

XXI. évf.

4. szám



A.D. MMXX

## Tartalom

---

### Tanulmányok

- Megjegyzések a székesfehérvári bazilika alapításának kútfőihez  
*Thoroczkay Gábor*..... 7
- Miskolczi Csulyak István temploma: az első olaszliszkai református templom  
*Egeresi Gábor* ..... 16
- Az Országos Protestáns Napok, 1939–1950\*  
*Klestenitz Tibor*..... 34
- A hivatali írásbeliség kialakulása a középkori Aradon (1229–1342)  
*Kovács István*..... 54
- Érchegységi kihívások. A katolikus papság lehetőségei és szerepe 1848-1849-ben, a román-magyar polgárháborúban  
*Tamási Zsolt*..... 82
- Prohászka Ottokár mint Schütz Antal iránymutató példaképe  
*Sármási Zoltán*..... 131

### Summaries in English

- Some remarks on the sources of the foundation of the provostry church of the Virgin Mary in Székesfehérvár (Alba Regia)  
*Gábor Thoroczkay*..... 159

Church of Miskolczi Csulyak István: the first reformed church in olaszliszka <i>Gábor Egeresi</i> .....	159
The National Protestant Days, 1939–1950 <i>Tibor Klestenicz</i> .....	160
The origin of administrative literacy at Arad in the Middle Ages (1229–1342) <i>István Kovács</i> .....	160
Challenges in the Eastern Ore Mountains. The possibilities and the role of the Catholic clergy in the Rumanian-Hungarian civil war of 1848-1849. <i>Zsolt Tamási</i> .....	161
Ottokár Prohászka as a guiding example for Antal Schütz <i>Zoltán Sármasi</i> .....	161

### Recenziók

Áhítat a budapesti amerikai követ irodájában. <i>(ism.: Deák András Miklós)</i> .....	165
“Negozio del S.R Card. Pasman”. <i>(ism.: Oláh P. Róbert)</i> .....	169
Giampiero Brunelli: La santa impresa. <i>(ism.: Kruppa Tamás)</i> .....	175
Barokk Bácska. Barokna Bačka. Barokk Bácska. Baroque Bačka. Szerk. KORHENZ PAPP Zsuzsanna – FÁBIÁN Borbála. Szabadkai Városi Múzeum, Szabadka 2019. 144 o. <i>(ism.: Tóth Tamás)</i> .....	176
Klestenitz Tibor: Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége. Bp., Századvég, 2020. 431 p. <i>(ism.: Rada János)</i> .....	177
Der Reisebericht des Minas Bžškeanc’ über die Armenier im östlichen Europa (1830). <i>(ism.: Nagy Kornél)</i> .....	181
Kovács, Ábrahám–Jaeshik, Shin (eds.): Nationalism, Communism and Christian Identity. Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary. Debrecen, Magyarország, Gwangju, Dél-Korea. Debreceni Református Hittudományi	

Egyetem, Honam Theological University and Seminary, 2019. ( <i>ism.: Lucski Márta</i> ) .....	185
Az első budapesti nuncius, Lorenzo Schioppa jelentései Rapporti del primo nunzio apostolico in Ungheria S. E. Mons. Lorenzo Schioppa 1920–1925. Lorenzo Schioppa első magyarországi nuncius politikai jelentéseiből 1920–1925. Szerk. Somorjai Ádám OSB. METEM, Budapest, 2020. (Nunciusi jelentések 1.) ( <i>ism.: Fejérdy András</i> ) .....	191
Hargittay Emil: Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újraírása, Universitas Kiadó, Budapest, 2019, 272 o. ( <i>ism. Hernády Judit</i> ) .....	195



## Megjegyzések a székesfehérvári bazilika alapításának kútfoihez

*Thoroczkay Gábor*

Szent István magyar király (1000—1038) saját egyházat (kápolnát) létesített a dunántúli (Székes)-fehérvárott, aacheni (német) mintára, miként azt a 20. század utolsó évtizedeiben a történeti kutatás hangsúlyozta.<sup>1</sup> Az alapítás körülményeinek meghatározására mind a 11. század végi keletkezésű István-legendákat, mind a magyar krónikaszerkesztményt segítségül hívhatjuk, mondanivalómhoz azonban most elégséges a szentéletrajzok elbeszélése.

A Nagyobbik legenda egyértelműen fogalmaz: az államalapító király kezdte meg a bazilika építését (*construere cepit*).<sup>2</sup> A később keletkezett Kisebbségi legenda elbeszélése már több figyelmet érdemel, idézzük először latinul:

*Subiugatis persequentium se tumultibus et confirmato in pace regni solio, cepit sancte religionis magis ac magis emulator existere, omnesque in Christo pie vivente[s] diligere. Celebritas prudentie sue apud filios hominum in maxima reverentia habebatur. Crescebat cottidie ecclesia fidelium et multi ex diversis mundi partibus audientes de doctrina eius confluebant ad eum. Dum longe lateque sancti dei cultores multiplicarentur, rex, ut erat arcus operibus bonis intentus, statuit atria sancte ecclesie amplificare (var. ampliare), quod et devotissime implevit. Nam sub titulo Sancte Marie gloriose virginis in Alba civitate, que ob specialitatem nobilitatis sue nomen accepit, templum instauravit, ubi inter plurima distincto gemmarum colore perornata philacteria ex purissimo auro fabricata in opus sanctuarii intulit. Inde ex universis pertinentibus sibi tam in agris, quam in vineis partem in oblationem dedit et officia clericorum illic domino famulantium instituit.*<sup>3</sup>

Legmodernebb magyar fordítása a következőképpen adja vissza a latin textust (van, ahol saját szavainkkal foglaljuk össze az elbeszélést):

*[Leverte az üldözök lázadását, a trónt megerősítette, egyre vallásosabb*

---

<sup>1</sup> Összefoglalóan ld. THOROCZKAY GÁBOR: A székesfehérvári prépostság és bazilika története az Árpád-korban. In: Uő: Ismeretlen Árpád-kor. (Püspökök, krónikák, legendák). Bp. 2016. 141–183. p.

<sup>2</sup> *Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praeftuit Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 385. p.*

<sup>3</sup> Uo. 396. p.

lett, a nép tisztelte, a hívőssereg növekedett stb.] S míg a szentséges Isten tisztelői mindenfelé sokasodtak, a jócselekedetekre egyre serényebb király elhatalmította, hogy a szentegyház csarnokait még pompázatosabbá teszi, amit leghívebben teljesített is. A dicsőséges Szent Szűz Mária tiszteletére ugyanis templomot emelt Fehérvár városában, amely nevét rendkívüli híreről kapta. [Ereklyetartók leírása]. Majd minden tulajdonából – földeléből és szőlőkből egyaránt – egy részt felajánlott, és elrendelte az Isten szolgálatát ott teljesítő papok feladatait.<sup>4</sup>

A probléma részletes megbeszéléséhez még a legutolsó, de szintén a 11–12. század fordulója körül keletkezett István-legenda, a Hartvik-féle egyik szövegét is ide kell vonnom. A püspökiró szerint az államalapító

... *ecclesiam in propriam capellam rex retinens*.<sup>5</sup>

A fent idézett magyar fordítás szerint:

[A] *templomot a királysáját kápolnájának tekintette* ...<sup>6</sup>

Nézzük elsőként a ritkítással kiemelt helyek szóanyagát! A magyarországi latin lexikális anyag már több mint felét feldolgozó középlatin szótár a bennünket érdeklő szavaknál a következő jelentéseket hozza (három esetben is hivatkozva a Kislegendára mint példára), jelölöm a szócikk készítőjét is: *amplio, ampliare* – 1 növel, gyarapít, kiterjeszt (Boronkai Iván–Hegyi György); *amplifico, amplificare* – növel, gyarapít, kiterjeszt (hozza a Leg. Minort) (Boronkai Iván–Hegyi György); *atrium, -i (n)* – A1 jelentés: *előtér, előcsarnok, pitvar, tornác (templomban: menedék-, ill. temetkezési helyként is)* (hozza a Leg. Minort) (Déri Balázs); *instauero, instaurare* – B1 jelentés: *épít, alapít* (hozza a Leg. Minort), *A felújít, A1 helyreállít* (Kisdi Klára). *A retineo, retinere* *igét még nem dolgozta fel a magyar középlatin szótár.*

Ha a kutatástörténetre vetjük tekintetünket, akkor a magyar átültéseket kell elsősorban vizsgálnunk. A Szent István-legendák (a Kisebbik és a Nagyobbik) első, mérvadónak tekinthető fordítását Varju Elemér, a 20. század első felének jelentős művelődéstörténésze készítette el. Ő a ritkítással kiemelt részekben a fentebb citált Kisdi-féle átültetéssel azonos megoldást hozott,<sup>7</sup> viszont hibásan fordította le az idézett passzus utolsó mondatát, nem hozva kapcsolatba azt a fehérvári bazilika papságával.<sup>8</sup>

<sup>4</sup> Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 306–307. p. (Kisdi Klára ford.)

<sup>5</sup> SRH II. 418. p.

<sup>6</sup> ÁKÍF 329. p. (Kisdi Klára ford.)

<sup>7</sup> A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. Főszerk. Boronkai Iván – Szovák Kornél. I–. Bp. 1987– internetes változatát használtam: [http://clph.elte.hu/llma-eh/mklsz/simplerach\\_a\\_hu.php](http://clph.elte.hu/llma-eh/mklsz/simplerach_a_hu.php) (utolsó letöltés ideje: 2020. 10. 01.).

<sup>8</sup> A hibás megoldás: *Továbbá minden tulajdonából, amije szántóföldekben és szőlők-*

A vizsgált szövegrészeknél a következő megszólalás íj. Horváth Jánosé, a 20. század második felének legjelentősebb magyar középlatin filológusáé volt, aki egy nagy karriert befutó elképzelést indított útjára. Véleménye szerint ugyanis a Kisebbik legenda templum instauravit-passzusa „templomot megújította” jelentést hordoz, amely a fehérvári István király-féle bazilika előtt ott épült templomra utalhat.<sup>9</sup> Az *amplificare*-ra, valamint a *hartviki in propriam capellam retinens*-re adott fordításai („kibővít”, valamint „saját kápolnájának tartotta meg”)<sup>10</sup> visszaköszönnek tanítványa, a korán elhunyt neves medievista, Kurcz Ágnes sokáig közkézen forgó Szent István-legenda-átültetéseiben is.<sup>11</sup>

Szent István nagyhirű monográfusa, Györffy György azonban elvetette íj. Horváth János fordítási megoldását, a következő indoklással: „A választékos stílusra törekvő szerző a templom építését a latin *instaurare* szóval fejezi ki, amit inkább ’megújít’ értelemben használnak. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy István király egy régebbi, Géza kori bazilikát épített újjá, mert például Pápai Páriz Ferenc szótára az *instaurare* mellett a ’felépít’ jelentést közli első helyen. Ettől függetlenül állhatott itt már korábban is egy kis templom, amire a helyszínen talált temetőből következtetni lehet, ezt azonban írott forrásból nem tudjuk bizonyítani.” Györffy tehát a „templomot emelt” fordítást fogadta el.<sup>12</sup>

A következő vonatkozó megszólalás a fehérvári bazilika alapításáról nagyszabású tanulmányt közlő felvidéki magyar középkorkutatóé, Püspöki Nagy Péteré volt, aki érdekes módon mind az *instaurare*-t, mind a *retinere*-t „megújít” értelemben fordította. Ebből következőleg mind a *Kislegendát*, mind *Hartvik* vonatkozó passzusait egy korábbi fehérvári egyház meglétének bizonyítékaként kezelte, hangsúlyozva: „Ha István hozta volna létre a magánkápolnát, akkor Hartvik szövegében a ‚facere’, ‚fundare’ vagy ‚erigere’ igéből képzett: »in proprium capellam rex sibi retinens« helyett *faciens, fundans, erigens* állítmány lett volna. Hartvik a Kisebbik Legenda ‚instaurare’ szavát a fehérvári Szűz Mária egyház kapcsán a sokkal világosabb ‚retinere’ szóval adta vissza azonos környezetben. Ezzel a szócserevel

---

*ben volt, egy részt áldozatul átengedett és testületeket alapított, ahol az egyháziak Istennek szolgáljanak.* Ld. VARJU ELEMÉR: *Legendae sancti regis Stephani*. Bp. 1928. 41. p.

<sup>9</sup> IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Székesfehérvár Évszázadai 1. (1967) 101–116. p. (111–112. p.)

<sup>10</sup> Uo.

<sup>11</sup> Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Bp. 1983. 18., 41. p. (Kurcz Ágnes ford.)

<sup>12</sup> GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 318–319. p. Idézet: uo. Nem foglalkozom Biró Bertalan fordításaival, amelyek lényegében Györffy György átültetéseinek nyomvonalán haladnak (templomot emelt, saját kápolnájának tartotta meg stb.): BIRÓ BERTALAN: Magyar legendák és geszták. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XV.) Bp. 1995. 36., 62. p.

valójában még inkább kiemelte a Kisebbik Legenda állításának helyes tartalmát: a megújította értelmet.”<sup>13</sup>

Püspöki Nagy értelmezése kiváltotta Geric Józsefnek a reakcióját. A szintén a középlatin nyelv legjelesebb ismerői közé tartozó néhai professzor érdekes módon a Püspöki Naggyal azonos véleményen lévő ifj. Horváthtal nem vitakozott (talán túlzottan tisztelte egykori mesterét), mindazonáltal rendkívül határozottan fogalmazott: „Legrégibb, ránk maradt Szent István-legendáink szerzőinek tudomása szerint a Szűz Máriáról nevezett fehérvári bazilikát Szent István építtette, vagy legalább kezdte építtetni. A legrégebb (1080 körül írt) Nagyobb legenda kifejezése szerint ezt a bazilikát István »construere cepit« (kezdte építtetni). A »Legenda Maior« ezen fordulatát átvette a Kálmán-kori Hartvik-legendá, ennek szövege szerint is a fehérvári Szűz Mária-bazilikát István »construere cepit«, azaz »kezdte építtetni«. Ez az egybehangzó, azonos szövegezésű adat megszabja, miként kell fordítani és értelmezni Hartviknak azt a mondatát, hogy István a fehérvári egyházat »in propriam capellam ... sibi retinens« kiváltságolta. Püspöki Nagy szerint ennek fordítása: a fehérvári »fentebb leírt egyházat a király saját kápolná céljára újította meg«. Fordítási javaslatát így indokolja: „Du Cange ... figyelmeztet arra, hogy a [retinere] fogalomnak volt egy speciális és széles körben elterjedt középkori értelme is: „épületet javítani, megújítani“. Ha pedig ezt az utóbbit tekintjük helytállónak, akkor Hartvik ugyanazt mondja a fehérvári bazilikáról, amit a Kisebb legenda, azaz hogy Szent István azt csupán átépíttette.”

Geric szerint „képtelen feltevés az, hogy Hartvik művének egyik helyén a bazilika építésének megkezdését (*construere cepit*), ettől 12–13 sornyi távolságban levő másik helyén pedig e bazilika megújítását, átépítését tulajdoníthassa Istvánnak. Ezért Püspöki Nagy bemutatott fordítását tévesnek, a *retinere* Du Cange-ra alapozott magyarázatát – mivel a Du Cange által adott értelmezések közül önkényesen van kiragadva – ezen a legendahelyen alkalmazhatatlannak látjuk. Ehelyett Hartvik mondatának helyes fordítása: István a Szűz Mária-egyház »a maga kápolnájának, saját részére tartva vissza« kiváltságolta. Mi a helyzet a Kisebb legenda hírének fordításával? Eszerint Fehérvárott Mária tiszteletére István »templum instauravit«. Az *instaurare* ígét Páriz Pápai Ferenc és Bod Péter szótára »felépítem, helyére hozom, megújítom« jelentésekkel fordítja, Bartalnál – Du Cange-ra hivatkozva – »felszerelni, ellátni (= *instruere*)« jelentésben is szerepel.” Geric az *instaurare* jelentésénél hangsúlyozta, hogy a neolatin nyelvekben (francia, olasz) is a „megalapít, létesít” jelentés az elsődleges. Véleménye szerint „ennek alapján, a másik két István-legendá adatával össz-

<sup>13</sup> PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A székesfehérvári prépostság és bazilika előzményei és szerepe az alapítás első századában a kánoni jog tükrében. In: A székesfehérvári Boldogasszony-bazilika történeti jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.) Székesfehérvár 1996. 7–93. (51., 86–87. p. 106. jegyz., innen az idézet is).



hangban, a Kisebb legenda helyének helyes fordítása: István Mária tiszteletére Fehérvárott »templomot épített«<sup>14</sup>

Az utolsó megszólalás a szemmel láthatóan előtérben lévő szövegproblémával kapcsolatban egy építész mérnöké, a fehérvári bazilikának szintén többféle előzményt feltételező Szabó Zoltáné, aki a következő módon fordította a Kisebbik legenda már eddig is sok átültetést megért passzusát:

*Mivel pedig a szent Isten tisztelői szelvényében-hosszában sokasodtak, a király, hogy a jótettekben még szívósabban serénykedjék, eltökélte: a szent egyház területét kiterjeszti az átriumokra (oszlopcsarnokokra) is, mit is a legalázatosabban teljesített. Ily módon átépítette a dicsőséges szent Szűz Máriáról elnevezett [korábbi pogány] templomot Fehérvárbán, abban a városban, amely kivételes nemességéről kapta nevét, s ide többek közt tarka drágakövekkel ékes, színaranyból kalapált ereklyetartókat helyezett el a tárház szükségére.<sup>15</sup>*

A kutatástörténet lehető legbőségesebb bemutatása után tekintsük át, magam hogyan is látom a legendák fehérvári bazilikával kapcsolatos passzusait. A Nagybiblia teljesen egyértelműen nyilatkozik, és az ő híradását veszi át Hartvik: István kezdte el építtetni a nagyhírű templomot (*construere cepit*). Teljesen egyértelmű a magánkápolnára tett hartviki megjegyzés is, amiként azt Geric József Püspöki Nagy Péter ellenében bemutatta, de ezt egyébként már a korábbi kutatás (pl. Györffy György) is helyesen látta: a bazilikát (aacheni mintára) saját kápolnájaként, saját egyházként magának tartotta meg (*retinens*) az államalapító uralkodó. Hangsúlyozandó az is: Geric meggyőzően igazolta, hogy ez a megfogalmazás semmiképpen sem vehető egynek a „templom megújítás”-ával. Most nézzük a Kisebbik legenda híradását!

Itt egyfelől fel kell hívnom a figyelmet a passzus időrendi rétegeire. A legendaszöveg egyértelműen leírja, hogy István a vele szembenállók legyűrése és a királyi trónon való megerősödése után kezdett az egyházakat még jobban támogató tevékenységbe. Általános megjegyzése és egyben választékos szóhasználatot tükröz, hogy a király kibővítette (*ampliare* vagy *amplificare*) az egyházakat, szó szerint: az [Anyaszent] egyház csarnokait (a szerző itt az *atrium* többesszámát használja). Utána magyarázó kötőszóval (*nam* – ugyanis, hiszen) tér rá konkrétan a fehérvári egyház történetére. Láthattuk Györffy és Geric érveléséből, hogy az *instaurare* kifejezésnek csupán a mellékértelme a „megújít”, a neolatin nyelvek szóhasználata is

<sup>14</sup> GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: A magyarországi keresztény egyházszervezés forráskritikájához. In: „Magyaroknak eleiről”. (Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére). Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 187–196. p. (190–192. p.)

<sup>15</sup> SZABÓ ZOLTÁN: A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete II/2A. (Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albaregalis II/2A.) Bp. 2018. 264. p.

jelzi, hogy ez nem lehet az alapjelentése, itt, a legendaszövegnel azonban egyértelműen nem lehet kizárni, hogy nem az egyház „megújítására, átépítésére” gondolt-e a legendaszerző. Ugyanis a magyarázó kötőszóval bevezetett mondat éppen a fehérvári templomot hozza fel példának az egyházak kibővítésére, azaz eredeti állapotuk megváltoztatására. Ennélfogva nem százszázalékos bizonyosságú Gerics József és Györffy György, valamint a fordítók közül Varju Elemér és Kisdi Klára határozott elutasító véleménye, lehetséges, hogy ifj. Horváth János, Kurcz Ágnes, Püspöki Nagy Péter, valamint (igen erős megszorításokkal)<sup>16</sup> Szabó Zoltán fordítási javaslata jár a helyesebb úton. Az inkriminált szövegrész követően a szentéletrajz leírja a fehérvári ereklyetartókat, ill. a király gondoskodását az ottani papi testületről. Több információt nem közöl a fehérvári egyházzal. A kérdés velege most már tényleg az: építeni kezdte vagy megújította, átépítette a fehérvári templomot István királyunk?

Válaszomnak az első fele filológiai: a Nagyobbik és Kisebbik legendát is ismerő, felhasználó Hartvik püspök<sup>17</sup> – aki az időtávot tekintve lényegében pontosan oly messze, vagy pontosan oly közel volt az államalapításhoz, mint a két korábbi legendaszerző – a Kislegenda értelmezésével szemben egyértelműen a Nagylegenda interpretációját fogadta el, ti. hogy István kezdte el építeni, építtetni a fehérvári főtemplomot. Ezzel egyzersmind el is határolódott a Kislegenda értelmezésétől.

Válaszom másik fele történeti, pontosabban régészeti-művészettörténeti: a Nagyobbik legenda és Hartvik szerint tehát az államalapító király kezdte el a fehérvári egyház építését. Ez a templom a mérvadó régészeti-művészettörténeti kutatás szerint egy keleti és nyugati toronypárral ellátott, már eredetileg is háromhajós, a főhajóban félköríves apszissal záródó díszes bazilika volt, amelynek párhuzamait Strasbourg, Bamberg, Ravenna és Róma egyházai nyújtják.<sup>18</sup>

<sup>16</sup> Csak néhány példa: a *statuit sanctae ecclesiae atria amplificare (var. ampliare)* fordítása lényegében csak az lehet, hogy „elrendelte, hogy a szent egyház atriumait (csarnokait) kiterjesszék (kibővítsék)”, az általa adott átültetés: „eltökélte: a szent egyház területét kiterjeszti az atriumokra (oszlopcsarnokokra) is” egész egyszerűen nem felel meg a legendaszövegnek; ugyanígy a szerző preconcepcióját árulja el, hogy a *templum* szót zárójelben „korábbi pogány” jelzővel illeti, és még sorolhatnám.

<sup>17</sup> A Szent István-legendák egymáshoz való viszonyára legújabban ld. THOROCZKAY GÁBOR: Szent István legendái a 19–20. századi tudományos kutatások fényében. In: Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431). Tanulmánykötet. Szerk. Déri Balázs. Budapest–Pannonhalma 2016. 51–82. p.

<sup>18</sup> BÉLA ZSOLT SZAKÁCS: Architecture in Hungary in the Eleventh Century. In: Architecture in the Early Period of the States of Central Europe. Ed. by Tomasz Janiak et al. Gniezno 2018. 199–222. (206–207.). A további mérvadó véleményekre (pl. Tóth Melinda, Biczó Piroska) ld. THOROCZKAY G.: A székesfehérvári prépostság és bazilika i. m. 147. 22. p.

Itt hívnám fel a figyelmet arra, hogy ezidáig senkinek sem sikerült *meggyőzően* szakrális épületelőzményt kimutatni e nagyszabású templom előtt, alatt. Ma már nincs olyan kutató, aki képviselné Kozák Károlynak azt a több évtizede született feltevését, miszerint korai főtemplomaink *mind-egyike* eredetileg egyhajós, félköríves apszisú egyház lett volna.<sup>19</sup> Püspöki Nagy Péter hipotézise sem talált követőkre, amely szerint egy rotunda állt volna a ma már csak romjaiból ismert bazilika helyén.<sup>20</sup> Szabó Zoltán pedig nagy szolgálatot tett a hazai kutatásnak az Imre herceg-sír meghatározásával,<sup>21</sup> ill. a bazilika 12. századi átépítésének modellezésével,<sup>22</sup> de legújabb vonatkozó elképzeléseit<sup>23</sup> – legalábbis nézetem szerint – majdhogynem a tudományos fantasztikum világába kell utalnunk.

Egyfelől semmiféle alapját nem látom azon hipotézisnek, hogy a fehérvári főegyház egykori nyugati részén egy 9–10. századi előzményű oktagonális szentély lehetett volna, amelyet a királykoronázáshoz, ill. az uralkodótemetkezésekhez használtak volna. Elképzeléseinek bizonyítását a szó legszorosabb értelmében akadályozza a 18. század végi copf stílusú püspöki palota, ugyanis az áll a bazilika egykori nyugati szakasza felett, így a régészeti feltárás lehetőségei nem adóttak. Másfelől rendkívül furcsa bizonyítási eljárásnak tekintem, hogy a bazilika főhajóját megtesszük egy késő római fogadóteremnek, aulának, és ebből következtetünk vissza Fehérvár egykori római provinciabeli szerepére, súlyára. Az igazolásnak éppen fordítva kellene történnie: komoly római előzményeket (utakat, épületeket, írott kútfőket, esetlegesen a település egykori latin nevét) kellene először bemutatni, és utána felvetni, hogy a bazilika főhajója talán egy római építmény volt. Azért, mert Savariában, az egyik legfontosabb pannoniai településen volt egy ilyen római csarnok, az egyáltalán nem igazolja, hogy a(z egyelőre) jelentős római előzmények nélküli Székesfehérvárott is építettek volna egy ilyet. Amíg nem találnak legalább néhány, a tudományos közvélemény széles rétegei által római korból származóként értékelt régészeti leletet a bazilika mai maradványai között, a fentiek felvetése véleményem szerint elfogadhatatlan.

<sup>19</sup> KOZÁK KÁROLY: A székesfehérvári bazilika legkorábbi építési korszaka. Székesfehérvár Évszázadai 1. (1967) 141–155. p. Kalocsa korai érseki székesegyháza tényleg egyhajós, félköríves apszisú volt, de mintaadója talán a kölni Szent Pantaleon-apátság temploma volt, ld. B. Zs. SZAKÁCS: Architecture in Hungary i. m. 203–204. p.

<sup>20</sup> PÜSPÖKI NAGY P.: A székesfehérvári prépostság és bazilika i. m. 29–34. p.

<sup>21</sup> SZABÓ ZOLTÁN: A szentté avatott Imre herceg kultuszhelyének kérdése a székesfehérvári Nagyboldogasszony templomában. Műemlékvédelmi Szemle 6. (1996) 5–52. p.

<sup>22</sup> SZABÓ ZOLTÁN: A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete. (Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albaregalis II/1.) Bp. 2010.

<sup>23</sup> SZABÓ ZOLTÁN: A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete II/2A–B. (Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albaregalis II/2A–B.) Bp. 2018.

Tehát a végső filológiai és a mellé egyenrangúan felsorakozó régészeti-művészettörténeti érv – legalábbis mai tudásunk szerint – nem támasztja alá egy fehérvári előzménytemplom létezését.

A fentiekből még egy dolog következik. Miután a fehérvári bazilikát a Kisebbik legenda szövege, valamint mérvadó kutatás (pl. Györffy György) szerint is István király jóval trónra lépte után kezdte el építeni, építtetni (avagy megújítani, akármit jelentsen is ez a valóságban), és épületelőzményt a fentiek alapján semmiképpen sem tételezhetünk fel, méltó helyszín hiányában az államalapító fehérvári megkoronázása is kérdésessé vált.<sup>24</sup>

A legvalószínűbb, hogy Esztergomban avatták királlyá Istvánt, ahol már volt egy Géza-kori, passauai háttérű patrocíniummal (Szent István első vértanú) bíró palotakápolna,<sup>25</sup> de biztosat magam sem tudok állítani. Az ünnepi cselekmény pontos időpontját és a koronázás elvégzőjét sem tudjuk meghatározni. Az időpont 1000 késő nyarától 1001 késő nyaráig bármely jelentős egyházi ünnep lehetett, és amennyiben a magyar érsekség létrehozását megelőzte a császártól eredő felségjelvény ideérkezése, akkor a felkenés és koronázás végzője egy német főpap (Heribert kölni érsek?) és a már meglévő magyar egyházmegyék (Veszprém, Győr) püspökei lehettek. Mivel a királlyá való felkenés rokon volt a püspökszentelés szertartásával, feltétlenül három püspöki rendű egyházi személlyel kell számolnunk. De a fentiek értelmében 1000 táján még templom nélküli Fehérvár színhely mivolta több mint kérdéses.<sup>26</sup>

Arra is felhívnám a figyelmet, hogy Orseolo Péter 1044. évi trónra való visszahelyezése nem királlyá avatás volt. Itt újból a fehérvári királyi trónra ültették és ünnepi vagy megerősítő koronázást (*Festkrönung*-ot

<sup>24</sup> Ennek feltételezésére nagyban hasonló érveléssel ld. KRALOVÁNSZKY ALÁN: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának és István király koronázásának kérdéséhez. Fejér Megyei Szemle 3. (1967) 48–54.; SZABADOS GYÖRGY: „Országnak nagy örömevel”. (Szent István székesfehérvári koronázásáról). Alba Regia C 47. (2017) 105–117. p.

<sup>25</sup> HORVÁTH ISTVÁN: Az esztergomi várhegy régészeti kutatása (1966–1999). In: In medio regni Hungariae. (Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”). Szerk. Benkő Elek – Orosz Krisztina. Bp. 2016. 193–255. p. (239. p.)

<sup>26</sup> Heribert érsek esetleges magyarországi szereplését fel lehet vetni az alábbi szakmunka alapján: WOLFGANG HUSCHNER: Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich – 9.–11. Jahrhundert. (Monumenta Germaniae Historica. Schriften 52.) I–III. Hannover 2003. 404–418.; az első két magyar egyházmegyére (Veszprémre és Győrre) pedig ld. THOROCZKAY GÁBOR: Néhány megjegyzés a Szent István-i egyházszervezés folyamatához. In: UŐ: Ismeretlen Árpád-kor i. m. 79–89. p. (79–80. p.)

vagy *Bekräftigungskrönung*-ot<sup>27</sup>) végeztek vele, a német uralkodó viszont saját támogatottjának korábbi legitimitását vonta volna kétségbe, ha újból királlyá szentelteti és megkoronáztatja.<sup>28</sup> I. András 1047. évi fehérvári koronázása és királlyá való ordinálása viszont tényleges királlyá avatás volt,<sup>29</sup> ezt magyarázhatja Andrásnak más forrásokból is ismert tisztelete István király iránt,<sup>30</sup> akinek saját egyházában kívánta magát államfővé tételni. Tehát ez sem bizonyít semmit visszamenőleges érvénnyel István fehérvári koronázása mellett.

Kétségtelen, hogy késő középkori kútfő (Laskai Osvát) említi István király fehérvári koronázását,<sup>31</sup> és az mindenkorai kutatói mérlegelés dolga, hogy mit és mennyit fogadunk el e kései szerzők kora középkori információi közül. Azonban ha közel kortárs források segítségével lehetséges egy kérdés – legalábbis adott idő szerinti – eldöntése, akkor annak mindenképpen elsőbbséget kell biztosítani. Megjegyezném még, hogy magam például Géza és Fehérvár kapcsolatánál is, amit szintén kései forrás (a lengyel Jan Długosz) jegyzett fel, a szkeptikus álláspont felé hajlok, a sohasem létezett Adelheid fejedelemné szereplése éppen eléggé elbizonytalanítja az egész híradás hitelét.<sup>32</sup>

Tanulmányom zárásaképpen csak azt mondhatom: a még 11. századi keletkezésű Szent István-legendák a szövegfilológiai vizsgálatok elvégzése után *végző soron* kevésbé alkalmasak egy korai fehérvári (proto)bazilika vagy templom, illetve akármilyen építményelőzmény igazolására, mindezt régészeti-művészettörténeti érvek sem támogatják. Mindebből következik, hogy – megfelelő színhely hiányában – rendkívüli mértékben meggyengült egy 1000 körüli ottani királykoronázás lehetősége is.

---

<sup>27</sup> Erre az utóbbi értelmezésre Bagi Dániel tanszékvezető egyetemi tanár (PTE) hívta fel a figyelmemet, kollégialis segítségét ezúton is köszönöm. E helyen köszönöm meg másik kedves barátom, Körmendi Tamás tanszékvezető egyetemi docens (ELTE) konzultációját is.

<sup>28</sup> SRH I. 333., ÁKÍF 390–391. p.

<sup>29</sup> SRH I. 343–344., ÁKÍF 399. p.

<sup>30</sup> ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–IV. Bp. 1937–1938. 969–970. p., ÁKÍF 226–228.

<sup>31</sup> Idézi: SZABADOS GY.: „Országnak nagy örömevel” i. m. 105–106. p.

<sup>32</sup> Nagy kétellyel írnak a kútfő tudósításáról: GERICS J. – LADÁNYI E.: *A magyarországi keresztény egyházszervezet* i. m. 190–191. p.; ZSOLDOS ATTILA – THOROCZKAY GÁBOR – KISS GERGELY: *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. (Székesfehérvár története I.) Székesfehérvár 2016. 29–32. p. (Zsoldos Attila szerzői része)

# Miskolczi Csulyak István temploma: az első olaszliszkai református templom

*Egeresi Gábor*

## Bevezetés

Olaszliszka hajdan jelentős mezőváros volt, de ma sem jelentéktelen község Tokaj-Hegyalja szívében, Sárospatak és Tokaj között félúton, a Bodrog jobb partján.<sup>1</sup> A figyelmes utazó már messziről észreveheti a község jelképét, a reneszánsz tornyot. Az eredetileg katonai megfigyelésre épített középkori torony és a hagyomány szerint a 14. században mellé épített templom ma együtt alkotják a római katolikus templomot. Olaszliszkanak nem ez az egyetlen védett épülete. Műemlék még a református templom, a Baba-híd<sup>2</sup>, egy barokk lakóház<sup>3</sup> valamint a Kossuth-ház is.<sup>4</sup> Itt jegyezzük meg, hogy a magántulajdonban lévő, „*Traktér*” néven ismert egykori pálos kolostor sajnos még nem élvez műemléki védelmet, és állapota gyorsan romlik.

A római katolikus és református templomok mellett még három jelentős szakrális objektum található itt. Az egyik az egykori zsinagóga, amelyet a közelmúltban, 2016-ban nagyon szép emlékhellyé, ún. „Holokauszt emlékfalla” alakítottak át.<sup>5</sup> A zsidó temetőben is található egy zarándokhely: a híres „lisztkai csodarabbi”, azaz Friedmann Cvi Hersele sírja.<sup>6</sup> A görögkatolikus templom a bizánci építészet legszebb hagyományait hűen követve, mégis modern formában épült fel a 2000-es évek elején, felszentelése 2012-ben történt. Ebben a gazdag kulturális –szakrális épített örökségben él a község mintegy 1600 lakója.

<sup>1</sup> Mezővárosi rangját 1466-ban nyerte el, 1886-ban minősítették vissza nagyközségnek.

<sup>2</sup> A híd a 18. században épült kőhíd, a falu főutcája alatt húzódó mesterséges vízvezető árkot íveli át kelet-nyugati irányban. Nevét a párkányokat díszítő barokk „babákról” kapta, amik sajnos már elpusztultak.

<sup>3</sup> Az egykori barokk kolostort 1860 körül építették át lakóházzá.

<sup>4</sup> A helyi hagyomány szerint itt született Kossuth Lajos, nem pedig Monokon. A hagyomány azért alakulhatott ki, mert ez volt Kossuth nagyapjának, Weber András postamesternek a háza. Az mindenesetre megalapozott állítás, hogy Kossuth Lajos kisgyermek éveit itt töltötte, egészen az iskolakezdségig, akkor költöztek Újhelybe. Ezt örökíti meg Mikszáth Kálmán is a „Különös házasság” egyik jelenetében. A kérdésről bővebben: SZIKORA ANDRÁS: Kossuth Lajos születéséről. Kevésbé ismert és ismeretlen adatok. In: *Ezredvég*, 1993. (3. évfolyam) 1-12. szám. 51-56. p.

<sup>5</sup> Ez a Kossuth utca 15. szám alatt található. Főként itt játszódik Jancsó Miklós „Jelenlét” című háromrészes filmetűd sorozata (1965, 1978, 1986).

<sup>6</sup> Ez a Belsőköcsord utca 31. szám alatt található. Herschele rabbi apósa, Teitelbaum Mózes újhelyi rabbi halála után a magyarországi haszidizmus első számú vezetője volt.



A címben szereplő templom tehát nem a mai református templomra utal, hanem a mai római katolikus templomra. A jellegzetes épület szimbóluma a községnek, története jól mutatja az egykori mezőváros rangját, gazdagságát. Ugyanakkor mutatja hányatott történetét is, hiszen a hagyomány szerint csak a 17. században tízszer cserélt gazdát. Mint később látni fogjuk, a rendelkezésünkre álló források alapján ez a hagyomány nem csalahatatlan, de mégis mutat egy tendenciát. A „forgatókönyv” a következő volt: a református többségű mezőváros polgárai természetes módon használták tovább a korábbi katolikus templomot. Viszont a város első számú birtokosa, a szepesi prépost ezt érthető módon nem nézte jó szemmel. Amikor tehetett, erővel elvette a város polgáraitól és akaratauk ellenére az itt élő katolikus használatba adta, bármilyen kevesen voltak is. Erre akkor került sor, amikor a hadiszerecsények nekik kedvezett, vagyis a császári erőknek. A reformátusok, vagyis a lakosság döntő többsége akkor kapta vissza a templomot, amikor erdélyi vagy kuruc seregek vették birtokba Hegyalját. A reformátusoktól végül 1711-ben elvett templom helyett csak a Türelmi Rendelet megjelenése után épülhetett új templom. Az első református templom tehát a mai római katolikus templom volt, a második pedig a már eleve reformátusok által épített, ma is a gyülekezet használatában lévő templom.<sup>7</sup> Ebben a tanulmányban szeretnénk bemutatni a római katolikus templomot, épülésének és történetének főbb momentumait a rendelkezésre álló adatok alapján.

Először a reformáció előtti, kissé a múlt homályába vesző történetét ismertetjük. Azután a helyi reformációban betöltött szerepét, külön kiemelve Miskolczi Csulyak István lizskai prédikátor, zempléni esperes itteni működésének idejét (1616 – 1645). A kiemelést nem csupán Miskolczi személyének jelentősége teszi indokolttá, illetve nem csupán az a felvállalt szándék, hogy ily módon is kifejezzük tiszteletünket emléke előtt halálának 375. évfordulóján.<sup>8</sup> Indokolja ezt az is, hogy amint látni fogjuk, egy nagyon jelentős, a templom mai megjelenését is döntően befolyásoló újjáépítés történt abban az időben. Végül röviden ismertetjük a templom további sorsát 1711-től napjainkig.

### 1. A római katolikus templom a reformáció előtt

A mai Olaszliszka területén a kiváló természeti adottságok miatt nagyon

<sup>7</sup> Azzal már nem szeretnénk tovább bonyolítani a helyzetet, mégis kötelességünk megemlíteni, hogy egy harmadik református templomról, pontosabban imaházról is beszélhetünk. Ha nem is az MRE szervezeti keretei között, de annak jóváhagyásával és támogatásával létezik egy cigány gyülekezet is Olaszliszkan, saját imaházzal, amit egy családi házból alakítottak át. A közösség vezetője Choi Yong dél-koreai református lelkész. Bővebben: 'Bringing cultures together' interjú Szabó Dániellel. Forrás: <http://reformatus.hu/mutat/3059/> Letöltés ideje: 2020. április 20.

<sup>8</sup> BARÁTH BÉLA LEVENTE: 2020 jelentősebb egyháztörténeti évfordulói. In: Képes Kálvin Kalendárium 2020. A MRE évkönyve. Kálvin Kiadó, Budapest. 2019. 32. p.

rége nyúlnak vissza az emberi jelenlét nyomai. Régészeti leletek támasztják alá, hogy már az őskorban lakott volt ez a vidék,<sup>9</sup> és ugyanígy a bronzkorban is.<sup>10</sup> Arra nincs bizonyíték, hogy a terület folyamatosan lakott lett volna, de nem is tarthatjuk valószínűnek. Itt halad keresztül ugyanis a Kárpát-medence centrumát Galíciával összekötő fő közlekedési útvonal, tehát békeidőben forgalmas kereskedelmi, míg háborús időkben szintén forgalmas hadi út is volt.<sup>11</sup> Ennek okán nehezen elképzelhető, hogy időnként ne néptelenedett volna el ez a terület, mint ahogy az is valószínű, hogy mindig újratelepült.

A magyar honfoglalók a ma Hegyalja néven ismert vidék déli részén telepedtek meg először, Tarcal és Szerencs környékén. Innen fokozatosan északkeleti irányba haladva népesítették be a területet.<sup>12</sup> Az anonymusi hagyomány szerint a honfoglalást követően ez a vidék részben az Aba nemzetség, részben a Tolcsva nemzetség, részben a Ketel nemzetség birtoka volt, a jelentős birtoktestek közötti hármasthatár éppen valahol Olaszliszka közelében lehetett.<sup>13</sup> A 13. század elején már bizonyosan királyi birtok volt. Anonymus leírása alapján Szűcs Jenő ez alábbi megállapítást teszi: „1200 táján egy bizonyos „föld” az újhelyi Sátorhegytől nagyjából Olaszliszkáig egyetlen tömböt, és pedig akkoriban már régóta királyi birtoktömböt alkotott, mely összefüggött egyrészt a királyi vadászatokkal, másrészt valamiképpen a királynék ott-tartózkodásával is.”<sup>14</sup>

Olaszliszka tehát ehhez a királyi birtokhoz tartozott, fontos útvonalak találkozásánál.<sup>15</sup> A Hegyalján belül is a legkiválóbb adottságú települések közé tartozott, ahol a középkorban általánosan elterjedt szőlőművelésen

<sup>9</sup> Erre a következtetésre jut a szomszédos községek határában talált régészeti leletek alapján Kovács József is, a község monográfiájának írója. Valójában erre közvetlen bizonyítékaink is vannak, obszidián leletek. KOVÁCS JÓZSEF: Olaszliszka. Olaszliszka-Sárospatak, 1998. 7. (továbbiakban: Kovács, 1998.), valamint T. BÍRÓ KATALIN: Őskori és őskori pattintott kőeszközeink nyersanyagának forrásai. In: Archeológiai Értesítő 1984. 111/1. 44. p.

<sup>10</sup> KEMENCZEI TIBOR: Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez. In: Archeológiai Értesítő 1963. 90/2. 169-188. p. Olaszliszkáról a 175. p.

<sup>11</sup> Kovács József tanító úr „Népek országútjának” nevezi, de illeték már az Obszidián-út, Borostyán-út elnevezésekkel is. KOVÁCS, 1998. 293. p.

<sup>12</sup> FRISNYÁK SÁNDOR-GÁL ANDRÁS: Tokaj-Hegyalja mint történeti táj. In: Honismeret 2014/4, 31-35. (továbbiakban: FRISNYÁK-GÁL, 2014.)

<sup>13</sup> KOVÁCS, 1998. 29. p.

<sup>14</sup> SZŰCS JENŐ: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. In: Történelmi Szemle 1993. (35. évfolyam), 1-2. sz. 1-57. 4. p. (továbbiakban: Szűcs, 1993.)

<sup>15</sup> Patak és Tokaj között félúton, révvel a Bodrogon. Valamint a közeléből indulnak a Zempléni-hegységet délkelet-északnyugat irányban átszelő, az Aranyosi-völgyön és a Tolcsva-Huta völgyön át haladó utak Abaujszántó és Regéc felé.



túl lehetőség volt szántóföldi gazdálkodásra, legeltetésre, valamint a differenciált ártéri gazdálkodásra, halászatra is.<sup>16</sup>

A község első írásos említése egy királyi adománylevélből maradt ránk, 1239-ből. Az okiratban IV. Béla király a „*Lyska nevű községet*” eladományozza a szepesi káptalannak.<sup>17</sup> Az adományt a király később visszavonta, mivel az akkori szepesi prépost, bizonyos Mátyás a rokonai tulajdonába akarta azt juttatni.<sup>18</sup> Az adományozást a király 1248-ban ismét megerősíti, benne az elidegenítés tilalmával. Közben a község teljesen elpusztult a tatárjárás során, azt újra kellett telepíteni. A közeli Meszes eladományozása során a határbejárás értékes adatokat szolgáltat a korabeli Liszkára vonatkozóan is.<sup>19</sup> Ekkor, közvetlenül a tatárjárás után a Bodrog bal partján szintén elpusztult Csenke község területét is ide csatolták.<sup>20</sup> A község neve (Lyska) ekkor, az újratelepítés után bővül ki az „Ulazi” kiegészítéssel. Az „ulazi” a mai olasz melléknév régi formája, ami azonban akkor még más jelentéssel bírt, mint ma. Az újlatin nyelveket beszélő népcsoportokra gyűjtőnévként vonatkozhatott, függetlenül földrajzi eredetüktől. Ma már általánosan elfogadott nézet, hogy Olaszliszka esetében az elnevezés mögött vallon telepésekre kell gondolnunk, nem pedig itáliai hospesekre.<sup>21</sup> A vallon eredetet erősíti meg a helyi hagyomány is, név szerint említve a telepések vezetőjét, Burgund vezért.<sup>22</sup> A vallonok új lendületet adtak a mezőgazdaságnak. Meghonosították a Rajna-vidéki szőlőművelési technikákat, köztük az abroncsos hordó használatát. Ez új távlatokat nyitott a hegyaljai bor eltarthatósága és szállítása tekintetében. A kérdéssel foglalkozó agrártörténeti kutatók nekik tulajdonítják hazánkban az első öntözési csatorna építését is – méghozzá nem máshol, mint éppen Olaszliszkan.<sup>23</sup>

<sup>16</sup> FRISNYÁK–GÁL, 2014. 30. p.

<sup>17</sup> KOVÁCS, 1998. 29. p. Az eredeti dokumentum megtalálható többek között Dongó Gyárfás Géza közlésében: Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez kiadvány 1898/3. 191–193. p. (továbbiakban: Adalékok)

<sup>18</sup> Adalékok, 1898/3. 191–193. p.

<sup>19</sup> Meszes község nagyjából középen helyezkedett el a mai Szegilong és Erdőbénye között. A 16. században végleg elpusztult, ekkor területét Liszkához csatolták. Nevét ma a Meszes dűlőnév jelzi. Ugyanott. A kérdésről bővebben és részletesen: SZÜCS, 1993. 27–31. p.

<sup>20</sup> Csenke a mai Zalkod és Viss között helyezkedett el. VALTER ILONA: a Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. In: Agrártörténeti Szemle, 1974 (16. évf.), 1–55. p. 40. oldalon térképpel. Az itt található tölgyerdők biztosították a makkoltatás lehetőségét a város kondájának és épületfát is szolgáltatott.

<sup>21</sup> VERES LÁSZLÓ: A vallon szőlészet és borászat emlékei Észak-Magyarországon. In: Honismeret, 2004. 459–461. p.

<sup>22</sup> KOVÁCS, 1998. 19. p.

<sup>23</sup> Egészen pontosan a határában található Liszkamezőn. FRISNYÁK SÁNDOR: Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. In: Földrajzi Közlemények. 1996. 128. p.

A templom építésére nézve egy szép történetet őriz a hagyomány. A monda szerint IV. Béla 1258-ban megfordult a községben, kíséretében volt annak földesura, a szepesi prépost is. Ekkor adta a király parancsba, hogy a már meglévő őrtorony mellé a szomszédos funduson építsenek templomot.<sup>24</sup> Nem zárható ki, hogy esetleg valós elemeket is tartalmaz a legenda, de a templom ekkor még nem épült fel. Első adatok szerint 1332-ben állt már a templom, védőszentje az adott korban és ebben a térségben (az Egri Egyházmegyében) legnépszerűbb szent, Szűz Mária volt.<sup>25</sup>

Itt tartozunk köszönetet mondani Nagy József András műemlékvédelmi szakmérnök úrnak, a Tiszáninneni Református Egyházkerület építészeti tanácsosának. Ugyanis az olaszliszakai római katolikus templomra irányuló kutatásainak eredményeit, azokat összegző kéziratot dolgozatát nagylelkűen rendelkezésünkre bocsátotta.<sup>26</sup> Kutatásának eredményei nagyban segítettek e tanulmány létrejöttét. A szakértő építész arra a hagyománynak részben ellentmondó feltételezésre jut, hogy a templom valamikor a 13. században épült, míg a torony a 14. században.<sup>27</sup> Eredetileg a templom a maitól kisebb, a toronytól független épület volt, egy gótikus teremtemplom.<sup>28</sup> A középkorban jelentős átalakuláson már nem ment keresztül.

A község látványos fejlődésnek indult, a két főbirtokos (szepesi káptalan és szepesi prépost) mellett sokan szereztek itt kisebb-nagyobb birtokokat, köztük a Debreői és a Csicseri családok.<sup>29</sup> A község 1320-ban vásártartási jogot nyert,<sup>30</sup> majd mezővárosi rangot és évi három alkalomra országos vásártartási jogot nyert 1466-ban.<sup>31</sup> Érdekes adalék, hogy a szepesi prépost

<sup>24</sup> KOVÁCS, 1998. 73. p. Azt sajnos nem tudjuk meg, milyen forrást idéz a szerző.

<sup>25</sup> KOVÁCS BÉLA: Az Egri Egyházmegye története 1596-ig, Eger, 1987. 43, 64. p. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. Bp. 1887. 249, 323, 340, 345, 361. p.

<sup>26</sup> NAGY JÓZSEF ANDRÁS: Olaszliszka római katolikus temploma. Olaszliszka, Szt. István u., 898 hrsz. Belső felújítás, építészettörténeti kutatás. Miskolc, 2016. kézirat (továbbiakban: NAGY, 2016.)

<sup>27</sup> NAGY, 2016. 13. p. A hagyomány a torony építését tartotta korábbiak.

<sup>28</sup> NAGY, 2016. 10. p. Ez a megoldás nem lenne példátlan: „Egy hasonló építészettörténeti kutatási dokumentáció készítésekor derült ki, hogy a szerencsi görög katolikus templom egy őrtoronyhoz épült, amelyet az építéskor átalakítottak templom toronnyá, vagyis a templom tornyának ilyen módon történő kialakítása nem egyedi a Tokaj-Hegyalján.” Uo.

<sup>29</sup> KOVÁCS, 1998. 30. p.

<sup>30</sup> Kristó Gyula (szerk.): Anju-kori oklevéltár. V. 1318-1320. Budapest-Szeged, 1998. 302-303. p.

<sup>31</sup> „1416-ban Mátyás királytól vásártartási jogot kap s városi rangra emelkedik.” olvashatjuk helytelenül a Borovszky Samu „Olaszliszka” szócikkben. BOROVSZKY SAMU: Zemplén vármegye leírása. 95. p. Elírás, a helyes évszám 1466. KOVÁCS JÓZSEF monográfiája 12, 152. p. szintén hibásan (1464), a 302. oldalon helyesen

egy időre elveszíti liszikai birtokát, amit Perényi Imre nádor átruház a terebesi pálos kolostorra 1504-ben.<sup>32</sup>

A reformáció előtti időszakból a templomra vonatkozó utolsó adat egy oltárfestésre utal. Egy bizonyos Péter mester végrendeletében található egy 50 forintos tétel, amit a liszikai templom oltárfestési munkájával keresett 1525-ben.<sup>33</sup>

## 2. A reformáció temploma

Tény, hogy a reformáció már 1525-ben jelen volt Magyarországon, hiszen az országgyűlés már foglalkozott a kérdéssel, kilátásba helyezve a Luther-követők üldözését. Az is tény, hogy az olaszliszkai reformáció kezdetét a helyi hagyomány konzekvensen 1525-re teszi. Ehhez kötötte ünnepi megemlékezéseit is, 1975-tel bezáróan. Mi az igazság? Történhetett reformáció Magyarországon Mohács előtt? Ha igen, az vajon túlmutatott-e Mária királyné udvarán és azokon a szász városokon, amelyek kereskedői első kézből hozták haza Luther tanításait az anyaországból? A sátoraljaújhelyi hagyomány ebben a tekintetben még bátrabb, hiszen még korábbra vezeti vissza a város hitújítását, 1522-re.<sup>34</sup> A liszikai hagyomány egyértelműen megjelöli az 1525-ös évet mint a reformáció kezdetét a mezővárosban.

A hagyomány megcáfolása nem lehet célja e sorok írójának, mivel ennek a múltjára ma is rendkívül büszke gyülekezetnek a megválasztott református lelkésze. Az viszont még kevésbé lehet célunk, hogy meghamisítsuk a történelmi tényeket, vagy ködösítsünk körülöttük. Járjuk tehát körbe ezt a kérdést, hiszen a templom története szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy mikor történt meg a mezőváros reformációja.<sup>35</sup>

Az 1525. évhez kötődő hagyomány a 18. század végén már bizonyosan élt. Korábban nem – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint. Így Pálóczi György liszikai lelkész, zempléni esperes<sup>36</sup> nevéhez köthetjük azt. Ő maga írja le, hogy mások, például Szatmárnémeti Mihály későbbre teszik a város reformációját, az 1550-es évek elejére.<sup>37</sup> Pálóczi viszont korábbra teszi, többek közt ezzel indokolva: „*Csuda lett volna, hogy Ujjhelly és Patak 1522-dikben reformáltatott, Liszkán ezután 40 esztendővel virradt volna*

---

közli az évszámot (1466).

<sup>32</sup> Kovács, 1998. 30. p.

<sup>33</sup> Péter mester a Felvidéken élt, 1488 és 1527 között munkálkodott. In: *Ars Hungarica*, 1995. 2. szám, 197-198. p.

<sup>34</sup> HÓGYE ISTVÁN-KÁDÁR FERENC: Hegyen épült város: A sátoraljaújhelyi református egyházközség története. Sátoraljaújhely, 2000. 10. p.

<sup>35</sup> Mondhatnánk mi is azt, hogy ha őseink tévedtek, mi is tévedünk. U.o.

<sup>36</sup> Pálóczi György (1734-1805), Olaszliszkai lelkész (1773-tól haláláig), zempléni (1792-1799), majd alsó-zempléni esperes (1799-1805). ZOVÁNYI JENŐ: Egyháztörténeti lexikon. Budapest, 1977. Vonatkozó szócikk alatt. 453. p.

<sup>37</sup> Dienes Dénes (szerk): A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782. Sárospatak, 2003. 73. p.

meg, kivált ilyen közel és szomszédságban lévő helyen (...) sőt, ezekre nézve könnyebben lehetett valamivel a Reformationnak megkészülni. Ugyanis, akkor Liszka már privilegizált város volt, és magát a parasztmunka alól feloldozta. Nagy alkalmatossága volt tehát, hogy vágyakozzon a lelki szabadságra is, és felvegye a Jézus igáját.”<sup>38</sup> Pálóczi György tehát igyekezett a gyülekezet egyébként is szép történetét tovább fényesíteni azzal, hogy alapítását minél korábbra datálja. Ezt a korban egyáltalán nem szokatlan szándékát azzal is megerősítette, hogy az új templom felszentelése napján, 1787. szeptember 24-én egy táblát helyeztetett el, amire felfestették a lelkészek névsorát is. A tábla első feljegyzése ez: „1525 ... *Literáti Lukács, fundátor.*”<sup>39</sup> Konkrétan az 1525. esztendő már csak azért is el kell vetnünk, mert Péter mester ekkor oltárképet festett Liszkan, tehát a város katolikus volt.

Azt a szándékát az esperesnek, hogy Liszka reformációját időben összekösse Patak és Újhely reformációjával, tulajdonképpen nem kell meghazudtolnunk. Viszont mindez feltehetően később következett be.<sup>40</sup> A reformáció folyamat volt, és ebben a folyamatban találhatunk momentumokat, amelyek támpontot nyújtanak. Valószínűleg tényleg Újhely volt az első a hegyaljai városok sorában és Liszka is az elsők, sőt a legelső között volt. Bencédi Székely István reformátor 1544-ben itt volt tanító, tehát ekkor az iskola már bizonyosan a reformáció szellemében működött. Ettől kezdve valószínűleg már nem tört meg a reformáció lendülete a városban. Ezt erősíti meg, hogy Wittenbergben szentelték fel ide lelkésznek Csanádi Imrét 1551-ben, valamint Liszka Lőrinc beiratkozása a wittenbergi egyetemre 1560-ban.<sup>41</sup>

Annyit tehát megállapíthatunk, hogy a városban bizonyíthatóan először az iskolában jelent meg a reformáció az 1540-es évek közepén. A következő évtized legelején pedig a város protestáns lelkészt választott. Ebben nyilván nem támogatta a földesúr, a szépesi prépost. A zavaros idők azonban nem adtak lehetőséget arra, hogy ezt megakadályozza.

Olaszliszka a 16. század második felében már biztosan egyik erős bástya volt a reformációnak. Ez a város adta Miskolc és Szikszó után Északkelet-Magyarországnak a legtöbb lelkészt, szám szerint kilencet.<sup>42</sup> Ez is bizonyíték a város korai reformációjára, hiszen joggal állapítja meg Dienes

<sup>38</sup> U.o.: 74. p.

<sup>39</sup> Literáti Bálint és öccse, Lukács lettek volna tehát a város reformálói Pálóczi szerint. Annyit jegyez meg róluk, hogy Göncről származtak, és Kopácsi köréhez tartoztak. Az nem derül ki sajnos, hogy ezeket az információkat honnan veszi. U.o.

<sup>40</sup> Patak reformációjának kérdésében lásd: DIENES DÉNES: Sárospatak reformációja. In: Tanulmányok Prof. Dr. Dr. Csohány János tiszteletére. Sárospatak-Debrecen, 2009. 73-82. pp.

<sup>41</sup> DIENES DÉNES: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története: A kezdetektől a Türelmi Rendeletig. Hernád Kiadó, 2017. 51. p. (továbbiakban: DIENES, 2017.)

<sup>42</sup> U.o.: 122. p.

Dénes: „*az új lelkész-nemzedék azokban a mezővárosi iskolákban nevelkedett fel, (...) amelyek már korán a reformáció szellemében tanítottak.*”<sup>43</sup> A reformáció lendületét – egyelőre – az sem törte meg, hogy elhúzódó viták és önkényes foglalások után 1567-ben a szépesi prépost, most már megosztva azt a szépesi káptalannal, visszanyeri lizskai birtokát.<sup>44</sup>

Természetesen a templom, a parókia és a helyi plébánia egyéb ingó és ingatlan vagyona is a város kezelésébe került. Nincs adatunk arról, hogy a templom református használatba vétele milyen konkrét változásokkal járt az épületre nézve. Írott dokumentumok nem maradtak erről, és a kövek sem tanúskodhatnak. Maga a templom a 16. század végén elpusztult, de legalábbis erősen megrongálódott. Ráadásul a 18. században olyan átfogó átalakítások történtek a templombelsőben, amik a 16. század közepére datálható változások nyomait (pl. lemeszelt falképek), ha esetleg akkor még lettek volna, bizonyosan eltüntette.

Pálóczi György is megemlíti a templomot: „*Szóllani fogunk hát mi is a Lizskai templomról. Már 1500-ban [!] a Reformatioval együtt által jött ez a templom hozzánk, hanem a Basta és Barbiánus fő tiszteknek zenebonájuk alatt lerontatott. Botskai azért 1600-ban [!] boltozatátul fogva, gondolván csak a kisebbik végét, felépítette, s veres kőtáblára ezt íratta fel: Memoriale Serenissimi Domini Nicolai Prinyi, hoc Templum a fornice ad fundamentum erat dirutum, quod Illustrissimi Domini Stephani Botskai est tempore restauratum.*”<sup>45</sup>

Pálóczi György a nyilvánvaló tárgyi tévedések mellett is értékes információkat közöl. Az idézett felirat valószínűleg még olvasható volt 1779-ben, amikor megírta a gyülekezet történetét.<sup>46</sup> Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a templomot Basta zsoldosai lerombolták, feltehetően felgyújtották, a forrás szerint 1597-ben.<sup>47</sup> Itt szükséges egy pontosítást tennünk. Ha valóban Basta seregei tették ezt, akkor egy évvel későbbre, 1598-ra tehetjük ennek idejét. Basta ugyanis 1597-ben még nem jutott el ebbe az

<sup>43</sup> Dienes Dénes megállapítása. U.o.: 77. p.

<sup>44</sup> Kovács, 1998. 31. p.

<sup>45</sup> Dienes Dénes (szerk): A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782. Sárospatak, 2003. 77. p. (továbbiakban: Dienes, 2003.) Ugyanitt a latin szöveg fordítása: „Nagyságos Perényi Miklós emlékirata. Ez a templom boltozatától fundamentumáig leomlott volt, méltóságos Bocskai István idejében újjáépült.” A szöveget forrásmegjelölés nélkül, részben félreértelmezve átvette Kovács József a község monográfiájában.

<sup>46</sup> A Pálóczi hagyományanyag „alapdokumentuma” az általa írt gyülekezet-történet. Lásd: PÁLÓCZI GYÖRGY: Az olasz-lizskai ref. egyházközség története. Olaszliszka, 1779. kézirat SRK. TGy. Kt. 54. p. Ezt Vay István kérésére írta le. Ennek a kivonatos formája megtalálható a Zempléni Egyházmegye 1782-es összeírásában. Lásd: DIENES, 2003. Ugyanezt a forrást veszik alapul a Gagyai István tollából kikerült írások is. (SRK. TGy. An. 9773. és KT. 3316)

<sup>47</sup> Kovács, 1998. 73. p.

ország részbe. 1598 őszét viszont hadaival Tokajban töltötte. A szűkös és akadozó ellátmány miatt seregei valóban dúlták a környéket.<sup>48</sup> Nem szabad ebben feltétlenül vallási türelmetlenséget keresnünk – már csak azért sem, mert seregei derekas részét a hajdúk alkották. Mindenesetre könnyen elképzelhető, hogy a toronnyal együtt a templom is egy rosszul sikerült harácsoló rajtaütés áldozata lett.<sup>49</sup> A torony egyelőre nem, de a templom újjáépült valamikor a 17. század első éveiben, legkésőbb 1606-ban. A mezőváros ekkor túlnyomórészt református volt, tehát a templomot a reformátusok építették fel.<sup>50</sup> Ez tömegében és külső megjelenésében nagyrészt azonos a mai katolikus templommal.

A magyarság történetében tragikus, ugyanakkor a reformáció terjedése szempontjából rendkívül eredményes 16. század tehát Olaszliszkan is a tizenöt éves háborúval ért véget. Egészen pontosan a háború egy szomorú epizódjával, a torony és a templom pusztulásával, feltehetően 1598-ben, esetleg egy évvel korábban. A mezőváros reformációja egyértelmű példája annak, hogy az nem egy felülről lefelé oktroyált folyamat volt, azt nem a „*cuius regio, eius religio*” elve szabta meg. Sokkal inkább egy alulról táplálkozó folyamat lehetett, ami esetenként a földesúr támogatásával, esetenként viszont azzal szembehelyezkedve ment végbe. Egy esetben ráadásul még jól is jött, hogy Liszka katolikus birtokként ugyan, de elhelyezkedését tekintve enklávéként helyezkedett el egy nagyúri birtok közepén. Amikor a lutheri tanokat erélyesen támogató Perényi Gábor akaratával szemben a döntően „*sakramentális*” felfogású zempléni lelkészek esperest választottak, akkor Ceglédi Ferenc liszakai prédikátorra esett a választásuk. Talán azért is, mert ő volt az, aki nyíltan felvállalhatta református álláspontját.

<sup>48</sup> Basta levelezését közrebocsátó kötet és az abban található életrajz ebben világos eligazítást ad. Lásd: Veress Endre Dr. (szerk.): Basta György hadvezér levelezése és iratai I. Budapest, 1909. Monumenta Hungarica Historica Diplomataria sorozat, 34. köt.

<sup>49</sup> Basta levelezései nem tartalmaznak konkrét adatot a liszakai pusztításra, de sok ilyen eset történt. Többek között Rákóczi Zsigmond is panaszolja neki az abaúji eseteket, mint a megye főispánja. U.o.

<sup>50</sup> Kovács József szerint Bocskai anyagilag is támogatta az építkezést, de nem jelöl meg forrást erre nézve. A Pálóczi forrásanyagra építve így emlékezik erről az időszakról a krónikás: „*A protestáns egyház hívei hosszú ideig, 1597-ig zavartalanul éltek Liszkan, s jártak a templomba istentiszteletre. Akkor azonban Basta György és Barbiánó Jakab János osztrák császári vezérek seregeikkel megjelentek Olaszliszkan, a néppel kegyetlenkedtek, s parancsaikra a katonák felgyújtották a templomot, hogy azt a protestánsok ne használhassák. A gyékénnyel fedett templom teljesen leégett. A közvetlen közelében lévő őrtornyot erősen megrongálták, nagyrészt lerombolták. A templomot 1600-1602 között Bocskai István későbbi fejedelem gazdag adományából a protestánsok újjáépítették.*” Kovács, 1998. 31. p.



Neki ugyanis - ellentétben a Perényi birtokolta városok prédikátoraival - földesúri retorziótól nem kellett tartania.<sup>51</sup>

A 16. században egy erős református gyülekezet alakult Liszkán, amely képes volt arra is, hogy néhány év alatt, de mindenképpen egy évtizeden belül újjáépítse a lerombolt templomát. A torony felújítására ekkor még nem került sor. Valószínűleg nem maradt rá anyagi erejük, hiszen a császári csapatok dúlása a polgárok vagyónát is érinthette. Esetleg féltek attól, hogy ha újjáépítik, akkor az újra célponttá teszi magát a várost is. Hiszen háborús időkben elsődleges funkcióját tekintve a torony katonai objektum volt, figyelőállás.

A 17. század eseményei, azon belül az erőszakos ellenreformáció kibontakozása, valamint a földbirtokos szepesi prépost pozíciójának megerősödése sok nehézséget okozott a város lakóinak, és az azzal akkor még majdnem azonos református gyülekezetnek. Jól tükrözi ezt a templom sorsa. Kovács József a község monográfiájában a templom történetét ebben az időszakban az alábbi korszakokra osztja fel:

*„A református hívek által 1600-1602-ben épített templomot a reformátusok és a római katolikusok az alábbiak szerint bírták:*

reformátusok:	1602-1617-ig
katolikusok:	1617-1624-ig
reformátusok:	1624-1672-ig
katolikusok:	1672-1675-ig
reformátusok:	1675-1676-ig
katolikusok:	1676-1681-ig
reformátusok:	1681-1683-ig
katolikusok:	1683-1697-ig
reformátusok:	1697-1699-ig
katolikusok:	1699-1706-ig
reformátusok:	1706-1711-ig
<i>katolikusok:</i>	<i>1711-napjainkig.</i> <sup>52</sup>

A kronológiai sor forrása sajnos nincs feltüntetve. Azt már az előbbieken tisztáztuk, hogy a valószínűleg 1598-ban felgyújtott templom 1602-nél később épülhetett fel, de legkésőbb 1606-ban már állt. A monográfia szerint a református gyülekezet 1617-ig használhatta azt. Leírása szerint ebben az évben a földesúr, Bársony Pál szepesi prépost bezáratta a templomot és az iskolát is, a lelkészt pedig elűldözte, nevezetesen Szántai Pált.<sup>53</sup> Az adat forrása itt sincs feltüntetve. A Pálóczi hagyomány ugyan tud Szántai Pál elűzéséről, de azt az 1600. évre teszi. Eszerint Szántai Pál lizskai lelkészt Pethe László főgenerális a testvére, Márton<sup>54</sup> biztatására mozdította el.

<sup>51</sup> DIENES, 2017. 166. p.

<sup>52</sup> KOVÁCS, 1998. 306. p.

<sup>53</sup> KOVÁCS, 1998. 74. p.

<sup>54</sup> Pethe Márton szepesi prépost szerepe egyébként vallási türelmetlensége dacára összességében pozitív a mezőváros fejlődésére nézve. Ő adta ki azt a kiváltságos

Helyére két jezsuitát, Vásárhelyi Gergelyt és Bezerédi Pált helyezte ki a lizskai gyülekezetbe. A bécsi béke után visszatérhetett a prédikátor, zempléni esperessé is választották.<sup>55</sup> Pálóczi nem tud az állítólagos 1617-es elűzésről, pedig a városi jegyzőkönyvek rendelkezésére álltak már legkésőbb az 1611. évtől.<sup>56</sup> A lizskai lelkész pedig 1616-tól Miskolczi Csulyak István volt. Ezen adatok alapján az állítólagos 1617-es katolikus birtokba adást elvethetjük. Ugyanakkor elképzelhető, hogy 1600-ban, Szántai Pál elűzése idején a templomot is elvették volna a reformátusoktól, ha nem lett volna lerombolva. R. Péter Katalin valószínűsíti, hogy 1614-ben nem használhatta a gyülekezet a templomot. Felvetését arra alapozza, hogy a szepesi káptalan két megbízottja a kápláni házat és a hozzá tartozó földeket elfoglalta, valamint az ahhoz kapcsolódó „leveles színt” is, ahol akkor az istentiszteleteket tartották. Elhúzódó vármegyei vizsgálat végén 1614-ben kaphatta vissza az ingatlanokat a város.<sup>57</sup> Lehet, hogy valóban volt egy időszak, amikor a reformátusok nem használhatták az újjáépített templomot. Az is elképzelhető, hogy az a bizonyos „leveles szín” az újjáépítés idején volt használatban. Ez a momentum mindenestre azt bizonyosan jelzi, hogy a gyülekezet/város vallásgyakorlatát a földesúr ekkor már igyekezett korlátozni.

Mi a helyzet az állítólagos 1624-es református visszavétellel? Erről így ír a monográfia: „1624-ben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem visszavette a templomot, és az iskolával, parókiával együtt visszaadta a reformátusoknak.”<sup>58</sup> Sajnos itt sincs feltüntetve az adat forrása. Nem tud erről semmit Pálóczi György sem. Miskolczi Csulyak István sem ír erről, aki egy ilyen jeles eseményt feltétlenül rögzített volna, valószínűleg versbe szedve. Az állítólagos 1617-es katolikus birtokbavétellel együtt tehát az állítólagos 1624-es visszaadást is nagy valószínűséggel elvethetjük. Ez nem jelenti azt, hogy háborítatlan lett volna a gyülekezet hitélete és a templom használata, csupán nincs megbízható adatunk a templom esetleges elvételéről sem, visszavételéről sem.

---

levelet 1596-ban, ami a városlakók robotját évi két napra csökkentette, szőlőmunkájukat pénzben megválthatták, és az egész évi kocsmáztatási jog a városé lett, megtöltve idegen bor behozatalát. Az ő közbenjárására gyarapította Rudolf császár még tovább a város kiváltságait azzal, hogy évi kettő helyett négy vásárt engedélyezett, valamint pallosjoggal is felruházta a várost. R. PÉTER KATALIN: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen: Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században. In: Történelmi Szemle 1961. 427-441. p.

<sup>55</sup> Dienes Dénes (szerk): A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782. Sárospatak, 2003. 75-76. p.

<sup>56</sup> U.o.: 76. p.

<sup>57</sup> R. PÉTER KATALIN: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen: Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században. In: Történelmi Szemle 1961. 428-429. p.

<sup>58</sup> KOVÁCS, 1998. 74. p.



Miskolczi Csulyak István liszikai lelkészségének idejében (1616-1645) történt ugyanakkor egy nagyon fontos esemény: a torony újjáépítése. Erről Pálóczi György így tudósít: „*Ezután épült hozzá (ti. a templomhoz) a mostani torony, melyben hogy a következő nép a maga jussát tudhassa, ezekre figyelmezzon:*

1. Az inscriptio enyészeti oldalán a toronynak azt bizonyítja, hogy azt építette Miskolczi István és a Liszikai Tanács Anno 1632-ben 26a Augusti.
  2. Kőműves mester volt Eperjesről Stentzel Dániel, Szebinyi János.
  3. Conventiojok 4-száz forint, 20 kassai köből rozs etc.
  4. Mind a liszikaiak erszényéből tölt ki.
  5. Öntetett belé az eklézsia harangot, melyen most is rajta van Ujjszászi Benedeknek, a bírónak a neve, Anno 1633. Ami ezen kívül nézi a két harangot, egyiket 1594-ben, a másikat azután szerzette az eklézsia.
- Készen lévén a torony s templom, megfestetett a kar és a székek benne, Ao 1655. A kerítése pedig 1679-ben újjátatott meg.*<sup>59</sup>

A torony tehát újjáépült, a város közkölségén, ami ekkor gyakorlatilag egyet jelentett a református gyülekezettel. A munkálatok felügyeletét és irányítását feltehetően a gyülekezet vezetői erélyekkel bőségesen megáldott lelkésze látta el.

Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a katolikus emlékezet itt – fogalmazunk így: pontatlan. Az Egri Egyházmegye történetéről szóló kiadványban ezt olvassuk: *„A toronykapu felé illesztett reneszánsz kőtáblák 1634-ből megemlítik páter István plébános nevét, akinek működése alatt a jelzett átalakítás történt a liszikai nép nagy költségen.”*<sup>60</sup> Természetesen sem páterről, sem plébánosról nincs szó, hanem az országos híru református lelkész-esperesről, Miskolczi Csulyak Istvánról. Nem ez volt az első próbálkozás arra nézve, hogy a torony felépítésének dicsőségét elvitassák Miskolczitól és a református gyülekezettől. Amikor az építkezés emlékköveinek eredeti szövegét közölte az Adalékok, akkor szintén történt egy félreértelmezés vagy félrefordítás. Az eredeti latin szöveget az akkori nagyhíru plébános küldte be a szerkesztőségbe, Gecsey Lajos. Idáig ez rendben volt, de a korrekten lemásolt latin szöveg alapján a szerkesztő így fordította és összegezte a 3. tábla szövegének egy részletét: *„A III. kőtáblába vésett szöveg felsorolja név szerint s külön a jötevőket, köztük az akkor Miskolcon élt lelkípásztort, Kál-Keresztesi Istvánt.”*<sup>61</sup>

Már a következő számban megtörtént a helyreigazítás Szinnyei Gerzson tollából:

*„A III. szám alatti felírás így szól:  
In honorem Dei Opt. Max. opus  
hoc surrexit provida cura Clariss.*

<sup>59</sup> Dienes, 2003. 77. p.

<sup>60</sup> SOÓS IMRE: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése, Budapest, 1985. 529.

<sup>61</sup> Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 4. évf. 8. 256. p.

*Stephani Miscolcini tunc oppidi  
pastoris et senioris fratrum, nec non  
nobiliss. Cali de Keresztes Georgii  
Galambos de Miskolcz, et Gabriele  
Hartai Georgio Pansthazi 1634*

*Ennek a feliratnak szószerint való magyar fordítása:*

*Nagy tiszteletű Miskolczi István akkori városi (már t. i. lizskai) lelkésznek és esperesnek, úgyszintén nemes Keresztessy Károlynak, Miskolczi Galambos Györgynek,*

*Hartai Gabornak es Dantsbázi Györgynek előrelátó gondossága emelte ezt a művet Isten dicsőségére. 1634.*

*Ebből kitűnik, amit a zempléni egyházmegye jegyzőkönyvei is igazolnak, hogy az o.lizskai kat. torony Miskolczi István akkori o.lizskai lelkész és esperes (senior fratrum) idejében épült.<sup>62</sup>*

Az idézett rész, valamint a többi emlékkő szövege megtalálható az Adalékokban az elsőként idézett helyen és a község monográfiájában is, illetve kiváló állapotban olvasható ma is a templom bejárata fölött.<sup>63</sup> A gyülekezet tehát saját költségén felépítette a tornyot. A harangöntés is azt bizonyítja, hogy elsősorban a református gyülekezet igényei szerint, szakrális céllal, harangtoronynak építették. Ugyanakkor a helyi közösség igényein túlmutató módon őrhelyként is szükség volt a toronyra. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a zempléni alispán bővítette az elkészült tornyot. Megépítette a körerkélyt, valamint tűzhellyel ellátott szobát alakíttatott ki a toronyban.<sup>64</sup>

Az 1672. esztendő körül már nincsenek kételyek: a tetőfokára hágó erőszakos ellenreformáció Liszkát sem kíméli. A templomot valóban elvették a város lakóinak nagy többségét kitevő reformátusoktól. Pálóczi erről így emlékezik: „*Elkövetkezvén t.i. 1672. esztendő, valamint Magyarországon egyebütt felül és alól, itt is a templom elvételét, akkori Bársony püspök és Liszkai földesúr által, canonok Berzevitzi jelenlétében.*”<sup>65</sup>

A templom a kuruc felkelés következményeként 1675-ben ismét a reformátusoké lett. A község monográfiája szerint 1676-ban Patakról jezsuiták jöttek Liszkára, hogy elvegyék a templomot. Tettlegességre is

<sup>62</sup> Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 9. szám 282. p.

<sup>63</sup> Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 4. évfolyam, 8. szám 256. oldal Itt a fordítás is olvasható. Ugyanebben a formában megtalálható a község monográfiájában is. KOVÁCS JÓZSEF, 255-257. p. Kitűnő állapotban vannak, bármikor megtekinthetőek „in situ” is a helyszínen. GPS koordináták: 48.24263340 21.43324790.

<sup>64</sup> „Harthay Gábor (...) Liszka városának faragott kővekből tetszetősen épült tornyát erkéllyel bővítette.” 1646-ban hunyt el. In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 15. évfolyam, 214. p.

<sup>65</sup> Dienes, 2003. 79. p.

sor került, a város lakói ekkor még megvédték a templomot. Még ebben az évben katonai erővel mégis elvették azt tőlük.<sup>66</sup> Apafi Mihály adta vissza a reformátusoknak 1681-ben,<sup>67</sup> majd 1683-ban ismét elvették tőlük. A Hegyaljai felkelés idején, 1697-ben, csak egy rövid időre, de ismét a reformátusok vették birtokba.<sup>68</sup> Végül a szécsényi országgyűlés határozata alapján 1706-ban még egyszer, utoljára a reformátusoké lett, a gyülekezet lelkésze és egyúttal a város jegyzője ekkor az országosan ismert Debreceni Ember Pál volt. Ez az utolsó református birtoklás 1711-ig tartott.<sup>69</sup> A gyülekezet számára gyászos eseményről Pálóczi így ír: *„Azután 1711-ben (...) eljött vice ispán Kosovits 7<sup>ma</sup>, 8<sup>va</sup> septembris, és Vinkler Mátyás, Nagy György canonicus földesurak jelenlétében 40 executios Németekkel, a nótáriusnak Tornallyai Gergelynek s másoknak is kínzásokkal a templomot elvette, és minden egyebet véle.”*<sup>70</sup>

Ezzel az olaszliszka templom és a torony református időszaka végleg lezárult.

A református gyülekezet és vezetői nem is láttak esélyt arra, hogy valaha visszaszerezhetik a templomukat, ezért már 1722-ben megvásároltak egy telket templomépítés céljából. Az utca felőli végén már akkor felépítették az új iskolát, a templomot majd csak a Türelmi Rendelet után.<sup>71</sup>

### 3. A barokk templom

A katolikus egyház visszaszerezte tehát a templomot, de a város még mindig többségében református volt. Ezt a helyzetet igyekezett megváltoztatni az itt továbbra is első számú birtokos, a szepesi prépost. A folyamatos katolikus betelepítések és az időnként kitörő pestisjárványok<sup>72</sup> ellenére még a század végén is többségben voltak a reformátusok. Erről ezt jegyzi fel Pálóczi György: *„Bezzeg a Catholikusok épülnek, és jószágokra nézve szaporodnak, úgy annyira, hogy a templom pénzébül Anno 1778 régi templomunkat elég költségen megújították. Abban nagy vigasztalásunk vagyion, hogy a Görög és Deák eklézsiának összeszámlált tagjai annyit nem tésznek, mit mi*

<sup>66</sup> Kovács, 1998. 75. p. Ezekről az eseményekről Pálóczi György nem ír. Viszont leírja azt a szomorú esetet, ahogy az ónodi kurucok kivégzik a liszka plébánost, Bőjte Gergelyt.

<sup>67</sup> U.o. A visszavétel tényét megerősíti Pálóczi György is. Bizonyítékai közt nem csak a fejedelem szabadságlevele szerepel, hanem a vallási élet folytonosságának különböző jeleit is említi. Dienes, 2003. 80-81. p.

<sup>68</sup> U.o.

<sup>69</sup> U.o.

<sup>70</sup> Dienes, 2003. 83. p.

<sup>71</sup> U.o.

<sup>72</sup> Például 1739-ben Liszka mintegy 520 ember hunyt el a pestisben. In: Borovszky Samu: Ebből mintegy 250-en voltak reformátusok. In: DIENES DÉNES (szerk.): A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782. Sárospatak, 2003. 84. p.

*magunk mi. 172 pár ember, lélekszám szerint pedig 950 személy.*<sup>73</sup>

Feltehetően a Pálóczi György által is említett, általa az 1778. évre datált felújítás idézte elő azt a ma is fennálló helyzetet, hogy a templom kívülről reneszánsz, belülről barokk stílusjegyeket mutat.

A katolikus időszakban a templomon a fent említett jelentős beavatkozás mellett több kisebb-nagyobb felújítás történt. Ezeket elsősorban Nagy József András kutatásai alapján, részben a községről szóló monográfiában közölt adatok alapján soroljuk fel.

A lelkéspénztárhoz bejelentés érkezik 1733-ban, hogy a templom és a torony teteje romos, ezeket ekkor feltehetően kijavítják.<sup>74</sup>

Eszterházy Károly egri püspök 1768-ban felhívja a szepesi prépost figyelmét a templom rossz állapotára. Valószínűleg ennek az erélyes felhívásnak a hatására elindul a felújítás.

A katolikus források szerint 1769-ben következik be a nagy átalakítás, aminek feltehetően a befejező momentumát említi meg Pálóczi és azt 1778-ra teszi. Idézet Nagy József Andrástól: *„Feltehetően ekkor épül össze a templom és a torony. Ekkor építették át a templomot barokk stílusban. A torony aljának tengelye és a templom tengelye között szögeltérés van. A déli kapu elhelyezkedéséből arra lehet következtetni, hogy a középkori templom a mostanitól rövidebb volt.”*<sup>75</sup>

A torony sisakját 1840-ben egy nagy vihar letépte, valószínűleg ekkor ideiglenes fedést kapott. A ítéletidő június 24-én csapott le a városra, és a reformátusoknak is nagy károkat okozott.<sup>76</sup>

Egy 1857-es tűzvész majdnem végzetes károkat okozott a templomban, de felekezetre való tekintet nélküli összefogással a város lakói eloltották a tüzet.<sup>77</sup> A zsindeletet részben így is leégett, talán ezért is határoztak úgy, hogy más héjazatot építenek. Így épült meg a ma is látható eklektikus torony lezárás 1876-ban.<sup>78</sup>

A 20. század elején is történt egy jelentős beavatkozás: *„(ekkor) a sekrestye tető és födém szerkezetét elbontották, a sekrestye felett porosz süveg födém készült, és a tető formáját megváltoztatták, ami az északi falban lévő ablak befalazását igényelte.”*<sup>79</sup>

A belső felújításra 1937-ben került sor, ekkor készítette el a kupolafreskókat Kurucz István szerencsi festőművész.<sup>80</sup> A templom 1971-ben országos

<sup>73</sup> U.o.: 87. p.

<sup>74</sup> NAGY, 2016. 11. p.

<sup>75</sup> U.o.

<sup>76</sup> A református templom tetejét is ledöntötte, valamint a református parókiát, a borházat és a kocsiszínt összedöntötte. KOVÁCS, 1998. 79. p.

<sup>77</sup> U.o.: 77. p.

<sup>78</sup> NAGY, 2016. 12. p.

<sup>79</sup> U.o.

<sup>80</sup> KOVÁCS, 1998. 76. p.

műemléki védetségét kapott.<sup>81</sup> A rendszerváltás idején, pontosan 1990-ben a hívek adakozásából a templom külső megvilágítást kapott, illetve 1996-ban elektromos toronyórát harangjátékkal.<sup>82</sup> Az utolsó jelentős beavatkozás a templom épületében 2012-ben történt. A templom kívülről teljesen megújult, ennek során addigi lemez héjazata lecserélésre került, természetes, „műemlék” palafedést kapott. A toronyba való régi feljárót is megszüntették, helyére alumínium csigalépcső került. Közvetlenül a templomot nem érintette –hála Istennek–, hogy a templomot a Bodrog felől tartó támfal 2019-ben megszakadt.<sup>83</sup> A helyreállítása nagyobb részt még abban az évben megtörtént, ehhez kapcsolódó kisebb utómunkálatok még idén, 2020-ban is történtek.

Az eddigiek alapján a templom történetét az alábbi kronológiai sorral írhatjuk le:

13. század közepe: (?) felépül a gótikus teremtemplom

14. század: (?) felépül a különálló torony, elsősorban katonai megfigyelési pontként

1525: bizonyos Péter mester a Felvidékről megfesti a templom oltárképét 50 forintért

Legkésőbb 1551.: a város lakossága protestáns hitre tér, protestáns lelkészt választ. Ezzel a templom is protestáns lesz

1598 (1597?): császári csapatok felgyújtják a templomot és a tornyot is

1606: a város lakói – akik ekkor túlnyomó részt reformátusok – újjáépítik a templomot

1632-34.: a torony újjáépítése Miskolczi Csulyak István vezetésével

1633: a református gyülekezet új harangot öntet az új toronyba

1634: Hartay Gábor zempléni alispán megépítteti a torony körerkélyét

1655: a reformátusok lefestik a templomi karzatot és a székeket

1672: a templomot erőszakkal elveszik a reformátusoktól

1675: a reformátusok visszakapják a templomot

1676: a katolikusok a pataki jezsuiták vezetésével ismét elveszik a város református lakóitól - erőszakkal

1679: a város lakói felújítják a templom kerítését

1681: Apafi Mihály visszaadja a templomot a reformátusoknak

1683: A katolikusok ismét elveszik a templomot

1697: Visszakapják a reformátusok, de még ebben az évben el is vesztik újra

1706: A szécsényi országgyűlés határozata alapján a reformátusoké a templom

1711: végleg a katolikusoké lesz a templom

<sup>81</sup> Műemléki törzsszáma 1324.

<sup>82</sup> A kezdeményező és a fő szervező, részben kivitelező dr. Szabó András liszkai körorvos volt. Kovács, 2016. 306-307. p.

<sup>83</sup> Ennek volt előzménye 1922-ben a part megcsúszása, bizonyára ezután épült a támfal. Kovács, 2016. 154. p.

- 1733: a templom és a torony teteje egy leírás szerint romos  
 1768: Eszterházy Károly egri érsek felhívja a szepesi prépost figyelmét a templom romos állapotára  
 1769: elkezdődik a jelentős átalakítás. Az addig különálló torony és templom egybeépül. A templom külső megjelenésében reneszánsz jellegű marad, de belül egy barokk átépítés valósul meg  
 1778: Pálóczi György feljegyzése szerint ekkor fejeződik be a felújítás  
 1840: egy vihar letépi a torony sisakját, feltehetően átmeneti fedéssel pótolják  
 1857: tűzvész, a polgárok a templomot megmentik. A részben leégett zsindeletet kijavítják.  
 1876: megépül az eklektikus toronyzárás  
 20. század eleje: a sekrestye fölé poroszszüveg födémet építenek  
 1937: Kurucz István megfesti a kupolafreskókat  
 1971: a templomot műemlékké nyilvánítják  
 1990: elkészül a templom díszkivilágítása (ezt átépítik 2011-ben)  
 1996: elkészül a régi mechanikus toronyóra lapjainak felhasználásával az elektromos toronyóra és harangjáték  
 2012: a templom külsejét teljesen felújítják, a templomtető műemlék palahéjazatot kap  
 2019-20: a megrogyott támfalat újjáépítik

## Összegzés

Olaszliszka katolikus temploma jelentős műemlék. Minden olaszliszkai ember büszke rá ma is, hiszen a régi mezővárosi gazdagságot, dicsőséget hirdeti. Mint láttuk, joggal tarthatja a magáénak – ha nem is jogi értelemben, de érzelmi kötődés tekintetében mindenképpen – a református közösség is. Ez a templom volt a lelki otthona az ország egyik legrégebbi református gyülekezetének, valószínűleg háborítatlanul a 16. század közepétől egészen 1598-ig. Amikor elpusztult, a református város polgárai újjáépítették, valószínűleg 1606-ban fejeződött be ez a munka. A torony felépítése is a református gyülekezethez kötődik, ebben semmi bizonytalanság nincs. A munka megszervezésében és kivitelezésében elévülhetetlen érdemei voltak Miskolczi Csulyak Istvánnak. Nem csupán lelki vezetője volt a gyülekezetnek, de vezette azt a részben gazdasági, részben politikai jellegű harcot is, amit ekkor a közösség a földbirtokosa ellen vívott a tőle való függetlenedés jegyében.<sup>84</sup> Tekinthejtük egy adósság törlesztésének is részünkről, hogy széles körben ismert irodalmi és egyházkormányzói munkássága mellett erre is felhívjuk a kedves olvasó figyelmét halálának 375. évfordulóján. A 17. század utolsó harmadában előbb a tetőpontjára hágó ellenreformáció miatt, majd az állandósuló háborús állapot okán sok szenvedésben volt ré-

<sup>84</sup> R. PÉTER KATALIN: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen: Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században. In: Történelmi Szemle 1961. 427-441. p.



sze Hegyalja népének. Ezt jól tükrözi Liszka korabeli története, a mezőváros és a református gyülekezet sorsát pedig jól tükrözi a templom hányatott története. Szűk négy évtized alatt (1672-1711) legalább kilenc alkalommal cserélt gazdát, talán még többször is.

Végül nem a város lakóinak többségét még 1711-ben is kitevő reformátusok, hanem az egyházi birtokos szepesi káptalan kezére került. Ahogy tehát a reformáció terjedésénél nem érvényesült a „*cuius regio eius religio*” elve, úgy az ellenreformáció idején annál inkább. Liszka esetében mindenképpen ez volt a helyzet.

A református közösség reálisan felmérve a helyzetét nem is tett kísérletet arra, hogy a templomot és a tornyot visszaszerezze. Ehelyett telket vásároltak, az elvesztett helyett új iskolát építettek, és ugyanígy új templomot is szerettek volna építeni. Az ehhez szükséges gazdasági alapot elsősorban a hagyatéki szőlőbirtokok adták.

A sajátos helyzetből adódóan a felekezeti feszültség Olaszliszkan nagyon erős volt, és egészen a 20. század közepéig mérgezte az akkor már nagyközség lakóinak életét. Presbiteri jegyzőkönyvek tanúsága szerint a vegyes házasságokban élő reformátusok gyakran kényszerültek reverzalista adni. Ellenkező esetben a család nem kapott föld- és szőlőbérletet a katolikus intézőktől. Ellenlépésként a presbitérium a reverzalist aláíró református házastársat néhány évre eltiltotta az úrvacsorától. Ma már ezen túl vagyunk, és felekezeti hovatartozásunktól függetlenül mindannyian büszkék vagyunk a község jelképére, a katolikus templomra. Talán nem rója fel bűnünkül senki, ha ugyanígy büszkék vagyunk református őseinkre is, akiknek az egykori munkájára, áldozatvállalására és református öntudatára is emlékeztet minket ez a csodálatosan szép építmény.

## Az Országos Protestáns Napok, 1939–1950\*

*Klestenitz Tibor*

A 20. századi első felében a magyarországi egyházak számára egyre nagyobb jelentőségre tett szert a nyilvánosság tömegrendezvények segítségével történő megszólítása, a közösség tekintélyének, befolyásának és társadalmi támogatottságának látványos eszközöket felhasználó demonstrálása. Az úttörő szerepet ezen a téren a katolikus egyház játszotta, amely 1900-tól kezdve éves rendszerességgel megtartotta Budapesten az országos katolikus nagygyűléseket. A német eredetű rendezvénysorozat az 1920-as évektől kezdve százezres tömegeket megmozgató látványossággá, a magyar közélet fontos eseményévé vált.<sup>2</sup> A harmincas évekre ráadásul a magyar katolicizmus – az állam hathatós támogatásával – nemzetközi események megrendezésére is képessé vált. Az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszus, illetve az annak főpróbájaként is értelmezhető 1930-as Szent Imre- emlékvé a hitéleti tartalmak mellett fontos politikai vonatkozásokkal is rendelkeztek, hiszen nemzetközi szinten is lehetőséget nyújtottak a magyar országimázs formálására.<sup>3</sup>

A magyar protestantizmus az 1920-as években kezdett el kísérletezni a tömegrendezvényekkel. A különböző kezdeményezések közül az 1927-ben és 1928-ban megtartott református nagygyűlések bírtak a legnagyobb jelentőséggel. A protestáns nyilvánosság azonban megosztottan viszonyult a nyilvános tömegdemonstrációk közéleti műfajához: az evangélikusok eleve elutasították a nagygyűlések gondolatát, és inkább zártkörű rendezvények tartásával kísérleteztek. A református közösség megosztott volt: sokan, például Antal Géza dunántúli püspök érzelmi alapon idegenkedtek a katolikusok mintáját utánzó rendezvénytől. Ráadásul még elvi szinten sem számított eldöntött kérdésnek, hogy inkább egy felekezeti vagy egy közös protestáns alapú rendezvény volna-e kedvezőbb, illetve hogy a szervezés a hivatalos egyházi vezetés vagy valamely társadalmi szerveződés kezében lenne-e jobb helyen. Mindezen ellentétek következtében – amelyekhez még a reformátusokat megosztó

\* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (azonosító: 124418) készült.

<sup>2</sup> GIANONE ANDRÁS – KLESTENITZ TIBOR: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. Bp., 2017.

<sup>3</sup> CSÍKY BALÁZS: Jubileumi esztendő és katolikus megújulás a Horthy-korszakban. In: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből*. Szerk. Bánkúti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2012, 135–158. p.; KLESTENITZ TIBOR: *Lelki érték és politikai propaganda. Az Eucharisztikus Világkongresszusok megítélése a magyar katolikus közvéleményben (1912–1938)*. In: *Pannonhalmi Szemle*, 2020. 2. sz. 35–44. p.



hagyományos törésvonalak hatása is hozzáadódott – a református nagygyűlések sorozata 1929-ben már meg is szakadt.<sup>4</sup> 1939-ben viszont Országos Protestáns Napok (OPN) névvel útjára indult egy új rendezvénysorozat, amelyet figyelemre méltó módon a második világháború és a politikai rendszerváltások dacára (1944 kivételével) egészen 1950-ig megrendeztek. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa az OPN legfontosabb jellegzetességeit, és megvizsgálja, hogy a rendezvények szervezői miként kívánták befolyásolni a kor közvéleményét.

### Az új hagyomány megalapozása: az 1939-es Országos Protestáns Napok

A kezdeményezés a közös protestáns szellemi értékek ápolására vállalkozó Országos Bethlen Szövetségből érkezett, amelynek élén vezető kormánypárti politikusok álltak. 1939-ben a Szövetség elnökeként Tasnádi Nagy András igazságügyi miniszter, ügyvezető elnökeként pedig Törs Tibor országgyűlési képviselő, az *Esti Újság* című kormánylap főszerkesztője, a kormánypárt ügyvezető alelnöke szerepelt.<sup>5</sup>

A Szövetség 1939 nyarán állt a nyilvánosság elé az OPN tervével. Az alapelképzelést a Szövetség által a reformáció október 31-i évfordulójának emlékére a pesti Vigadóban rendszeresen megtartott emlékünnepegy grandiózus, többnapos eseménykavalkáddá történő bővítése jelentette, amelyre minél több vidéki protestáns polgárt kívántak a fővárosba csábítani.<sup>6</sup> A *Pesti Hírlap* augusztusban arról írt, hogy az OPN programja a tervek szerint „az istentiszteletek, gyűlések és ünnepségek hosszú sorozata, a budapesti Hősök Emlékének, továbbá a protestáns nagyságok emlékművének és sírjának megkoszorúzása, fáklásmenet a kormányzóhoz, tisztelgés a miniszterelnöknél, a polgármesternél és a protestáns egyházak legfőbb vezetőségénél”. A programtervben mindezekon kívül számos kulturális esemény, kiállítás, zenés esemény szerepelt.<sup>7</sup> A szervezők céljaikról szólva hangsúlyozták, hogy a rendezvény nem jelenti a felekezeti ellentétek hangsúlyozását, mások elleni küzdelmet, a cél csupán a magyar protestánsok közös nevezőre hozása.<sup>8</sup>

<sup>4</sup> SZÁSZ LAJOS: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban. In: *Hagyomány, Identitás, Történelem* 2018. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor. Bp., 2019. 384–385. p.; KLESTENITZ TIBOR: Protestáns és református nagygyűlések az 1920-as években. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2020. 1. sz. 7–22. p.

<sup>5</sup> Az egyesület eredetileg az ifjúsági mozgalomként működő Bethlen Gábor körök szenior tagjainak összefogására jött létre, de a közszereplők, politikusok nagy súlya miatt funkciója hamarosan átalakult. MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY: Politikai vagy önképző kör? (A miskolci Bethlen Gábor Kör története az értesítők tükrében). In: *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 46. (2007). 699. p.

<sup>6</sup> Országos Protestáns Napok. In: *Reformátusok Lapja*, 1939. szeptember 1. 111. p.

<sup>7</sup> Országos Protestáns Napok. In: *Pesti Hírlap*, 1939. augusztus 3. 15. p.

<sup>8</sup> Az „Országos Protestáns Napok” célja és jelentősége. In: *Magyar Nemzet*, 1939.

A szervezők törekvéseikben számíthattak az állam támogatására. A kormány már júniusban elfogadta Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter előterjesztését, aki az ünnepségek alkalmából feláras bélyegsorozat kibocsájtását indítványozta. Az értékesítésből befolyó anyagi hasznot átengedték a Bethlen Gábor Szövetség javára, amely a miniszteri indoklás szerint „az ország legnagyobb protestáns egyháztársadalmi egyesülete. A hitélet elmélyítése, a kultúrának és a felekezetek közötti béke ügyének ápolása terén országos jelentőségű munkát fejt ki.”<sup>9</sup> A posta valóban ki is adta a Dévai Bíró Mátyás, Melius Juhász Péter, Károli Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Bethlen Gábor és Lorántffy Zsuzsanna alakját ábrázoló sorozatát, amely az első hasonló tematikájú bélyegsorozat volt a világon.<sup>10</sup> Emellett a főváros is jelentős, negyvenezer pengős összeggel járult hozzá a rendezés költségeihez.<sup>11</sup>

A második világháború kirobbanása általános közéleti elbizonytalanodással járt, ami a szervezőkre is hatott, ám ennek ellenére szeptember végén tájékoztatták a nyilvánosságot, hogy az OPN-at feltétlenül megtartják.<sup>12</sup> A rendezvényt a protestáns egyházak vezetői is támogatták. Túróczy Zoltán, a tiszai evangélikus egyházkerület püspöke például a reformátusokkal való intézményes együttműködés megerősödését várta az eseménytől,<sup>13</sup> Enyedy Andor miskolci református lelkész, a tiszáninneni kerület befolyásos véleményformálója pedig azzal biztatta részvételre a híveket, hogy az OPN során bizonyosságot tehetnek öntudatukról és a protestantizmus nemzeti hivatásáról.<sup>14</sup>

A támogatás jelentősége főleg azután mutatkozott meg, hogy az első tapasztalatok szerint a hívek érdeklődése várakozáson aluli mértékben alacsony volt – annak ellenére, hogy a MÁV ötvenszázalékos utazási kedvezményt nyújtott a résztvevőknek. A hivatalos egyházi vezetés és az állam ekkor akcióba lépett: Medgyasszay Vince dunántúli református püspök például a részvétel propagálására kérte a lelképászorokat, Szabó Imre budapesti esperes „az egész országra kiterjedő szellemi és erkölcsi mozgósítást” sürgetett, Kovács Sándor evangélikus püspök „nemzeti számadásra” hívta a híveket, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium pedig rendkívüli

---

szeptember 21. 6. p.

<sup>9</sup> Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. június 9. 74–75. p.

<sup>10</sup> JÁKY GYULA: A protestáns napok emlékbélyegei. In: *Harangszó*, 1939. szeptember 10. 286–287. p.

<sup>11</sup> MNL OL K 612 Magyar Országos Tudósító, 1939. szeptember 27. 116. p.

<sup>12</sup> Megtartják az Országos Protestáns Napokat. In: *Pesti Hírlap*, 1939. szeptember 21. 6. p.

<sup>13</sup> Püspöki jelentés. In: *Tiszai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei*, 1939. szeptember. 5.

<sup>14</sup> ENYEDY ANDOR: Valamennyi lelkésztestvérem figyelmébe! In: *Sárospataki Református Lapok*, 1939. augusztus 13. 180. p.

szünetet engedélyezett az ünnepekre utazó diákok és tanárok számára.<sup>15</sup> A Bethlen Gábor Szövetség szintén fokozta propagandamunkáját: kapcsolatba lépett a lelkipásztorokkal, valamennyi településre elküldte az OPN plakátjait,<sup>16</sup> a résztvevők javára pedig 5–15 százalékos vásárlási kedvezményt alkudott ki egyes fővárosi üzletekben.<sup>17</sup> Az intézkedések érezhetően növelték is a részvételi kedvet: a kecskeméti református gyülekezetből például az eredeti határidőre mintegy ötven fő jelezte részvételi szándékát, ez a szám októberre megduplázódott.<sup>18</sup> A sárospataki gimnáziumban az érdeklődők száma olyan magas volt, hogy az OPN idejére tanítási szünetet kellett elrendelni.<sup>19</sup>

A szervezőbizottság október közepén véglegesítette a programot: eszerint október 28-án a Deák téri templomban az evangélikus ifjúság gyűlésével kezdődtek meg az egyesületi gyűlések, amelyet a következő napokban számos más szakmai program követett, mint például a cserkészörsvezetők országos konferenciája, vagy a református háziipari értekezlet. A hivatalos megnyitót este a pesti Vigadóban tartották, amelyet kötetlen ismerkedési vacsora követett. Másnap délelőtt az Iparcsarnokban rendeztek közös istentiszteletet református, evangélikus és unitárius közreműködéssel, majd délben díszünnepély következett. A program csúcspontját október 31-én a Vigadóban tartott reformációi főünnep jelentette.<sup>20</sup> Szembetűnő, hogy a rendezők az eredeti elképzelésekhez képest jelentékenyen csökkentették a tömegrendezvények szerepét, hiszen a végleges programban nem szerepelt sem a Hősök terére tervezett díszfelvonulás, sem a fáklyás menet. Ennek oka talán az lehetett, hogy a szervezők nem lehettek biztosak a kellően impozáns számú résztvevő jelenlétében.

Az ünnepek sajtórepresentációjában nagy szerepet játszottak a kísérőrendezvényként szervezett kiállítások, amelyek néhány napos időkülönbséggel nyíltak meg, és az egymást követő ünnepélyes megnyitók segítettek a közvélemény figyelmét az OPN felé irányítani. A sor október 21-én a modern képzőművészeti kiállítással indult az Iparművészeti Társu-

<sup>15</sup> Körlevél a dunántúli református egyházkerület lelkipásztoraihoz. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1939. október 1. 204. p.; Szabó Imre esperes felhívása. In: *Függetlenség*, 1939. október 19. 6. p.; Harangszó. In: *Népszava*, 1939. október 29. 10. p.; A Protestáns napok hírei. In: *Esti Újság*, 1939. október 18. 6. p.

<sup>16</sup> Az Országos Protestáns Napok. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1939. október 8. 208.

<sup>17</sup> MNL OL K 612 Magyar Országos Tudósító, 1939. október 28. 164. p.

<sup>18</sup> Az Országos Protestáns Napokra. In: *Reformátusok Lapja*, 1939. október 1. 116. p.; Protestáns Napok Budapesten. In: *Reformátusok Lapja*, 1939. október 15. 118. p.

<sup>19</sup> Tanítási szünet a gimnáziumban. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1939. október 22. 225. p.

<sup>20</sup> A protestáns napok programja. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1939. október 15. 219. p.

lat helyiségeiben, október 24-én tárta ki kapuit a Nemzeti Múzeumban a történeti tárlat, majd október 26-án az Iparművészeti Múzeumban a néprajzi, népművészeti bemutató.<sup>21</sup> A legnagyobb médiavisszhangot természetesen az első megnyitó kapta, hiszen ennek megtartására maga Horthy Miklós kormányzó vállalkozott. Az eseményről – számos sajtótermék mellett – tudósított a filmhíradó is, amely Tasnádi Nagy András üdvözlőbeszédét örökítette meg.<sup>22</sup> A második kiállítást a katolikus felekezetű Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde vezette be, aki a tárlatot a magyarság összetartozásának jelképeként méltatta, és a katolikusok rokonszenvét is kifejezésre juttatta.<sup>23</sup>

Közvetlenül az OPN megnyitása előtt a szervezők korábbi kételyeit felváltotta az optimizmus: az ünnepségek kezdete előtt már úgy számoltak, hogy vidékről mintegy tizenöt–húszezer vendég várható, Budapestről és környékéről pedig további harmincezer látogatót reméltek.<sup>24</sup> A megnyitóra a MÁV tizenöt különvonatot indított az egész országból, a résztvevőket cserkészek kalauzolták, a vidékieket tizenkilenc fővárosi iskolában szállásolták el.<sup>25</sup>

Az eseménysorozat szónoki megnyilvánulásait a nemzeti egység és a felekezeti béke gondolata dominálta. A Vigadóban tartott ünnepélyes megnyitón Raffay Sándor evangélikus püspök a rendezvény céljáról elmondta: „Egyetlen keresztény hitvallás ellen sem kívánunk hadba szállni. Arra törekszünk, hogy testvérekként küzdjünk egymás mellett a közös ellenség, a vallástalanság és erkölcstelenség ellen. Mi a jézusi tiszta kereszténység szellemében megújhodott szentistváni Nagymagyarországot akarunk.”<sup>26</sup> Igaz, arról is beszélt – ami sok sajtótudósításból kimaradt –, hogy a protestánsok „fájó tüske”-ként tekintenek a katolikus egyház által a egyes házasságok esetében követelt reverzális jogintézményére, és „a nemzeti élet nyugalma érdekében” követelik a „tövis eltávolítását”.<sup>27</sup> A Vigadó közönségét köszöntötte Gerhard Ohlemüller, a Protestáns Világszövetség főtájkára is, aki latinul idézte a Magyar hiszekegyet.<sup>28</sup> Az eseménysorozat

<sup>21</sup> Országos Protestáns Napok. In: *Reformátusok Lapja*, 1939. október 29. 123. p.

<sup>22</sup> Magyar Világhíradó 818. (1939. október) filmhíradokonline.hu; A kormányzó nyitotta meg a modern protestáns művészek tárlatát. Magyar Országos Tudósító, 1939. október 21. 51. p.

<sup>23</sup> A kultuszminiszter megnyitotta a protestáns napok történelmi kiállítását. In: *Függetlenség*, 1939. október 25. 2. p.

<sup>24</sup> Húszezer vidéki résztvevője lesz a Protestáns Napoknak. In: *Függetlenség*, 1939. október 28. 6. p.

<sup>25</sup> Megkezdődtek a Protestáns Napok. In: *Függetlenség*, 1939. október 29. 3. p.

<sup>26</sup> Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter a vallásos világnézet jelentőségéről. In: *Nemzeti Újság*, 1939. október 31. 4. p.

<sup>27</sup> Megkezdődtek az Országos Protestáns Napok. In: *Pesti Hírlap*, 1939. október 29. 4. p.

<sup>28</sup> Megkezdődtek a Protestáns Napok. In: *Pesti Napló*, 1939. október 29. 2. p.

lezárása hasonlóan ünnepélyes keretek között, a kormány három tagjának jelenlétében zajlott. Bejelentették, hogy a kormányzó fogadta az OPN küldöttségét, és kifejezte reményét, hogy „a protestáns ifjúság a jövőben is az ősi hagyományokhoz híven szolgálja a magyar nemzeti gondolatot”.<sup>29</sup> Törs Tibor beszédében szintén a felekezeti béke szempontjából méltatta a rendezvényt: „Ezzel az ünnepséggel bebizonyítottuk – mondotta –, hogy mi nem megbontani, hanem egyesíteni akarunk, nem ellentéteket akarunk előidézni, hanem szakadékokat akarunk áthidalni. Hitvallók vagyunk, de nem elfogultak, öntudatosak vagyunk, de nem gőgösek, kitartók vagyunk, de nem makacsok, mi protestánsok vagyunk, de mindenekfelett magyarok.”<sup>30</sup>

Az esemény természetesen élénk sajtóvisszhangot váltott ki. A *Protestáns Szemle* hasábjain Makkai László alapvetően sikeresnek ítélte az OPN-at, hiszen bebizonyította, hogy a magyar protestantizmus „minden ellenkező jóslatások és melegen tartott káröröm ellenére” képes tömegeket megmozgatni, erőt és egységet mutatni. Azt is hangsúlyozta azonban, hogy a katolikus nagygyűlések mintájának követése, a látványos erődemonstráció nem megfelelő út a kisebbségi helyzetben lévő protestantizmus számára, hiszen „a kisebbséget nem a túlerőhöz való tartozás tudata, hanem a közös szenvedések emléke tartja össze”. Fontos előrelépésnek tartotta, hogy az OPN-t világiak szervezték, ami szerinte korábban teljesen elképzelhetetlen lett volna. Makkai úgy vélte, hogy az esemény időzítése is szerencsés volt, hiszen a világpolitika eseményei következtében bizonyos fontos politikai értékek, mint a szabadság, függetlenség, szabadelvűség, válságba kerültek, aminek következtében „sokan tekintenek a protestantizmus felé, mint e politikai elvek igazi, elévülhetetlen lényegének letéteményese felé”. Arra figyelmeztetett azonban, hogy hiú reménység lenne a protestáns tömegektől egységes politikai fellépést várni, hiszen a protestáns közvélemény rendkívül megosztott. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a protestáns egyházak egymáshoz való közeledése nem jelentheti a liberális korszak kultúrprotestantizmusához való visszatérést: „Az ébredő egyház élesen szembefordul ezzel az irányzattal, nem mintha a kultúra ellen lenne kifogása, hanem mert az a meghatározás mérhetetlenül lekicsinyíti és emberivé teszi az egyház hivatását.” Az OPN összképét igen pozitívnak találta: „Hálásak lehetünk a Protestáns Napok rendezőinek azért az alkalomért, amelyik összehozta a várost és a falut, a világit és a lelkészt, a politikus, a humanistát és a hitvallót és meg vagyunk győződve, hogy minél gyakoribbá válnak ezek az áldott alkalmak, az Evangélium annál gyorsabban meg fogja találni az utat, hogy egész magyar protestáns társadalmunkat az egy lélek erejével töltse meg.”<sup>31</sup> Hasonlóan pozitív mérleget vont az *Evan-*

<sup>29</sup> Befejeződtek a Protestáns Napok. In: *Nemzeti Újság*, 1939. november 3. 4. p.

<sup>30</sup> MNL OL K 612 Magyar Országos Tudósító, 1939. november 1. 7. p.

<sup>31</sup> MAKKAI LÁSZLÓ: Protestáns napok Budapesten. In: *Protestáns Szemle*, 1939/12. 554–557. p.



*gélikus Népiskola* szerzője, Somogyi Béla, aki a protestáns önbizalom felkelése szempontjából ítélte hasznosnak a rendezvényt, sőt úgy vélte, hogy az hozzájárulhat a teljes magyar társadalom lelki megnyugvásához is.<sup>32</sup>

Jóval kritikusabb álláspontot foglalt el Dezséry László evangélikus egyetemi lelkész, aki az OPN szervezéséről érkező első híreket valósággal szörnyülködve fogadta, elsősorban a tervezett tömegdemonstrációk miatt, és kételkedve tette fel magának a kérdést: „a reformáció lelke fogja-e mozgatni ezt a tömeget, vagy valamilyen, a látványosságok, kedvezmények és protestáns negatívumok »öntudatából« keveredett érdeklődés?” Aggodalmait erősítette, hogy a Bethlen Gábor Szövetség a szemében túlzottan is a kultúrprotestantizmus örökösének tűnt. (Később viszont örömmel töltötte el, hogy az eredeti tervekhez képest „evangéliumi puritánságra” faragták le a külsőségeket.) Azt is problematikusnak tartotta, hogy az OPN-on az unitáriusok is szerepet kaptak, hiszen úgy vélte, hogy a Szentháromságot tagadó egyház teológiailag valójában nem sorolható a protestantizmushoz. Úgy vélte, hogy a szervezők túlzott aggályossággal állapították meg a reformátusok és evangélikusok beszédidejét, pedig „sokkal nyíltabbá és természetesebbé kell tenni a viszonyt az ilyen közös alkalmakon. Sokszor volt felesleges az az udvarias méricskélés, ahogy egymáshoz illesztettük a tagjainkat”. Szerinte a részösszejövetelek, szakosztályi ülések nagyszerűen sikerültek, amivel bizonyították, hogy a jövőben sokkal szervezettebb munkára lenne szükség, „sokkal több tervszerűségre, együttműködésre, és sokkal több közös imádságra”. A főünnepség hangulatát viszont túl formálisnak ítélte: „el kellene már felejtetni az egyhangú éljeneket és úgy vanokat”, vélte.<sup>33</sup>

A nem protestáns sajtó szintén nagy terjedelemben foglalkozott a rendezvényt, elsősorban a világpolitikai összefüggésekre, a hagyományos keresztyén értékeket fenyegető veszélyforrásokra utalva. A *Jelenkor* című katolikus folyóirat például nagyra értékelte, hogy a protestánsok „ebben az istentelen korban, csábítások és kísértések között” bizonyosságot tettek Krisztusról, megmutatták hitüket „az emberben, a becsületben, a szabadságban”, és hogy protestantizmusuk egyszerre „gyökeresen magyar, igazságosan és tisztán emberi s magyarsága mellett európai”.<sup>34</sup> A *Pesti Napló* azt a mozzanatot emelte ki, hogy az OPN díszhangversenyén a szerző vezényletével hangzott el a katolikus Kodály Zoltán Szkhárosi Horváth András énekére írt Semmit ne bánkódjál című kórusműve. „Mert ez a zene [...] bátor szembeszállni mindig minden gyarlósággal, ami van, és harcolni azért az igazságért, melynek lennie kell.”<sup>35</sup> A *Magyar Nemzet* hasábjain a

<sup>32</sup> SOMOGYI BÉLA: Közösségi életmegnyilvánulások. In: *Evangélikus Népiskola*, 1939/22. 382. p.

<sup>33</sup> DEZSÉRY LÁSZLÓ: A Protestáns Napok mérlegén. In: *Keresztyén Igazság*, 1939. december 1. 338–340. p.

<sup>34</sup> Zord idők. In: *Jelenkor*, 1939. 1. sz. 3. p.

<sup>35</sup> TÓTH ALADÁR: Bartók és Kodály. In: *Pesti Napló*, 1939. okt. 31. 8. p.

katolikus Kunszery Gyula a protestantizmus nemzeti hivatását méltatta, kijelentve: „Az egész magyar nemzet protestáns lehet – és legyen –, ha ez az igazságtalanság, jogfosztás, nyers erőszak, istentelenség, krisztustalanság elleni protestálást jelent.”<sup>36</sup>

A kormánytámogató és a jobboldali sajtó viszont az OPN üzenetéből a protestantizmus szellemi teljesítményének és nemzeti jelentőségének méltatásán túl csak a felekezeti béke igényét emelte ki. A *Függetlenség* jegyzete szerint például „A magyarság kivetette lelkéből a felekezeti torzsalkodás mérget s a katolikus magyar a protestánsban éppúgy megtalálta a jó és hű magyar testvért, mint ahogy minden protestáns is elsősorban és mindegyképpen a magyart látja és értékeli a katolikus egyház híveiben.”<sup>37</sup>

### Az intézményesült Protestáns Napok 1940 és 1943 között

A szervezők nagy sikerként értékelték az OPN-t, hiszen az tömegeket vonzott a fővárosba, és jelentős sajtófigyelmet kapott. A szervezőbizottság az év végén egyes szerkesztőségeknek köszönőlevelet is írt, hálából a kiemelt figyelemért, Törs Tibor pedig a katolikus sajtó tudósításainak hangnemt dicsérte.<sup>38</sup> A kiállítások iránti érdeklődés olyan jelentősnek bizonyult, hogy meg kellett hosszabbítani azokat, így összesen mintegy húszezer látogatójuk volt.<sup>39</sup> (A fővárosi hatóságok egyébként szintén elégedettek voltak, és „idegenforgalmi szempontból jelentős” eseményként tartották számon az OPN-t.<sup>40</sup>) A kormány által engedélyezett bélyegakció anyagi szempontból is komoly eredményt ért el, hiszen tiszta haszna mintegy kétszázezer pengőre rúgott.<sup>41</sup> A szervezők olyan elégedettek voltak, hogy elhatározták: előzetes elképzeléseikkel ellentétben nem ötévente, hanem évente fogják megtartani a rendezvényt.<sup>42</sup>

A rendezvények továbbra is a reformáció ünnepéhez kapcsolódtak, noha Kapi Béla evangélikus püspök felvetette, hogy másik időpontot kellene keresni, hiszen az evangélikus lelkészeknek a reformációi héten saját gyülekezeteikben kellene szolgálniuk.<sup>43</sup> A programot viszont az

<sup>36</sup> KUNSZERY GYULA: Protestáns napok. In: *Magyar Nemzet*, 1939. okt. 27. 6. p.

<sup>37</sup> Protestáns Napok. In: *Függetlenség*, 1939. okt. 29. 2. p.

<sup>38</sup> Az Est, 1939. november 9. 6. p.; Tasnádi Nagy András és Törs Tibort üdvözölte a Bethlen Gábor Szövetség küldöttsége. In: *Esti Újság*, 1940. január 9. 6. p.

<sup>39</sup> Húszezer látogatója volt a Protestáns Napok kiállításának. In: *Függetlenség*, 1939. november 16. 8. p.

<sup>40</sup> A polgármester jelentése a székesfőváros közigazgatásának 1939. évi szeptember havi állapotáról. In: *Fővárosi Közlöny*, 1939. december 5. Melléklet. 5. p.

<sup>41</sup> Püspöki jelentés. In: *Tiszai Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyvei*, 1940. augusztus. 5.

<sup>42</sup> Országos Protestáns Napok. In: *Pesti Hírlap*, 1941. november 1. 4. p.

<sup>43</sup> Indoklása szerint „evangélikus egyházunk nemcsak reformáció-ünnepet ül, hanem egész reformációi hetet, akkor pedig minden lelkipásztornak otthon kell szolgálnia, saját gyülekezetében”. A magyarországi evangélikusok gyűlése. In: *Pesti Hírlap*,

első év tanulságai alapján a szervezők folyamatosan igyekeztek apróbb módosításokkal még érdekesebbé tenni. 1940-ben újdonságot jelentett a rádióközvetítések beépítése az eseménysorozatba: a hivatalos közlemények szerint a II. OPN Raffay Sándor rádiós igehirdetésével és Makkai Sándornak a vizsolyi biblia kulturális jelentőségét méltató felolvasásával kezdődött, és a rádió számos további – elsősorban kulturális – programról adott élő közvetítést.<sup>44</sup>

A rádiós közvetítésre sok protestáns részéről komoly igény jelentkezett, amihez a felekezetek egyenlő médiareprezentációjára vonatkozó általános elvárás is hozzájárult. Jól mutatja ezt az evangélikus *Harangszó* című néplap egyik olvasói levele, amely a következőkkel indokolta meg kérését: „Jogunk van ezt kérni, sőt követelni a rádiótól, mert ha egyenlő előfizetői vagyunk ennek, jogaink is legyenek, ne csak a terhek [legyenek] egyenlők. Mindnyájan emlékezhetünk, hogy tavaly az eucharisztikus kongresszus idején, sőt azután is hetekig, reggeltől estig a kongresszus programjától volt hangos a rádió.”<sup>45</sup>

Az OPN-ről adott rádiós közvetítések 1941-ben nyílt felekezeti polemikához vezettek: az intranzigens katolicizmust képviselő *Magyar Kultúra* a rádió vezetőségének szemére vetette, hogy a katolikus nagygyűlésről egyáltalán nem közvetítettek, míg az OPN-ről három eseményt is egyesben adtak, és úgy vélte, hogy az efféle igazságtalanságok ellen a katolicizmusnak „nem pusztá tiltakozással, hanem megtorlással kell fellépni”.<sup>46</sup> Ezzel vitába szállva a *Harangszó* szerzője azzal érvelt, hogy az OPN közvetítései tömeges érdeklődésre igényt tartó kulturális eseményekről szóltak, míg a katolikus nagygyűlések csak partikuláris témákat tárgyaló, a szélesebb közönség számára érdektelen közéleti előadásokból álltak. A rádió pedig nem valamely vallási közösség, hanem az államé, amelynek műsropolitikájával az egyetemes magyar kultúrát kell szolgálnia.<sup>47</sup>

A média tudatos használatára utal egy másik hagyomány meghonosítása is: 1940-től kezdve az OPN főünnepségei után a templomok kapujától cserkészek futárláncai vitték el a megemlékezés koszorúit a protestáns kiválóságok budapesti szobraihoz, illetve a Hősök terére.<sup>48</sup> Ez az esemény rendszeresen felbukkant a sajtótudósításokban, sőt 1941-ben a filmhíradó

1941. november 8. 4. p.

<sup>44</sup> Az Országos Protestáns Napok. In: *Keresztény Magvető*, 1940. 5. sz. 207. p.

<sup>45</sup> VASKÓ ISTVÁNNÉ: A Harangszó Nagyiszteletű Szerkesztőségének. In: *Harangszó*, 1939. október 22. 321. p.

<sup>46</sup> Tollhegyvel. In: *Magyar Kultúra*, 1941. 22. sz. 157–158. p.

<sup>47</sup> M. S.: Magyar Kultúra. In: *Evangélikus Élet*, 1941. december 6. 2. p.

<sup>48</sup> Erdélyi lelkéről beszélt Kapi Béla evangélikus püspök a protestáns irodalmi esten. In: *Új Magyarság*, 1940. október 31. 4. p.



is felvételeket készített a cserkészek akciójáról, számos jól fényképezhető emlékművet (például Kossuth, Tisza, Görgey, Arany szobrát) felvillantva.<sup>49</sup>

Újdonságot jelentett továbbá a kulturális események súlyának további erősítése. 1940-től a Városi Színházban (a mai Erkel Színházban) évenként megrendezték az irodalmi és művészetet, amelynek fő vonzerejét népszerű előadóművészek (mint például Basildies Mária, Palló Imre, Szeleczy Zita, Uray Tivadar) fellépése jelentette.<sup>50</sup> 1940-ben Észak-Erdély visszatérésének öröme a Zeneakadémia nagytermében székely-estet tartottak, majd 1941-ben a Délvidék visszatérését ünnepelték hasonló műsorral.<sup>51</sup>

Mindemellett a társadalmi egyesületek rendezvényei, gyűlései, konferenciái is egyre változatosabbakká váltak. 1941-ben a Bethlen Gábor Szövetség azt hangoztatta, hogy az OPN programján „csaknem valamennyi protestáns társadalmi egyesület részt vesz valamilyen formában”.<sup>52</sup> Ebben az esztendőben újdonságként megrendezték a különböző értelmiségi szakmákhoz tartozók konferenciáit a protestáns lelkészek, közigazdászok, jogászok, orvosok, mérnökök, tanárok és újságírók számára.<sup>53</sup> 1942-től kezdve a nagy súllyal rendelkező Országos Református Lelkészegegyesület (ORLE) és a Presbiteri Szövetség is a Protestáns Napok keretében tartotta meg évi gyűlését.<sup>54</sup>

Az OPN szervezői arra is kísérletet tettek, hogy egyes, fontosnak ítélt ügyek középpontba állításával megkíséreljék a teljes protestáns közösséget mozgósítani. 1941-ben a magyar Szentírás kiadása került reflektorfénybe: a Biblia-ünnep elnevezésű eseményen Raffay Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy a Brit és Külföldi Bibliatársulat a jövőben képtelen lesz a magyar piacot ellátni, ezért egy önálló magyar Bibliatársulat létrehozását indítványozta abban a reményben, hogy ez legalább ezer önkéntes száz pengős felajánlásával tető alá hozható.<sup>55</sup> A javaslat nyomán a protestáns – elsősorban az evangélikus – egyházi sajtó élénk propagandába fogott,<sup>56</sup> ami hozzájárult ahhoz, hogy a következő OPN keretében, 1942. november 1-jén hivatalosan létrejöhessen a Magyar Bibliatársulat.<sup>57</sup>

<sup>49</sup> Magyar Világhíradó 924. (1941. november) filmhiradokononline.hu

<sup>50</sup> Protestáns művészet. In: *Magyar Nemzet*, 1940. október 20. 12. p.

<sup>51</sup> MNL OL K 612 Magyar Országos Tudósító, 1940. október 28. 176. p.

<sup>52</sup> Az Országos Bethlen Gábor Szövetség. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1941. október 5. 207. p.

<sup>53</sup> Megkezdődtek az Országos Protestáns Napok. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1941. október 26. 221. p.

<sup>54</sup> Novemberben lesz az idei ORLE-gyűlés. In: *Függetlenség*, 1942. május 28. 5. p.

<sup>55</sup> Az országos protestáns napok záróeseményei. In: *Új Magyarország*, 1941. november 4. 7. p.

<sup>56</sup> FARKAS ZOLTÁN: A magyar biblia ügye. In: *Evangélikus Élet*, 1941. november 8. 3. p.; Magyar Bibliaterjesztő Társaságot! In: *Harangszó*, 1941. november 23. 384. p.

<sup>57</sup> A Magyar Biblia Társulat. In: *Harangszó*, 1942. november 1. 355. p.

Kevésbé bizonyult sikeresnek 1943-ban a kezdeményezés a vasárnap megszentelésére, noha ennek megindítása jelentős hírveréssel történt. A Horthy Miklós Nemzeti Sportcsarnokban több ezer ember jelenlétében tartott nagygyűlésen Tasnádi Nagy András kijelentette: „A vasárnap délelőtti mozik, nyitott kocsmák és egyéb szórakozások elvonják az embereket az istentisztelettől és a nagygyűlés egyetlen pontja a protestantizmus tiltakozása e helyzet ellen.” A gyűlés ezután elfogadta a határozati javaslatot, amely szerint: „A törvénynek ki kell mondania, hogy vasárnap déli 12 óráig film- és színházi előadásokat, sportversenyeket nem szabad tartani, politikai, tudományos, irodalmi és egyéb összejöveteleket csak kivételesen szabad engedélyezni, a szeszitalok kimérését szombat estétől hétfő reggelig el kell tiltani s a vasárnapi országos vásárokat is el kell törölni”.<sup>58</sup> A határozat jelentős sajtóvisszhangot kapott ugyan, azonban az érdeklődés hamarosan elült, és a javaslat a feledés homályába merült. A *Keresztyén Igazság* szerzőjének kritikája szerint „ez is csak egyszerű program-ötletnek bizonyul. Valamivel eltöltöttük a Protestáns Napokat. Ki emlékszik már erre? Törődik még valaki ennek a memorandumnak a hatásával?”<sup>59</sup>

Az OPN számára rendkívül fontos tényező volt az állam segítsége, amit a szervezők nyíltan elismertek: a szervezőbizottságot vezető Kiss Roland például 1941-ben azt hangoztatta, „milyen előzékenyen támogatják a magyar protestánság megmozdulását a hatóságok, intézmények és a sajtó”.<sup>60</sup> A második világháború viszonyai között a protestáns lelkészek – noha elítélték a Biblia tanításával ellentétes vérontást – lojálisak maradtak a Horthy-rendszerhez, és szónoklataikkal is igyekeztek támogatni az állami propagandát, a keresztyénséget pedig egyfajta nemzeti nézőpontú értelmezésben közvetítették híveiknek.<sup>61</sup> Az OPN szervezői számos alkalommal adtak szereplési lehetőséget az állami vezetőknek, és hozzájárultak a központilag irányított Horthy-kultusz erősítéséhez. A kultuszépítők azt sugallták a közvéleménynek, hogy a tapasztalt tengerész a „viharos tengeren”, azaz a világháborúban is képes lesz biztos kikötőbe kormányozni a „nemzet hajóját”.<sup>62</sup> Jó példa a túlhajtott propagandára az OPN 1942-ben tartott leveleünnepélye, amelyen Bonczos Miklós államtitkár mondott

<sup>58</sup> A vasárnap megszentelését törvény biztosítsa. A protestáns nagygyűlés érdekes határozata. In: *8 Órai Újság*, 1943. november 8. 2. p.

<sup>59</sup> Folyóiratok. In: *Keresztyén Igazság*, 1944. március 1. 68. p.

<sup>60</sup> Beszámológyűlés a Protestáns Napokról. In: *Esti Újság*, 1941. december 13. 4. p.

<sup>61</sup> FAZEKAS CSABA: A második világháború interpretációja a Magyarországi Református Egyházban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2016. 4. sz. (továbbiakban FAZEKAS, 2016). 99. p.; GICZI ZSOLT: Az evangélikus egyház szerepvállalása Magyarország háborús propagandájában. In: *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátszágban, 1939–1945*. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit. Bp.–Pécs, 2015. 143–152. p.

<sup>62</sup> TURBUCZ DÁVID: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Bp., 2015. (továbbiakban: TURBUCZ, 2015). 250–251. p.

megnyitóbeszédet. Amikor a szónok kijelentette, hogy a leventeintézmény gondolatát eredetileg „a legelső magyar ember adta”, a Városi Színház közönsége talpra ugrott, és percek alatt „lelkesen ünnepelte” a kormányzót.<sup>63</sup> Az OPN hozzájárult a Horthy István személye körül halála után építeni kezdett kultusz<sup>64</sup> formálásához is: 1942-ben a cserkészek futárláncát kiegészítve öttagú küldöttség utazott a kenderesi sírbolthoz, ahol megkoszorúzták a kormányzó-helyettes nyughelyét.<sup>65</sup>

A protestáns lelkészek a világháború időszakában arra törekedtek, hogy erősítsék a hátrország morálját, ezért például sokan „csatlakoztak a szórakozás, a mulatozás elleni felhívásokhoz”, továbbá „harcot hirdettek a közönyösség és a depresszió ellen, gyakran arról beszéltek, hogy az itthon maradottnak ugyanúgy helyt kell állnia, mint a frontokon harcolóknak”.<sup>66</sup> Ezek a törekvések jól kitapinthatóak az OPN kapcsán is. A rendezvénysorozat 1943-as hivatalos beharangozója szerint például „ezekben a nehéz időkben, amikor az egész világ a válság súlyos idejét éli”, mindennél fontosabb, hogy a nemzet „acélos lélekkel, bizakodással tekintsen a jövő felé és álljon azon az őrhelyen, ahová a Gondviselés állította”.<sup>67</sup> Ravasz László dunamelléki református püspök az ORLE közgyűlésén arra kérte lelkésztársait, hogy figyelmeztessék híveiket az elrejtett élelmiszerkészletek közforgalomba bocsájtására, hiszen „a mindennapi kenyér kérdése egzisztenciális kérdéssé vált az egész nemzet számára, ezt meg kell érteni mindenkinek.”<sup>68</sup>

A sajtótudósítások alapján megállapítható, hogy az OPN a szélesebb nyilvánosság számára elsősorban az ünnepségeket és a művészeti eseményeket, a kormányzati politikusok számára pedig szereplési lehetőségeket jelentett, míg az érdemi eszmecserék, a szakosztályi munka, a kongresszusok általában háttérbe szorultak. Ez a tény a felekezeti ébredés híveit jól érezhető elégedetlenséggel töltötte el. A *Keresztény Igazság* szerzője 1941-ben úgy vélte, hogy a *Jelenkor* című katolikus orgánus kritikája a katolikus nagygyűlelekről egy az egyben vonatkoztatható az OPN működésére is. Eszerint elismerendők az eredmények, a tömegek részvétele, a politikusok nyilvános hitvallása, viszont: „A propagandával és tüntetéssel már torkig vagyunk [...] Olyan feltűnően látszik, hogy a rendezők nem azt

<sup>63</sup> „A keresztény nemzeti gondolat első hajtása a leventeintézmény.” In: *Esti Újság*, 1942. november 7. 4. p.

<sup>64</sup> TURCBUCZ, 2015. 270. p.

<sup>65</sup> Kegyeletes ünnepség halottak estjén a Hősök temetőjében. In: *Esti Újság*, 1942. november 2. 7. p.

<sup>66</sup> FAZEKAS, 2016. 111–115. p.

<sup>67</sup> Október 29-től november 9-ig tartanak az idei V. Országos Protestáns Napok. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1943. október 17. 219. p.

<sup>68</sup> Ravasz László püspök nagy beszéde a hősi életszemléletről. In: *Függetlenség*, 1942. november 6. 2. p.

nézik, ki ért legjobban a kérdéshez, hanem hogy milyen hatása lesz X. Y. fellépésének.”<sup>69</sup>

A Protestáns Napok a kortársak számára a protestantizmus és az állam egymásra utaltságát is megtestesítették, ami a kormányzat támogatását egyébként fontosnak tartó Ravasz Lászlót is gondolkodóba ejtette. Az 1941-es OPN alkalmából már hangot adott kételyeinek: „A magyar református egyház [...] olyan mértékben támaszkodik az államra, hogy függetlensége ma szinte fikció” – jelentette ki, és azt fejtegette: az egyháznak arra kell törekednie, hogy államsegély nélkül, saját erejéből legyen képes elartani magát.<sup>70</sup> Két év múlva már arra figyelmeztette hallgatóságát, hogy a háború vége után az építőmunkában minden bizonnyal „a nép szélesebb rétegei fogják a döntő szerepet játszani és az alulról felfelé törekvő osztályok tömegerei lesznek a döntő tényezők”. Az új helyzetben pedig az értelmiségnek „társadalmi függését nem felülről, hanem alulról kell eredeztetnie s ezáltal életformáját is megváltoztatni annyiból, hogy kedves régi emlékek feláldozásával sokkal több egyszerűséget, puritánságot, produktivitást mutasson fel, mint eddig.”<sup>71</sup>

### A rendszerbe olvasztás fokozatai 1945–1950 között

1944 októberében, a nyilas hatalomátvétel után természetesen nem lehetett szó az OPN megrendezéséről. A világháború végével, az ország szovjet megszállását követően számos kulcsszereplő sorsa drasztikusan megváltozott: Tasnádi Nagy András, miután részt vett a nyilas parlamentben, a népbíróság életfogytiglani börtönre ítélte. A szociáldemokrata Kiss Roland viszont 1945-ben a Belügyminisztérium, Bereczky Albert pedig a Kisgazdapárt színeiben a VKM államtitkára lett. A Bethlen Gábor Szövetség 1945. augusztus 16-án „a korszellemnek megfelelően” átalakult, új vezetőséget és elnököt választott Szabó Sándor nyugalmazott főispán személyében. A közgyűlés döntött az OPN megrendezéséről is. „Ha nem is látjuk majd vidéki atyánkfiai százezreit a fővárosban, mégis boldog örömmel tölthet el bennünket az a reménység, hogy a mélyponton túl, egyházi életünk útja is felfelé vezet” – jellemezték elvárásaikat.<sup>72</sup>

Október 27. és november 1. között, szerény külsőségek mellett, de sok rendezvénnyel – például a protestáns jogászok, pedagógusok, orvosok, írók és művészek, lelkészek és presbiterek, nők, egyesületek és intézmények számára tartott konferenciával – került sor az OPN-ra.<sup>73</sup> Október 27-én Bereczky tartotta az előző években hagyományossá vált rádiós előadást,

<sup>69</sup> Figyelő. In: *Keresztyén Igazság*, 1943. november 1. 255. p.

<sup>70</sup> Országos Protestáns Napok. In: *Pesti Hírlap*, 1941. október 30.

<sup>71</sup> Ravasz László püspök nagy beszéde a háborúról és a békéről. In: *Függetlenség*, 1943. november 5. 3. p.

<sup>72</sup> MAKAY MIKLÓS: Az Országos Bethlen Gábor Szövetség folytatja munkáját. In: *Élet és Jövő*, 1945. szeptember 29. 4. p.

<sup>73</sup> Protestáns napok. In: *Élet és Jövő*, 1945. október 13. 2. p.

amelyben biztosította az ország közvéleményét, hogy a protestánsok testvérei akarnak lennie a Keletnek, de nem akarják megtagadni a Nyugatot sem.<sup>74</sup>

Az OPN-ről azonban a sajtó lényegében alig tudósított. Ennek a mozgalmas belpolitikai helyzet és a papírhiány miatt korlátozott terjedelem is oka lehetett. A szervezők részéről nyilatkozó Hézszer Zoltán református lelkész viszont így is sikeresnek látta munkájukat, hiszen számos gyakorlati nehézség (például a háborús károk miatti teremproblémák, a nemzetgyűlési választások közelsége miatti feszültségek, vagy az, hogy a rossz közbiztonság miatt estére nem tervezhettek eseményeket) áthidalására voltak képesek. Nagy eredménynek ítélte, hogy „a Szövetség demokratikus átalakulásának megfelelően szóhoz juttatta az iparosok, kereskedők, munkások képviselőit is, sőt a munkások számára külön konferenciát is rendezett”.<sup>75</sup>

A következő évben az OPN programját már jóval nagyobb közéleti érdeklődés fogadta. 1946-ban úgy tűnhetett, hogy az esemény kezd vizsztatérni a hagyományok által meghatározott kerékvágásba. A Bethlen Gábor Szövetség október 29. és november 3. között tartotta meg a Protestáns Napokat, amely sok új szereplő közreműködésével kínált gazdag programot. A megnyitón Kiss Roland államtitkár és Ordass Lajos evangélikus püspök adott elő. Október 31-én a Zeneakadémia nagytermében rendezték a reformáció főünnepét, másnap pedig a Kálvin téri templomban egyházpolitikai ankétot tartottak Nagy Ferenc miniszterelnök felszólalásával. November 2-án rendezték a protestáns írók és művészek konferenciáját, mások mellett Supka Géza és Bibó István irányításával, valamint a protestáns asszonyok nagygyűlését, amelyet Tildy Zoltánné nyitott meg. Az eseménysorozat november 3-án a protestáns jogászok, orvosok, nevelők szakmai gyűléseivel zárult.<sup>76</sup> Az állami méltóságok részvétele az 1945 előtti időket idézte: a Zeneakadémián például megjelent Tildy Zoltán köztársasági elnök, Rajk László, Bárányos Károly és Mistéthy Endre miniszterek, a szociáldemokraták küldöttsége, valamint számos más közszereplő.<sup>77</sup>

<sup>74</sup> „Becsületes testvérei akarunk lenni Keletnek és nem fogjuk megtagadni Nyugatot” – mondta Bereczky államtitkár. In: *Kis Újság*, 1945. október 28. 2. p. Az OPN szónoklataira az evangélikus néplap is csak igen röviden utalt, komoly problémaként említve, hogy az utazási nehézségek miatt vidékről csak kevés résztvevő érkezett. Vigyázó. In: *Új Harangszó*, 1945. november 18. 23. p.

<sup>75</sup> HÉZSER ZOLTÁN: Minden nehézség ellenére érdemes volt megrendezni a Protestáns napokat. In: *Élet és Jövő*, 1945. október 27. 4. p.

<sup>76</sup> Nagy Ferenc miniszterelnök előadása az Országos Protestáns Napok középpontjában. In: *Kis Újság*, 1946. október 20. 2. p.

<sup>77</sup> A magyar nép történelmi harcai mindig a szabadságeszmét és a haladást szolgálták. In: *Kossuth Népe*, 1946. november 2. 3. p.; Nagy Ferenc miniszterelnök előadása a protestáns egyháztársadalmi konferencián. In: *Magyar Nemzet*, 1946. november 2.



A valóságban azonban a viszony korántsem volt harmonikus a protestáns egyházi vezetők és az állam irányítói között, a háttérben pedig hatalmi harcok zajlottak. A református egyházon belül a Ravasz László nevével fémjelzett, a Horthy-kori államvezetés iránt lojális irányzattal szemben Bereczky Albert és Békefi Benő nyíregyházi lelkész vezetésével belső ellenzék formálódott, amely „a bűnbánat és a bűnvallomás hívószavai mentén szerveződött meg”. Miután érzékelték, hogy Ravasz helyzete 1946-re megszilárdult – még azt is el tudta érni, hogy a dunamelléki egyházkerület főgondnokává Nagy Ferenc kormányfő ellenében Gömbös Gyula egykori miniszterét, Lázár Andort válasszák meg –, megkíséreltek tábort szervezni céljaik támogatására. Így jött létre 1946 augusztusában Nyíregyházán az országos lelkészkonferencia, amelyen mintegy háromszáz fő vesz részt. Az itt létrehozott Református Szabad Tanács kifejezte igényét, hogy az egyházvezetés álljon ki az új államberendezkedés mellett, határolódjon el a múlt bűneitől és kérjen bocsánatot a zsidóságtól. Támogatásuk növelése érdekében a szervezők elhatározták, hogy november 1–3. között – tehát az OPN-kal párhuzamosan – Országos Református Nagygyűlést rendeznek Budapesten, a *Hit útján a magyar jövő felé* mottó jegyében.<sup>78</sup> A szervezők finoman elhatárolták magukat az OPN-tól, hiszen Nyíregyházán azt hangoztatták, hogy „a Szabad Tanács nem »építő konferencia«, hanem »dolgozó testület« kívánt lenni.”<sup>79</sup>

Az általuk egybehívott budapesti református nagygyűlésen a becslések szerint mintegy ötezer fő vett részt, a Nemzeti Sportcsarnokban tartott központi eseményen pedig az államfő és a miniszterelnök is megjelent. A szervezők azonban nem voltak elégedettek eredményeikkel: elsősorban a résztvevő lelkipásztorok számát kevesellték, sajnálattal vették tudomásul, hogy a százezernyi fővárosi református közül alig ezren jelentek meg, sok regisztrált tag pedig nem fizette ki a részvételi díjat. Azt is szomorúan állapították meg, hogy a rádióközvetítésből lemaradt a nagygyűlés vége, a sajtó pedig következetesen összekeverte egymással a Protestáns Napokat és a református nagygyűlést.<sup>80</sup> Mindez összességében azt jelezte, hogy az egyházon belül Ravasz irányzata élvezett többséget. A Szabad Tanács Bereczky és Békefi személyes konfliktusai miatt 1947-ben fel is hagyott tevékenységével.<sup>81</sup> Az Országos Református Nagygyűlés tehát egyszeri alkalom maradt, folytatására a következő években nem mutatkozott szándék.

5. p.

<sup>78</sup> HATOS PÁL: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. (továbbiakban: HATOS, 2016) 261–267. p.

<sup>79</sup> BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: A Magyarországi Református Egyház 1918–1948 között. In: A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok. Szerk. Barcza József – Dienes Dénes. Sárospatak, 1999. 83. p.

<sup>80</sup> ée: Országos Református Nagygyűlés. In: *Magyar Református Ébredés*, 1946. november 16. 2. p.

<sup>81</sup> HATOS, 2016. 268. p.



Az 1946-os OPN kapcsán a kormánykoalíció baloldali pártjainak lapjai határozott tartalmi elvárásokat fogalmaztak meg. A Nemzeti Parasztpárt lapja, a *Szabad Szó* hasábjain Sarkadi Imre elsősorban a demokrácia és az egyház viszonyának tisztázását várta. Okfejtése szerint a protestantizmus a történelem folyamán szorosan összefonódott az egyszerű néppel, így demokratikus hagyományai vitathatatlanok, ám később „igazi és közvetlen kapcsolatát elvesztette a tömeggel”. Ezért azt remélte, hogy az OPN megmutatja, a protestantizmus képes összefogni az „öntudatosodó néppel”.<sup>82</sup> A *Szabad Népb*ben Losonczy Géza nagyon hasonló gondolatmenetet követett: felvillantotta a dicső történelmi tradíciókat, amelyeket élesen szembeállított a közelmúlttal: „Az ellenforradalom negyedszázada alatt számos protestáns vezető férfi hűtlenné vált ezekhez a hagyományokhoz. Horthy, Bethlen, Tasnády-Nagy s mások nevei jelzik, milyen messze lehet elkanyarodni a gályarabok szellemétől. Még mostanában, a felszabadulás óta is tapasztalhatók nehezen elfogadható jelenségek. Reméljük azonban, hogy a protestáns egyházak megtalálják újra az utat azokhoz, akik az elnyomottak társadalmi, gazdasági és kulturális felszabadításáért küzdenek. Ebben az értelemben tekintünk várakozással a protestáns napok tanácskozásai elé.”<sup>83</sup>

A *Szabad Népb* az OPN eseményei kapcsán számos olyan mozzanatot ragadhatott ki, amelyek összhangban álltak Losonczy elvárásaival. Ilyen volt például Kiss Roland beszéde, aki azért ostromozta a protestantizmust, mert az 1867 utáni korszakban békésen megfért a kapitalizmussal és nem lépett fel az elnyomott rétegek érdekében.<sup>84</sup> A Magyar Kommunista Párt egy másik lapja, a *Szabadság* Szabó Imre református esperest támadta, aki Nagy Ferencsel polémiát kezdve „a reakció ismert frázisait” ismételte. Vele szemben mindkét lap Kemény Lajos evangélikus esperest dicsérte, aki elismerő szavakat mondott a kommunisták egyházpolitikájáról.<sup>85</sup> Arról a tényről viszont egyik orgánus sem számolt be, hogy az OPN résztvevői kiadtak egy nyilatkozatot, miszerint az „egyház ragaszkodik egyházi iskoláihoz, nevelőmunkájának jogaihoz, s megfelelő kárpótlást kér a földreform során igénybevett földbirtokáért”.<sup>86</sup>

A következő évben, 1947-ben egyfajta átmenet figyelhető meg. A hagyományos programok nagy részét megrendezték, és a gyakran támadott hivatalos egyházi vezetők is bőséges szereplési lehetőséget kaptak. Megnyilvánulásaik azonban már inkább defenzív jellegűek voltak. Ordas Lajos evangélikus püspök például beszédében azt fejtegette, hogy Isten az államhatalmat korlátok közé állította, alávetette az erkölcsi törvényeknek,

<sup>82</sup> SARKADI IMRE: Protestáns napok. In: *Szabad Szó*, 1946. november 1. 7. p.

<sup>83</sup> LOSONCZY GÉZA: A protestáns napok. In: *Szabad Népb*, 1946. október 29. 2. p.

<sup>84</sup> Országos Protestáns Napok Budapesten. In: *Szabad Népb*, 1946. november 1. 8. p.

<sup>85</sup> A miniszterelnök a protestantizmusról. In: *Szabad Népb*, 1946. november 3. 6. p.; Az egyháznak a demokrácia mellé kell állnia, mondotta Nagy Ferenc a protestáns napokon. In: *Szabadság*, 1946. november 3. 5. p.

<sup>86</sup> A Protestáns Napokról. In: *Köznevelés*, 1946. november 15. 22. p.

a tudományos igazságoknak, valamint az ember egyéni szabadságának.<sup>87</sup> Ravasz László szereplését egyenesen drámai hatásúvá tette, hogy az ORLE közgyűlésén váratlanul bejelentette az egyesület elnökségéről való lemondását. Beszédében beismerte, hogy a református egyház részben saját hibái miatt vált támadhatóvá az új rendszerben. „A kétezeréves keresztyén egyház történetének [...] egyik legnagyobb mulasztása, hogy a szegényeknek minden tőle telő módon nem adott kenyeret s így a szociális kérdést az Evangéliummal ellentétes erők írták zászlójukra és ezáltal jogcímet szereztek arra, hogy a lelkeket a maguk táborába tömörítsék”<sup>88</sup>

Az OPN keretében ugyanakkor új, a kiépülőben lévő „népi demokrácia” ízlésének megfelelő eseményeket is szerveztek – például parasztyűlést, a dolgozó ifjúság vitadélutánját, a gyári munkások gyűlését,<sup>89</sup> továbbá szószéket adtak a baloldal számára kedves szereplőknek is. Így szólalhatott fel például a protestáns egyházakra való nyomásgyakorlásban is érdemeket szerző Kovács Máté államtitkár.<sup>90</sup> A legnagyobb figyelem azonban a Parasztpárt elnökének, Veres Péter honvédelmi miniszternek a szereplését övezte: sok érdeklődő szorult ki a protestáns helyőrségi templomból az utcára, ahol hangszórókon követhették beszédét. A *Szabad Nép* szerint a hallgatóság nagy részét értelmiségiek és a Parasztpárt pártiskolájának diákjai adták, de akadtak köztük ipari munkások és az OPN-ra érkező vidékiek is. Veres beszédében azzal vádolta a protestáns egyházakat, hogy nem támogatják egyértelműen az új rendszert, ezért elveszítették híveik bizalmát. „A mostani megrekedtség oka az, hogy az egyház vezetése az elmúlt évtizedekben az úgynevezett középosztály kezébe került” – jelentette ki, majd feltette a szónoki kérdést: „Protestantizmus nélkül nincs magyar megmaradás, de ugyan akarják-e ezt a protestánsok?”<sup>91</sup>

Míg az OPN fórumain a baloldali politikusok egyre nagyobb tért nyertek, addig a katolikusok 1947-ben megtartották a Nemzeti Mária Kongresszus nevű tömegrendezvényüket, amely a kommunista ideológia elleni kiállítás jegyében zajlott le Budapesten és az ország számos más településén.<sup>92</sup> Ennek fényében nem meglepő, hogy a MÁV

<sup>87</sup> A protestánsnapok ünnepei. In: *Miskolci Hírlap*, 1947. november 4. 3. p.

<sup>88</sup> A magyarságnak a megmaradás politikáját kell folytatnia. In: *Kis Újság*, 1947. november 6. 1. p.

<sup>89</sup> Az Országos Protestáns Napok nagyszabású munkarendje. In: *Miskolci Hírlap*, 1947. október 19. 3. p.

<sup>90</sup> A protestáns egyházak ismerjék a parasztság problémáit. In: *Szabad Szó*, 1947. november 4. 5. p.

<sup>91</sup> Veres Péter nagy beszéde a protestantizmusról és a demokráciáról. In: *Szabad Szó*, 1947. november 6. 3. p.

<sup>92</sup> GIANONE ANDRÁS: *Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon 1933–1947. Válogatott beszédek és tudósítások*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.

az OPN részvevői számára továbbra is biztosította az ötvésszázalékos utazási kedvezményt, míg a Mária Kongresszus közönségének nem.<sup>93</sup> A különbség látványos volt, ami a protestáns nyilvánosság fórumain is kritikára adott okot. A *Sárospataki Református Lapok* szerzője szerint például az OPN „Nem sikerült. Legalább is nem tudott azzá lenni, aminek mi szeretnénk volna látni. Hát nem tud-e a közel hárommilliónyi magyar protestantizmus lenyűgözően és mindenkit meghódítóan demonstrálni? [...] Milyen mások is országos méretű megmozdulásaikban a római katolikusok! Miért nem tanulunk tőlük? Ha rendezni akarunk valami tömegmozdulást, akkor fajsúlyban és komolyságban próbáljuk legalább megközelíteni a másik vallásfelekezetet. Más különben szomorúan jósoljuk, jelentéktelenné válunk önmagunk és a világ előtt!”<sup>94</sup> A szerző ezzel azonban nemcsak az 1947-es rendezvényeket, hanem az OPN eredeti koncepcióját is megkérdőjelezte, amely, mint láthattuk, 1939-ben tudatosan mondott le a tömegdemonstrációk eszközének alkalmazásáról.

1948 meghozta a protestáns egyházakon belüli hatalmi fordulatot: Ravasz Lászlót lemondatták, Ordass Lajost kirakatper keretében fegyházbüntetésre és hivatalvesztésre ítélték. A dunamelléki református egyházkerület püspökének Bereczky Albertet, világi főgondnokának pedig – a nyílt kormányzati manipuláció eredményeként – Kiss Rolandot választották meg.<sup>95</sup> 1948-tól kezdve az OPN a „népi demokráciát” lelkesen támogató egyházi vezetők fórumává vált. Az év legfontosabb formai újdonságát az jelentette, hogy az állami elvárásoknak megfelelően a protestáns kisegyházak is szerepet kaptak a programban, amiért az OPN nyitóünnepségén Somogyi Imre baptista lelkész-elnök mondott köszönetet.<sup>96</sup> A Zeneakadémián tartott hagyományos reformációi emlék-ünnepélyen Bereczky a katolikusokkal szembeni protestáns ellenérzésekre rájátszva emelt szót Mindszenty József bíboros kommunistaellenes irányvonalával szemben, és „rámutatott, hogy ama bizonyos oldalról politikai harcra akarják sodorni a protestáns egyházakat. A protestánsok viszont szívükön viselik a magyarság jövő sorsát és építőerejükkel akarják szolgálni népüket.”<sup>97</sup>

A következő évben, 1949-ben az OPN ismét számos programot kínált az érdeklődőknek, az ünnepi szónokok pedig továbbra is a „népi demok-

<sup>93</sup> Milyen fordulóit voltak a Nemzeti Mária Kongresszus 50%-os vasúti kedvezménye megtagadásának? In: *Új Ember*, 1947. október 5. 9. p.

<sup>94</sup> A protestáns napokra. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1947. november 15. 1. p.

<sup>95</sup> HATOS, 2016. 269–275. p.

<sup>96</sup> Megkezdődtek az Országos Protestáns Napok. In: *Kis Újság*, 1948. október 31. 6. p.

<sup>97</sup> Bereczky püspök: „El a kezekkel az evangélium ügyétől...” In: *Világ*, 1948. november 3. 3. p.

rácia” támogatásának fontosságát hangsúlyozták. Kiss Roland például kijelentette: „Ha az egyház képes a komoly önkritikára, akkor nem mondhat egyebet ma sem, mint amit a reformáció idejében mondott: »A kapitalizmus szolgálatára hamisított Krisztustól vissza az evangéliumi Jézushoz, az igazi Krisztushoz!« Róma nem képes erre a visszafordulásra, hiszen aktívan részt vesz a nemzetközi politikában a kapitalista reakció oldalán. A protestantizmus ezzel a Rómával semmi közösséget nem vállalhat. »Nem hagyhatjuk el Krisztust a pápáért«.”<sup>98</sup>

1950-ben a Bethlen Gábor Szövetség feloszlott, vagyona pedig átadta a református egyháznak. Az illetékesek ennek ellenére ekkor még ragaszkodtak az OPN megtartásához, ezért a református konvent az evangélikus egyetemes egyházzal közös bizottságot hozott létre az esemény megszervezésére. A Kiss Roland által vezetett rendezőbizottság a következőt választotta az OPN „vezérigéjének”: *E földön békeesség*.<sup>99</sup> A program hagyományos elemei megmaradtak: egyebek mellett nagyszabású Bach-hangversenyt, protestáns lelkészi értekezletet, protestáns sajtóankétot tartottak, és a felutazóknak járt a vasúti kedvezmény is.<sup>100</sup> Az OPN azonban csak egyetlen mozzanata miatt váltott ki némi érdeklődést az ekkor már totális pártirányítás alatt álló sajtóból: a záróünnepélyen egyházi vezetők „békefelhívást” intéztek a világ keresztyénségéhez. Észertint „az új háború veszélye nem a szocializmus felől leselkedik az emberiségre, hanem éppen ellenkezőleg, a gyarmati népek elnyomói felől”.<sup>101</sup> Az OPN tehát megtartotta ugyan formáit, de tartalmilag teljesen kiüresedett. Az 1939-ben megkezdett sorozat 1950 után nem folytatódott tovább.

<sup>98</sup> „Nem hagyhatjuk el Krisztust a pápáért”. In: *Friss Újság*, 1949. október 29. 6.

<sup>99</sup> Az Országos Protestáns Napok előkészületei. In: *Evangélikus Élet*, 1950. október 1. 1. p.

<sup>100</sup> XI. Országos Protestáns Napok. In: *Evangélikus Élet*, 1950. október 22. 1. p.

<sup>101</sup> A magyar protestáns egyházak békefelhívása a világheresztyénséghez. In: *Szabad Nép*, 1950. november 3. 2. p.



## A hivatali írásbeliség kialakulása a középkori Aradon (1229–1342)<sup>1</sup>

*Kovács István*

A magyar középkori jogfejlődés sajátos intézményei a hiteleshelyek (*loca credibilia/testimonialia*), melyek az Árpád-kor utolsó évtizedeire egyrészt igen nagy arányban vették át a különböző jogügyletekben eljáró poroszlók szerepét, másrészt – és ezzel együtt – pedig fontos szerepet játszottak a középkori magyar (hivatali) írásbeliség elterjedésében és fennmaradásában. A hiteleshelyek alapvetően a káptalanok és konventek közül kerültek ki, melyek általában egy adott területen, ritkán az egész országban rendelkeztek hatáskörrel.<sup>2</sup> Térbeli eloszlásuk a Kárpát-medencében meglehetősen egyenetlen, nyugatról keletre haladva ritkuló, valószínűleg nem függetlenül az adott területek (véltető) népsűrűségétől, illetve gazdagságától. Az egyik leglátványosabb cezúrát a Duna vonala jelöli, hiszen az egyházi intézmények (leg)sűrűbb hálózata a dunántúli területeken alakult ki.<sup>3</sup>

Noha kissé önkényesnek hathat az 1229 és 1342 közötti időszak kijelölése, mégis – amint az alábbiakban látni fogjuk – a dél-alföldi hivatali írásbeliség, és ezzel párhuzamosan a hiteleshelyi működés kialakulása kapcsán e periódus vizsgálata indokolt. Az aradi kiadványok ugyanis 1229-től követhetők nyomon:<sup>4</sup> kezdetben sporadikusan, majd az 1280-as évektől rendszeresen, az 1320-as évektől kezdve pedig nagyobb számban is fennmaradtak.<sup>5</sup> Ebben a bő évszázadban körülbelül ötven diplomát állított ki a káptalan hiteleshelyi személyzete.<sup>6</sup> E dokumentumok vizsgálatával követhetjük végig azt a fejlődési folyamatot, amely során kialakultak és megszilárdultak a királyi udvar és a káptalan közötti kapcsolattartás for-

<sup>1</sup> Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP–19–3–I–303 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült. Köszönöm Fedeles Tamásnak a kézirattal kapcsolatos észrevételeit!

<sup>2</sup> ECKHART FERENC: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Ford. Csókay Balázs és Dreska Gábor. Budapest, 2012. 64–75. (továbbiakban: ECKHART, 2012.) Az országos hatáskörre ld. RIBI ANDRÁS: A fehérvári káptalan és keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásai a gyakorlatban. In: *Századok*. 2019. 2. sz. 313–337. p.

<sup>3</sup> vö. BALLÓ ISTVÁN: A hiteleshelyek néhány kérdése hazánk okleveles gyakorlatában (XIII–XIV. század). In: *Turul* 1994. 4. sz. 121. p. 2. számú melléklet (térkép).

<sup>4</sup> Ezzel az aradi káptalan a hiteleshelyi oklevélkiadás megkezdésének második hullámához sorolható, hasonlóan a legtöbb magyarországi székeskáptalanhoz, királyi alapítású társaskáptalanhoz és egy-egy szerzetesi konventhez. Vö. KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs, 1998. (Tanulmányok Pécs Történetéből 4.) (továbbiakban: KOSZTA, 1998.)

<sup>5</sup> Ld. 1. ábra.

<sup>6</sup> Az oklevelek főbb adatait tartalmazó listát a függelékben adom közre.



mái, a hiteleshelyi eljárásrend, valamint a káptalan oklevélkiállítási gyakorlata. E periódusból a legtöbb olyan jogeseményre, ügyre találunk példát, amely a középkor későbbi évtizedeiben felbukkant a káptalan közhitelű okleveleiben.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a korábbi szakirodalom eredményeire támaszkodva megvizsgáljam az aradi káptalan hiteleshelyi tevékenységének első időszakát, ezáltal árnyalva a Juhász Kálmán kutatásából ismert képet.<sup>7</sup>

### Kutatástörténeti vázlat

A hiteleshelyek kialakulása, működésük gyakorlata először a 20. század elején, majd pedig a rendszerváltást követő első két évtizedben foglalkoztatta élénken a magyar medievistákat.<sup>8</sup> Az első hullám folyamán született meg Eckhart Ferenc nagy jelentőségű monográfiája,<sup>9</sup> amely azóta minden hasonló típusú elemzés kiindulópontjaként szolgál. Eckhart az eredetileg német nyelven publikált monográfiájában – egyéb szempontok mellett – áttekintette a hiteleshelyek előzményeit, kialakulását, valamint személyzetét, illetve az oklevelek külső és belső jegyeit. E korszakban kezdte pályafutását Juhász Kálmán, a csanádi egyházmegye történetírója, aki az egyházmegye középkori múltjának feltárása során – többek között – az írásbeliség első regionális központjait, a káptalanokat és a konventeket is kutatta.<sup>10</sup> Juhász megkerülhetetlen személye a dél-alföldi régió egyháztörténetírásának, ugyanis munkái – az akkoriban rendelkezésére álló forrásanyag szűkre szabottsága mellett is –, maradandónak bizonyultak, és eredményei máig hasznosíthatók. Jelen tanulmány szempontjából három műve is nagy relevanciával bír: egyrészt az *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regesták* című regesztafüzete, melyben az általa ismert valamennyi, az aradi káptalant érintő oklevelet kivonatolta, másfelől *A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552)* című monográfiája, melynek második

<sup>7</sup> JUHÁSZ KÁLMÁN: A marosmenti hiteleshelyek legrégebb emlékei. In: *Erdélyi Múzeum*. 1930. 7–9. sz. 158–170. p. (=https://eda.emc.ro/bitstream/handle/10598/27562/EM\_1930\_7-9\_03\_Juhasz\_Kalman-A\_marosmenti\_hiteleshelyek.pdf?sequence=1&isAllowed=y – utolsó letöltés: 2020. 06. 04.) (továbbiakban: JUHÁSZ, 1930.)

<sup>8</sup> A hiteleshelyekre vonatkozó bibliográfiára ld. a Capitulum kutatócsoport gyűjtését! <http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/hithely.htm> – utolsó letöltés: 2020. 06. 05. Vö. ECKHART, 2012. 164–182.

<sup>9</sup> ECKHART FERENC tudományos munkásságára ld. TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID: Eckhart Ferenc történetész munkásságának súlypontjai. (PhD értekezés, DE BTK). 2017. – utolsó letöltés: 2020. 06. 04. ECKHART, FRANZ: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. In: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, IX. Ergänzungsband, 2. Heft. Innsbruck, 1914. 395–558. p.

<sup>10</sup> Juhász Kálmán életére és legfontosabb műveire összefoglalóan: <http://lexikon.katolikus.hu/J/Juhasz.html> – utolsó letöltés 2020. 06. 04.

felében (96–159) a káptalan kiadványainak regesztáit adta közre,<sup>11</sup> végül a témához leginkább illeszkedő írása *A marosmenti hiteleshelyek legrégibb emlékei*. Ez utóbbi kötet a régióban csupán egy-egy hiteleshelyi kiadvánnyal büszkélkedő egresi ciszterci és a rahoncai, vélhetőleg bencés konvent, valamint a folyamatosan működő aradi társas- és csanádi székeskáptalan Árpád-kori hiteleshelyi emlékein keresztül mutatta be a dél-alföldi régió írásbeliségének formai és tartalmi jellegzetességeit.<sup>12</sup> Tanulmányát Juhász a hiteleshelyi tevékenység kialakulásának eckharti alapvetéseivel kezdte,<sup>13</sup> azaz arra a folyamatra koncentrált, amelynek során a poroszlók (*pristaldi*) által felügyelt hitelesítési feladatokat a káptalanok, valamint konventek közül kikerült hiteleshelyek néhány évtized alatt szinte teljesen átvették. A pecsétek elemzése kapcsán nem csupán a hitelesítés legfontosabb eszközeit mutatta be vázlatosan, hanem említést tett Dezső csanádi püspökről, akinek nagy valószínűséggel elévülhetetlen érdemei voltak abban, hogy a jelentősebb környékbeli egyházak elkészítették saját *typarium*jaikat. Erre enged következtetni, hogy először éppen ő használta a hitelesítés eme eszközét, majd az ő püspöki hivatalviselése alatt tűntek fel sorra a káptalanok és konventek pecsétjei.<sup>14</sup> Természetesen Juhász Kálmán is reflektált arra a körülményre, hogy a hiteleshelyek e régióban is éppen az 1231. évi törvény vonatkozó rendelkezését követően vállaltak nagyobb szerepet a hitelesítésben.<sup>15</sup> Véleménye szerint azonban ez nem előzménye a *locus credibilis* intézményének, hanem egy létező gyakorlat írásba foglalása, következésképpen a hiteleshelyi funkció ekkorra már az egyházi központok kezében összpontosult.<sup>16</sup> Újabb szempontot emelt be a hiteleshelyek vizsgálatába Juhász, amikor azok tevékenységének térbeli megoszlását elemezte, a hiteleshelyi vonzáskörzet – kutatásai szerint – mind az aradi, mind pedig a csanádi káptalan esetében tulajdonképpen az adott intézmény *saját területére* terjedt ki.<sup>17</sup> Ezt a képet árnyalta tovább G. Tóth Péter, aki egy 2010-ben megjelent tanulmányában hasonló időkeretek között vizsgálta a csanádi székeskáptalan hiteleshelyi gyakorlatának első időszakát.<sup>18</sup> Munkája során igazolta

<sup>11</sup> JUHÁSZ KÁLMÁN: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). Makó, 1941.

<sup>12</sup> JUHÁSZ, 1930. 158–170. p.

<sup>13</sup> ECKHART, 2012. 15–26. p.

<sup>14</sup> JUHÁSZ, 1930. 259. p.

<sup>15</sup> JUHÁSZ, 1930. 261. p.

<sup>16</sup> JUHÁSZ, 1930. 261. p.

<sup>17</sup> Ez a csanádi káptalan esetében egybeesett a csanádi püspökség területével, ugyanakkor – kivételes esetekben – kiterjedt a püspökséggel határos Csongrád, Békés és Bodrog vármegyékre is. Az aradi káptalan működésükörét Arad, Zaránd, Békés, Csongrád, Csanád, Szörény, Krassó, Temes, Keve (Torontál) vármegyék területére lokalizálta. JUHÁSZ, 1930. 262. p.

<sup>18</sup> G. TÓTH PÉTER: A csanádi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1239–1353). In: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. medievisztikai PhD konferen-

Juhász vonatkozó megállapításainak alapvetően helyes voltát, hiszen a csanádi egyházmegye képezte a testület hiteleshelyi tevékenységének törzsterületét, ugyanakkor hatóköre a püspökség határain túlra is kiterjedt.<sup>19</sup> A káptalan hiteleshelyi működésének vizsgálata kapcsán Juhász arra is rámutatott, hogy statútumok hiányában mindössze a szomszédos intézmények szabályzatai szolgálhatnak támpontul, illetve a váradi regesztrum nyújthat segítséget.<sup>20</sup> A klerikus-történész ezt követően a káptalan előtt folyt konkrét eseteket elemezte (III. fejezet),<sup>21</sup> majd pedig rátért a diplomák belső tartalmi vizsgálatára (IV. fejezet).<sup>22</sup> E koncepció alapján folytatta munkáját az V–VI. fejezetben is, ahol konkrét jogesetek vizsgálatára került sor, először a felvallásokat (*fassiones*), majd a jelentéseket (*relationes*) vette górcső alá az Árpád-kori diplomák feldolgozása keretében.<sup>23</sup> Tanulmányát az oklevelek külső ismertetőjegyeinek rövid összefoglalásával, valamint Eckhart Ferenc következő megállapításával zárta: „A hiteleshelyek pártatlanságát és becsületességét nem támadhatták meg: az ott letétbe helyezett összegek a legjobb őrizetben voltak.”<sup>24</sup>

A II. világháború utáni évtizedekben a hiteleshelyi tevékenység történetére vonatkozó feltárások – az egyháztörténeti kutatások más területeihez hasonlóan – visszaszorultak. Ennek köszönhetően a témában elért eredmények – szemben a korábbi idősakkal – elsősorban esettanulmányokra korlátozódtak. A korszakban született művek azonban ennek ellenére is értékesek, hiszen legtöbbjük – a jelen tanulmányhoz hasonlóan – egy-egy káptalan vagy konvent hiteleshelyi tevékenységével, oklevéladó működésével foglalkozott.<sup>25</sup> Az 1980-as évek végén erősödő rendszerváltó

---

cia (Szeged 2009. június 4–5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter – Szabó Pál. Szeged, 2010. 21–49. p. (továbbiakban: G. TÓTH, 2010.)

<sup>19</sup> G. TÓTH, 2010. 24–29. p.

<sup>20</sup> JUHÁSZ, 1930. 262. p.

<sup>21</sup> JUHÁSZ, 1930. 263–264. p.

<sup>22</sup> JUHÁSZ, 1930. 264–266. p.

<sup>23</sup> JUHÁSZ, 1930. 266–269. p.

<sup>24</sup> JUHÁSZ, 1930. 270. p.

<sup>25</sup> PL. SZAKÁLY FERENC: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből I. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd, 1968. 9–60.; SILL FERENC: A vasvár-szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. In: Vas megye múltjából I. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely, 1976. (Levéltári Évkönyv 1.) 20–60.; SIPOS GÁBOR: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest, 1979. 33–50.; Varga Árpád: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond. Bukarest, 1980. 20–35. Vö. HUNYADI ZSOLT: Koszta László hiteleshelyi kutatásai. In: Szent Márton és Szent Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére. Szerk. Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt. Szeged–Debrecen, 2019. (Fontes et Libri 3.) 29. (továbbiakban: HUNYADI, 2019.)

légkör ellenben új impulzusokat adott az egyháztörténészek számára is, amelynek során a hiteleshelyek témája is újból előkerülhetett.<sup>26</sup> A lendület egészen az 1990-es évek végéig kitartott, aminek talán legkiválóbb példája a pannonhalmi bencés főapátság alapításának millenniumára kiadott grandiózus rendtörténeti vállalkozás. Annak első kötetében pedig több, az apátság hiteleshelyi tevékenységével, illetve okleveleivel foglalkozó tanulmány is helyet kapott.<sup>27</sup>

A fentiek mellett megkerülhetetlen Koszta László és az általa kialakított szegedi Capitulum kutatócsoport megemlézése, hiszen a rendszerváltás óta eltelt három évtizedben e csoport tagjai foglalkoztak a hiteleshelyi tevékenység szisztematikus vizsgálatával.<sup>28</sup> Koszta 1998-ban publikálta a korábban megvédett doktori disszertációját a *Tanulmányok Pécs Történetéből* sorozat negyedik köteteként,<sup>29</sup> amelyben a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységét vette nagytitok alá a kezdetektől 1353-ig. Koszta munkásságának, e területen elért eredményeinek jelentőségét jól szemlélteti, hogy 2019-ben, amikor a tragikus hirtelenséggel elhunyt szegedi professzor emlékére tanulmánykötet került kiadásra Fedeles Tamás és Hunyadi Zsolt szerkesztésében,<sup>30</sup> a két editor egyaránt hosszán méltatta Koszta e területen kifejtett hatását Pécs példáján keresztül,<sup>31</sup> illetve konkrétan a hiteleshelyek történetére vonatkozóan.<sup>32</sup> Tanítványai, többek között Kőfalvi Tamás, Hunyadi Zsolt és Fedeles Tamás önálló tanulmányokkal gyarapították a hiteleshelyi működés Árpád-kori és késő középkori viszonyaira vonatkozó ismereteinket.<sup>33</sup>

<sup>26</sup> Vö. További irodalommal HUNYADI, 2019. 30. p.

<sup>27</sup> DRESKA GÁBOR: A pannonhalmi konvent hiteleshelyének 14. századi oklevélátírásai. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 463–470. p.; Solymosi László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Uo. 481–498. p.; Szovák Kornél: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei (1244–1387). In: Uo. 422–462. p.; Veszprémy László: Pannonhalmi oklevelek a 13–14. században. In: Uo. 471–480. p.

<sup>28</sup> A Capitulum kutatócsoportra ld. <http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/> – utolsó letöltés: 2020. 06. 09.

<sup>29</sup> KOSZTA, 1998.

<sup>30</sup> Szent Márton és Szent Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére. Szerk. Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt. (Fontes et Libri 3.) Szeged–Debrecen, 2019.

<sup>31</sup> FEDELES TAMÁS: Az „öt egyház” vonzásában: Koszta László Pécs középkori (egyház)történetére vonatkozó kutatásai. In: Szent Márton és Szent Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére. Szerk. Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt. (Fontes et Libri 3.) Szeged–Debrecen, 2019. 16–22. p.

<sup>32</sup> HUNYADI, 2019. 29–34. p.

<sup>33</sup> Pl. KŐFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In *Capitulum I.* Szerk.: Koszta László. Szeged, 1998. 129–149. p.

Szintén nagy fontossággal bír a 2009-ben Pécsen, Fedeles Tamás és Bilkei Irén szerkesztésében publikált tanulmánykötet, amely hat, a magyar káptalanok hiteleshelyi tevékenységét körüljáró elemzés megjelenését tette lehetővé.<sup>34</sup> A szerzők közül négyen (Kurecskó Mihály, Dreska Gábor, Bilkei Irén, Vekov Károly) egy-egy hiteleshelyi praxisát,<sup>35</sup> míg ketten (C. Tóth Norbert és Koszta László) a középkori magyar hiteleshelyi tevékenység általános vonásait vizsgálták.<sup>36</sup>

### Az oklevélkiadás számokban

Az aradi káptalan esetében a prépostság alapításától számítva körülbelül egy évszázadot kellett várni az első – legalább említés szintjén fennmaradt – hiteleshelyi kiadvány kiállítására.<sup>37</sup> E száz esztendő alatt ugyanakkor a hiteleshelyi tevékenység korabeli nyomai is felfedezhetők, ezek közül őrzött meg egyet a váradi regesztrum 1229-ből.<sup>38</sup> Az oklevélkiadás alapját tehát

(Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből.) HUNYADI ZSOLT: The locus credibilis in Hungarian Hospitaller Commanderies. In: La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval. dir. Luttrell, Anthony et Pressouyre, Léon. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques, 2002. 285–296. p.; FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalani hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526). In: Középkortörténeti tanulmányok: A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 9–22. p.

<sup>34</sup> Loca Credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Szerk. Fedeles Tamás – Bilkei Irén. (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből IV.) Pécs, 2009.

<sup>35</sup> KURECSKÓ MIHÁLY: A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-kor végén. In: Fedeles Tamás – Bilkei Irén szerk. Loca Credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből IV.) Pécs, 2009. 11–28. p.; DRESKA GÁBOR: A pannonhalmi konvent hiteleshelyének kiadványai (1321–1500). In: Uo. 29–48. p.; BILKEI IRÉN: A zalavári és a kapornaki bencés konventek hiteleshelyi tevékenysége a Mohács utáni évtizedekben. In: Uo. 87–130. p.; VEKOV KÁROLY: A gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi tevékenysége és 16. századi szekularizációja. In: Uo. 131–141. p.

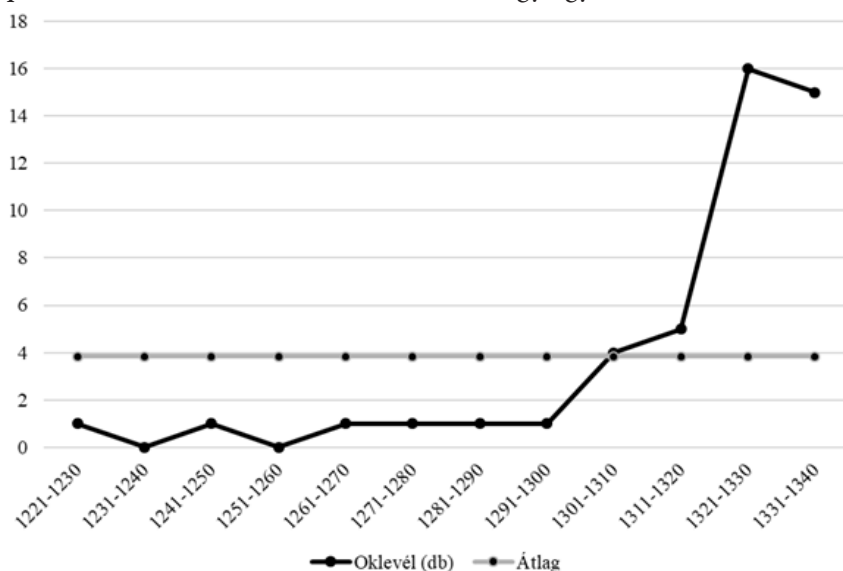
<sup>36</sup> C. TÓTH NORBERT: Zsigmond királynak a hiteleshelyekről szóló elveszett rendelete. In: Uo. 49–64. p.; KOSZTA LÁSZLÓ: A magyar székeskáptalanok kanonokjai és a hiteleshelyi tevékenység 1200–1350 között. In: Uo. 65–86. p.

<sup>37</sup> A káptalan alapításának idejére és körülményeire ld. KARÁCSONYI JÁNOS: Négy fejezet az aradi prépostság történetéből. Budapest, 1881. (A budapesti növendékpapság munkálatai.) 80–94. p. (továbbiakban: KARÁCSONYI, 1881.) JUHÁSZ KÁLMÁN: Az aradi káptalan (1135–1552). In: *Századok*. 1989. 494–505. p. Különösen: 494–497. p.

<sup>38</sup> Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. Curis et laboribus Joannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky, Budapest, 1903. Sz. 358 (347.) (továbbiakban: Reg. Var.); JUHÁSZ, 1930. 260. p. Figyelemre méltó körülmény, hogy ebben az ügyben az

már egy működő hitelesítési gyakorlat képezte, amely az 1230-as évekig a szóbeliség keretei között folyt. Emellett természetesen elképzelhető az is, hogy az alföldi hiteleshelyek (pl. Arad, Csanád, Várad) korai okleveleinek egy része a tatárjárás következtében pusztult el,<sup>39</sup> azonban ezek száma valószínűleg nem lehetett jelentős, hiszen az 1242. évet követően sem beszélhetünk a diplomák számának ugrásszerű növekedéséről, amely jelenség csupán a 14. század közepétől figyelhető meg.<sup>40</sup>

A mellékelt diagramot (1. ábra) szemlélve kitűnik, hogy az első – említés szintjén fennmaradt – aradi diplomát jó ideig nem követte újabb, s az Árpád-korban a kibocsátott oklevelek száma egy-egy évtizedre vetítve soha



1. ábra: Az Aradon kiadott oklevelek 1221–1340

nem haladta meg átlagosan a kettőt. Az első évszázadban kiadott oklevelek átlaga pedig négy darab/évtized arányban oszlik meg, miközben az 1229 és 1269 közötti időintervallumból mindössze egyetlen oklevél maradt fenn.<sup>41</sup> Így az első diploma kiadásától számítva még három évtizedig nem

egyik peres fél egy, már korábban kiadott aradi oklevéllel igyekezett bizonyítani igazát, tehát az első oklevele(ke)t már 1229 előtt kiadták.

<sup>39</sup> Erre utalt Karácsonyi János is: szerinte a káptalan működésének helyreállításához öt évre volt szükség. Megjegyzendő azonban, hogy mivel a tatárjárást követő első évtizedek után szintén nem feltételezhetünk rendszeres hiteleshelyi tevékenységet, a káptalan teljes megszűnése nem igazolható. vö. KARÁCSONYI, 1881. 111–112. p.

<sup>40</sup> Az aradi arányokkal szinte teljesen megegyező a csanádi székeskáptalan által kiadott oklevelek számának alakulása. Vö. G. TÓTH, 2010. 22. p. – Eltérő arányokkal, azonban ugyanezt a tendenciát mutatja a pécsi káptalan oklevélkiadási gyakorlata is. Vö. KOSZTA, 1998. 41–43. p.

<sup>41</sup> Sz. 2.



érhető tetten rendszeres oklevélkiadási gyakorlat, csupán alkalmi jelleggel szerkesztettek meg egy-egy hiteleshelyi kiadványt. A jelenség természetesen nem egyedi, más hiteleshelyek oklevéladási praxisának kialakulását is hasonló fokozatosság jellemezte, bár a folyamat hossza az egyes hiteleshelyek esetében eltért.<sup>42</sup> E kérdést boncolgatta Eckhart Ferenc,<sup>43</sup> majd később valamennyi, a hivatali írásbeliség kialakulásával foglalkozó munka.<sup>44</sup> Koszta László 1998-as monográfiájában táblázatos formában adta közre a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi működése során kiadott középkori okleveleinek legfontosabb adatait.<sup>45</sup> Ebből világosan látszik egyrészt a dunántúli káptalanok magas foglalkoztatottsága, másrészt pedig az, hogy a pécsi intézmény már a korai időszakban rendszeresen kibocsátott diplomákat, szemben az aradi vagy a csanádi káptalannal.

Érdekes nagyító alá venni továbbá a szomszédos – s történetében számos ponton az aradival érintkező – csanádi székeskáptalan hiteleshelyi működésének első nyomait. Csanádon az első kiadvány 1239-ből ismert, ezt követően 1285-ig csupán egyet, majd a következő negyven évben évtizedenként átlagosan négyet adtak ki, az 1320-as évektől kezdve pedig – Aradhoz hasonlóan – itt is ugrásszerű növekedés figyelhető meg a kiadott diplomák számát illetően.<sup>46</sup> Az 1320-as évek Pécs esetében is határvonalat képeznek, legalábbis a számadatok tekintetében.<sup>47</sup> Ez pedig arra enged következtetni, hogy mindez nem csupán lokális vagy regionális hatás, hanem országos trendváltás következménye lehetett, amely nem választható el az Anjou-dinasztia magyarországi hatalmának megerősödésétől. I. Károly (1308–1342) ezekben az években foglalta el Csák Máté örökösinek területeit, majd áthelyezte székhelyét a *medium regni* területére, közelebről Visegrádra.<sup>48</sup> A konszolidációs folyamatok így a következő fázisba léphettek, s ennek lehetett a következménye a hivatali apparátus munkáinak gyarapodása, ezzel együtt a hiteleshelyek presztízsének és forgalmának növekedése.

Év / Intézmény (db)	Pécs	Csanád	Arad
1221–1230	2	0	1
1231–1240	10	1	0

<sup>42</sup> Vö. KOSZTA, 1998. 13–17. p.

<sup>43</sup> ECKHART, 2012. 27–34. p.

<sup>44</sup> Vö. <http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/hithely.htm> – utolsó letöltés: 2020. 06. 09. (vonatkozó tételek)

<sup>45</sup> KOSZTA, 1998. 183–233. p.

<sup>46</sup> G. TÓTH, 2010. 22. p.

<sup>47</sup> Vö. KOSZTA, 1998. 41–44. p.

<sup>48</sup> CSUKOVITS ENIKŐ: Az Anjouk Magyarországon. I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Budapest, 2012. 83–88. p.

Év / Intézmény (db)	Pécs	Csanád	Arad
1241–1250	16	1	1
1251–1260	14	0	0
1261–1270	12	0	1
1271–1280	7	0	1
1281–1290	10	4	1
1291–1300	60	4	1
1301–1310	25	2	4
1311–1320	45	5	5
1321–1330	80	22	16
1331–1340	100	23	15
Összes	381	62	46

2. ábra: A hiteleshelyi kiadványok száma (1221–1340)

Magától értetődően a feltárás csak akkor lesz teljes, ha a vizsgált periódus valamennyi hiteleshelye feldolgozásra került. Hiszen csupán egy átfogó ismeretanyag mutathatja meg világosan azt, hogy a hiteleshelyi gyakorlat megszilárdulásának folyamatát milyen országos, regionális, valamint lokális jellemzők kísérték.

A kiadványok alaposabb elemzése során érdemes megvizsgálni a diplomák fennmaradásának körülményeit, amely ebben az esetben arról tanúskodik, hogy mennyire volt esetleges egy-egy oklevél sorsa. Miközben az oklevelek relatív többsége (28 db; 54%) eredeti formában, addig több mint egyharmada (16 db; 31%) átiratban maradt korunkra. Hét példány ugyanakkor csupán említés szintjén, egy további oklevél pedig csak újkori tartalmi kivonat formájában ismert.<sup>49</sup>

Amellett, hogy e bő évszázadra mindössze 52 hiteleshelyi kiadvány datálható, mégis érdemes feltérképezni, hogy milyen típusú ügyekben fordultak a hiteleshely kancelláriájához. A diplomák közül 26 példány sorolható a magánjogi esetek közé: egy ügyben egy szabálytalan adásvétel ellen tiltakozott Odun fia Iwanka fia: Jaachk mester,<sup>50</sup> négy esetben különböző birtokügyekben tiltották egymást a káptalan elé járulók,<sup>51</sup> míg 19 alkalommal kérték fel a testületet arra, hogy egy-egy jogcselekményt hitelesítsen.

<sup>49</sup> Egy diplomáról emellett Karácsonyi János bebizonyította, hogy hamis. KARÁCSONYI János: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest, 1902. 18–19. p. 100. sz.

<sup>50</sup> Sz. 52.

<sup>51</sup> Sz. 4; 24; 36; 43.

Ezek között szerepeltek birtokadás-vételek,<sup>52</sup> jegyajándék fejében történő adományozás,<sup>53</sup> zálogosítás–kiváltás,<sup>54</sup> végül birtokvitában létrejött egyezségek.<sup>55</sup> Egy olyan esettel is találkozunk, amikor az alperesek kénytelenek voltak elismerni, hogy egy korábbi birtokadás-vételük Csanád [nembeli] Pál tiltakozása miatt érvénytelen.<sup>56</sup> Továbbá két alkalommal kérték fel a káptalant egy korábbi oklevél átírására (*transsumptio*).<sup>57</sup> A magánjogi esetekhez hasonlóan a király vagy valamely főméltóság is a káptalanhoz fordulhatott, hogy a testületet egy-egy közjogi ügyben közreműködésre kérje. Ennek eredményeként a prépostság 26 alkalommal tett jelentést (*relatio*) a mandátum kibocsájtójának. Ezek közül kilenc esetben határjárást végeztek a megbízottak,<sup>58</sup> valamint tíz alkalommal birtokadományokat foglaltak írásba az adományozott számára.<sup>59</sup> Az előbbi két eseten kívül hat ízben egy-egy vizsgálat lefolytatására utasították a káptalant,<sup>60</sup> illetve öt esetben bírósági idézést foganatosított a testület.<sup>61</sup> Végül egyetlen esetben kérte az uralkodó, hogy a káptalan küldje ki *testimoniumát* egy eskütételre, amelyről jelentést kellett tenni.<sup>62</sup> A korban megszokott módon több ügyben átfedések tapasztalhatók az egyes kategóriák között, például a birtokba iktatások három alkalommal is határjárással voltak egybekötve.<sup>63</sup> Emellett olyan esettel is találkozunk, amikor a birtokba iktatás rendben lefolyhatott volna, azonban az egyik szomszéd nem az iktatás tényét, hanem a kijelölt határjeleket vitatta, ezért a király elé idézték.<sup>64</sup> Még egy ügy idekívánkozik 1329/1330-ból,<sup>65</sup> ekkor ugyanis az a furcsa helyzet állt elő, hogy bár a királyi emberként eljáró Demeter fia János, illetve Miklós *discretus iuvenis* káptalani küldött bejárták az adományozandó Szentandrás határait, és

<sup>52</sup> Sz. 3; 6; 8; 9; 11; 26.

<sup>53</sup> Sz. 16; 37.

<sup>54</sup> Sz. 20–21.

<sup>55</sup> Sz. 32; 39; 44; 51.

<sup>56</sup> Sz. 40. AOkl. XXII. 381 p. 612. sz.

<sup>57</sup> Sz. 5; 33.

<sup>58</sup> Sz. 2; 10; 12; 18; 22; 23; 25; 34; 38.

<sup>59</sup> Sz. 14; 19; 22; 27; 35; 38; 41; 48.

<sup>60</sup> Sz. 13; 28; 31; 45; 47; 49.

<sup>61</sup> Sz. 19; 27; 29; 30; 46.

<sup>62</sup> Sz. 15.

<sup>63</sup> KOSZTA, 1998. 19. p.; Sz. 22; 34; 38.

<sup>64</sup> Sz. 19. Vö. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXXIV. (1335–1350), XXXVII–XXXVIII. (1353–1354), XL (1356). Szerk. Almási Tibor – Blazovich László – Géczy Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Budapest–Szeged, 1990–2018. (továbbiakban: AOkl.) IX. 116–117. p. 194. sz.

<sup>65</sup> Sz. 27.

ellentmondó hiányában az iktatásra is sor került, utóbb mégis tiltakoztak a váci káptalan embere előtt az eljárás ellen.<sup>66</sup>

A kiadványok fennmaradásának körülményei előre meghatározzák az oklevelek típusainak, valamint ezzel párhuzamosan a pecséthasználat vizsgálatának lehetőségeit, hiszen e szempontok – s különösen is az utóbbi – elemzése az eredetiben fennmaradt diplomák esetében lehet releváns. Az eredeti példányokon három formában használták a káptalan hiteles pecsétjét: 1) az oklevél hátoldalára nyomták (*litterae patentes*); 2) az oklevelet összehajtották, majd megpecsételték (*litterae clausae*); végül 3) az oklevél plikáját két ponton átlukasztották, majd élénk színű selyemzsinórt fűztek át rajta és arra pecsétet függesztettek (*litterae privilegiales*).

A három eljárás közül korszakunkban leggyakrabban (19 db; 68%) a zárópecsétet alkalmazták,<sup>67</sup> amely pecsételési forma a jelentések esetében általánosnak tekinthető. Az eredeti oklevelek ötödét (6 db; 21%;) privilegialis formában adták ki,<sup>68</sup> mely leginkább olyan esetekben volt használatos, amikor a dokumentumban foglaltakat örök érvényűnek szánták, ezért elsősorban a birtokadományok esetében alkalmazták. Ezen felül további három átírásban fennmaradt oklevél (*transsumptiones*) esetében gyanítható, hogy azok eredetijét szintén privilegialis formában bocsátották ki.<sup>69</sup> A vizsgált diplomák legkisebb hányada (2 db; 4%) pátens formájában készült.<sup>70</sup>

## Ügyvitel és információáramlás

A hiteleshelyi kiadványok elemzése újabb szempontokkal egészíthető ki, ha vizsgálat alá vonjuk a hatóságoknak tett *relatio*kat. A jelentéstétel során a káptalan oklevélbe foglalta az uralkodó, illetve valamely országos hatóság (pl. nádor, országbíró) mandátumát is, ezáltal pedig vizsgálható, hogy a parancsadó és a parancsteljesítő (káptalan) közötti kapcsolatfelvétel mennyi időt vett igénybe a mandátum kiállításától kezdve egészen a káptalan válaszáig, sőt néhány esetben a király általi megerősítésig. A kancellárián megfogalmazott mandátum hasábjain az ügyfél egyidejűleg kijelölt több hatósági embert, akik közül az eljáráson ténylegesen részt vevő felelősséggel tartozott a jogcselekmény lefolytatásáért (pl. határjárás, idézés, vizsgálat etc.)<sup>71</sup> A vizsgált periódusban a parancsok leginkább Budáról, Temes-

<sup>66</sup> Vö. AOkl. XIV. 137. p. 208. sz.

<sup>67</sup> Sz. 13; 15; 19; 24; 28; 29; 30; 31; 32; 34; 35; 36; 43; 44; 45; 47; 49; 50; 52.

<sup>68</sup> Sz. 3; 5; 6; 9; 33; 37. Az országos tendenciákhoz illeszkedően a privilegialis forma (és a chirographálás) volt a legarchaikusabb az aradi káptalan esetében is. Vö. KOSZTA, 1998. 45. p.

<sup>69</sup> Sz. 7; 11; 26.

<sup>70</sup> Sz. 38; 51.

<sup>71</sup> ENGEL PÁL: Királyi emberek Valkó megyében. In: Engel Pál: Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 578–599. p. (továbbiakban ENGEL, 2003.) Engel Pál kutatásai nyomán ismert, hogy a hatósági

várról, valamint Visegrádról érkeztek, majd nyilvánvalóan oda is küldték a jelentéseket.

A három királyi székhelyet az egymástól való kisebb nagyobb földrajzi távolságuk miatt érdemes külön-külön is megvizsgálni. Fontos ugyanakkor leszögezni, hogy az 1318-as esztendő a vizsgálat alsó időhatára, korábról ugyanis nem ismert a mandátumok keletkezési helye. Időrendben először Temesvár, majd Visegrád, később pedig Buda szerepel a parancsok keletkezési helyeként. Természetesen a három helyszín egyúttal a királyi székhelyeként is funkcionált, ezzel magyarázható, hogy Temesvár kezdetleges dominanciáját Visegrád váltotta fel, Buda kétszeri feltűnésétől eltekintve.<sup>72</sup> Temesvárról három megbízást küldött I. Károly a káptalannak. Az első oklevelet 1318. június hetedikén állította ki a királyi kancellária, melyben Saar Domokos temesi alispán kérésére elrendelte, hogy Phylupteluke és Rygachteluke Temes megyei földjeit az aradi káptalan Budun-i Zeel Péter királyi ember (*homo regius*) társaságában iktassa a kérelmező részére.<sup>73</sup> A káptalan birtokba iktatásról készült jelentését hét nappal később foglalták írásba,<sup>74</sup> végül pedig június 25-én erősítette meg azt az uralkodó.<sup>75</sup> Az uralkodó parancsát tehát a futár eljuttatta Aradra, illetve Péter királyi emberhez, majd – sajnos a feladatteljesítés pontos idejét nem közli a dokumentum – Jakab aléneklővel (*succentor*) közösen szálltak ki a Temes vármegyei két birtokra, végül az eljárásról oklevelet állítottak ki a káptalan székhelyén és tették mindezt hét nap alatt. Ezt követően a jelentést visszaküldték az udvarba, ahol annak bemutatását követően, a király azt június 25-én Temesváron, tehát 11 nappal később megerősítette. E példa szempontjából a mandátum kézbesítése fontosabb, hiszen ezt egyfelől jobban nyomon tudjuk követni, másfelől pedig a királyt semmi nem kötelezte arra, hogy a diplomát a káptalan jelentésének beérkezésekor, illetőleg mindössze néhány nap elteltével erősítse meg. Ezt

---

emberek kijelölése során arra törekedtek, hogy megyebeli nemeseket válasszanak ki, ám abban az esetben, ha az ügyfél ilyen nem ismert, saját familiárisai, munkatársai, esetleg barátai köréből nevezett meg megfelelő személyeket.

<sup>72</sup> A királyi székhelyekre ld. BUZÁS GERGELY – LASZLOVSKY JÓZSEF – MAGYAR KÁROLY: Középkori királyi központok. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerk. Visy Zsolt Budapest, 2003. 348–364. p. (továbbiakban: BUZÁS – LASZLOVSKY – MAGYAR, 2003); ALTMANN JULIANNA – BICZÓ PIROSKA – BUZÁS GERGELY – HORVÁTH ISTVÁN – KOVÁCS ANNAMÁRIA – SIKLÓSI GYULA – VÉGH ANDRÁS: Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek. Budapest, 2004. (továbbiakban: Medium Regni. 2004.); Temesvárra: PETROVICS ISTVÁN: A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. Szeged, 2008. (Capitulum IV). (továbbiakban: PETROVICS, 2008).

<sup>73</sup> AOkI. V. 71. p. 154. sz.

<sup>74</sup> AOkI. V. 72. p. 158. sz.

<sup>75</sup> AOkI. V. 75. p. 169. sz.

támasztja alá a második Temesváron keltezett megbízás is,<sup>76</sup> amelyet Tamás királyi káplán, ugocsai főesperes, hatósági ember, valamint Jakab mester, a káptalan succentora teljesített.<sup>77</sup> Koszta László kutatásai nyomán ismert, hogy a klerikusok ilyen szerepköre udvari (királyi vagy királynéi kápolna) szolgálatra utal,<sup>78</sup> amint az ebben az esetben is megfigyelhető.<sup>79</sup> A király megbízottja saját kezűleg kézbesíthette a mandátumot, majd az aléneklővel közösen szálltak ki az Arad vármegyei Pangraczfaya, Chenkewerme és Kyshwdus birtokokra, ott birtokukba (vissza)iktatták Csanád nb. Pongrác fia Tamás fiait, végül pedig a megbízás harmadnapján (!) tette meg a káptalan az ilyenkor szokásos jelentését, míg a királyi megerősítés 74 nappal követte azt.<sup>80</sup> A harmadik mandátumban az uralkodó nem jelölt ki *homo regiust*, ebben az ügyben a káptalan saját tanúságtételére volt szükség.<sup>81</sup> Az mindenesetre biztosra vehető, hogy a király 1321. április 24-én keltezett parancsa még április 29-e előtt a káptalanhoz ért, hiszen aznap Jakab succentor tanúsította a Pál és András, valamint a Pósa mester és Jakab bizerei apát között az Aradtól mintegy 25 km-re lévő Fehéregyház vagy Féregyház (Feyeryghaz) birtokán létrejött egyezséget. A káptalan végül május nyolcadikán tett jelentést a történekről.<sup>82</sup>

A Temesvár és Arad közötti távolság kiszámítása ugyanakkor több általános módszertani problémát is felvet, amelyekről már csak azért sem tekinthetünk el, mivel a másik két településsel való kapcsolatfelvétel során is felmerül. Temesvárhoz hasonlóan ugyanis Buda és Visegrád esetében sem ismerünk olyan utat, amely a középkori úthálózat sajátosságait figyelembe véve a leginkább optimálisnak nevezhető.<sup>83</sup> Temesvár és Arad közt közelségük miatt, talán e szempont nem jelent olyan nagy problémát. A mai településszerkezetet alapul véve a legrövidebb útvonal körülbelül 55 kilométer hosszú, így kocsival vagy szekérrel két nap alatt, lóval pedig akár egyetlen nap alatt is megtehették az utat.<sup>84</sup> Azaz a gyorsaság és a közelség

<sup>76</sup> AOkl. V. 206. p. 525. sz.

<sup>77</sup> AOkl. V. 208. p. 531. sz.

<sup>78</sup> KOSZTA, 1998. 33. p.

<sup>79</sup> A királyi ember kiválasztásában itt is a személyes kapcsolatok fontosságát szükséges hangsúlyozni, hiszen az adományt kijáró személy Csanád mester váradi prépost, titkos jegyző és királyi kápolnaispán nyilvánvalóan szoros (munka)kapcsolatban állt a kijelölt királyi emberekkel (Tamás királyi káplán, ugocsai főesperes, Benedek mester a csanádi püspök fraterre). Vö. ENGEL, 2003. 592. p.

<sup>80</sup> AOkl. V. 228–229. p. 593. sz.

<sup>81</sup> AOkl. VI. 51. p. 120. sz.

<sup>82</sup> Sz. 15.

<sup>83</sup> Kubinyi András a középkori Alföld kapcsán végzett kutatásai során fogalmazta meg a távolságszámítás – és ezzel együtt – a menetidő megbecsülésének nehézségeit: KUBINYI ANDRÁS: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-Alföldi évszázadok 14.) 33–36. p.

<sup>84</sup> A királyi ember nyilvánvalóan lóval, esetleg kocsin utazhatott, emiatt különösen



adott volt, a kéthetes válaszdíó így nem az utak minőségében, hanem a jogcselekmény körül keresendő. A másik véglet Visegrád volt, amely 280–290 km-re fekszik a káptalan székhelyétől. A korábbi adatokkal számolva, napi nyolc–tíz óra kocsizással kalkulálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a legkorábban a hetedik napra el lehetett jutni a Maros-parti oppidumba, de az út akár kilenc napot is igénybe vehetett. Eközben egy lovas számára – sietve – legalább öt, legfeljebb hat napot vehetett igénybe. A Budáról Aradra való eljutás paraméterei a visegrádinál némileg rövidebb, 240–250 km-es útvonalra engednek következtetni, mely nagyrészt a visegrádival azonos nyomvonalon haladhatott. E táv megtételéhez szekérral vagy kocsi-val legalább hat napra lehetett szükség. Egy ló nyergében azonban az út legfeljebb öt–hat, legkevesebb négy nap alatt is teljesíthető volt.

Visszatérve az udvar és a káptalan kapcsolatfelvétele között eltelt időre, érdemes – immár a becsült sebességet szem előtt tartva – a Budán kelt parancsokkal folytatni az elemzést, hiszen ezekből mindössze kettő esett az általam kijelölt időkeretbe. Az első Budáról érkezett mandátumot 1325. június 8-án állították ki,<sup>85</sup> a káptalan választ pedig 1325. június 15-én foglalták írásba,<sup>86</sup> azaz a levélváltás mindössze egy hetet vett igénybe. A gyors ügymenet arra enged következtetni, hogy a futár nem kocsin vagy szekéren, hanem valószínűleg ló nyergében teljesítette a megbízást. Az ügymenet gyorsasága még egy modern bürokratikus apparátusnak is becsületére válna, hiszen miután a futár kézbesítette a mandátumot Balázs királyi ember, valamint a káptalan számára, a két megbízott elutazott az iktatandó Békés megyei Bola birtokra. A birtok eléréséhez 120–125 km-t kellett utazni, tehát a káptalanhoz való visszatéréssel együtt kb. 250 km-t tett meg a királyi ember és Jakab karpap. Ezt erősíti meg a másik

---

is fontos lenne tisztázni, hogy mennyire gyorsan tehetőek meg a fenti távolságok. Ehelyütt Jankovich Miklós koraujkori (1556) becsléseire kell hagyatkoznunk, aki 7–12 km/órás sebességgel számolt, amennyiben a futár ugyanazon lóval teljesítette az utat, ha pedig cserélte a hátasokat, akkor 12–15 km/órás sebességgel számolhatunk, ebben az esetben napi 12 óra haladás mellett hat alkalommal kellett lovat cserélni. JANKOVICH MIKLÓS: *Pferde, Reiter, Völkerstürme*. München–Bázel–Bécs, 1975. 221–222. p. A legújabban Norbert Ohler monografikus vállalkozásában árnyalta tovább a középkori utazások körülményeit: OHLER, NORBERT: *Reisen im Mittelalter*. München, 1995. Koszta László Norbert Ohler nagyhatású könyve alapján a kocsival és szekérral egy nap alatt megtehető távot 36–40 km-re, a lovas utazást kísérettel, poggyással napi 30–45 km-re, sietség esetén akár 50–80 km-re becsülte. Koszta, 1998. 112. p. Fedeles Tamás a középkori peregrinációk körülményeit taglalva szintén Ohlerre alapozta számításait, így a kereskedő szekérral történő utazásának napi teljesítményét 35–40, normál lovas esetén 50–60 km-rel kalkulálta. FEDELES TAMÁS: „Isten nevében utazunk”. *Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban*. Pécs, 2015. 223. p.

<sup>85</sup> AOkl IX. 139. p. 242. sz.

<sup>86</sup> Sz. 22. AOkl IX. 146. p. 246. sz.

Budán kelt parancs és az arra adott jelentés között eltelt mindössze kilenc nap is. A parancslevél kiállítója ebben az esetben nem a királyi kancellária, hanem Druget János nádor hivatala volt; az oklevelet 1330. augusztus 17-én adták ki,<sup>87</sup> míg a káptalan válasza augusztus 26-án került pecsét alá.<sup>88</sup> A nádor idézőlevele ugyancsak gyorsan megérkezhetett Aradra, ugyanis a káptalan jelentése arról tudósít, hogy a parancs szerint eljáró Benche királyi ember és Jakab karpap augusztus 24–25-én a Csanád megyei Százház és Salánk falvakat érintve mintegy 80–85 km-t teljesítve megidéztek Bernaldus fia Lőrincet, Zemleket, illetve Dombout. A mandátumok és a káptalani válaszok közötti relatív rövid idő tehát mindkét esetben azt a feltételezést erősíti, hogy mind a parancsot kézbesítő, mind pedig az eljáró személyek lovon közlekedhettek, még hozzá a lehető legnagyobb sebességgel.<sup>89</sup>

Az oklevelek kiadásának legjellemzőbb helye a vizsgált periódusban ugyanakkor Visegrád volt. Közismert, hogy I. Károly itt alakította ki rezidenciáját,<sup>90</sup> mintegy jelképesen, Csák Máté örökösének legyőzését követően. Ennek ismeretében az is érthető, hogy miért innen küldték a király nevében kiállított parancsleveleket már 1318-ban, majd 1325-től szinte kizárólagosan. A „visegrádi” parancsokat különböző gyorsasággal, 11–47 nap között teljesítette a káptalan.<sup>91</sup> Tanulmányomban mindössze a kiugró(an „gyors”, illetve „lassú”) eseteket veszem górcső alá, hiszen a túlságosan lassú eljárás mindig annak gyanúját kelti, hogy nem a kívánt ütemben haladt az ügyintézés, míg a gyors eljárások akár azt is megmutathatják, hogy – a gyakorlatban – minimálisan mennyi időt vett igénybe a Visegrád és Arad közötti út megtétele. Károly király 1330. április 15-én kiadott mandátumában,<sup>92</sup> melyben az uralkodó egy gyilkossági ügy kivizsgálására utasította a kanonokokat, a négy évvel korábban – az előző bekezdésben említett ügyben – idézésre került Salánki Dombou volt a gyanúsított. A káptalan már április 26-án kiállította a jelentését,<sup>93</sup> amelyből kiderül, hogy Henche királyi ember és János karpap a Csanád megyei Jara, Kenéz, Egres és Álcsi helységekben vizsgálatot tartottak és megállapították Dombou bűnösségét. A diplomák kiállítási dátumai között eltelt relatív rövid idő azt mutatja, hogy a futár, valamint a hatósági személyek egyaránt a lehető leggyorsabb lovas közlekedést preferálták.<sup>94</sup> A gyilkossági ügy mellett egy

<sup>87</sup> AOkI XIV. 291. p. 480. sz.

<sup>88</sup> AOkI XIV. 296. p. 492. sz.

<sup>89</sup> A kocsin történő utazásra bővebben és további irodalommal ld. FEDELES TAMÁS: „Bosniae [...] rex [...] apostolorum limina visit”. Újlaki Miklós 1475-ös római zarándoklata. In: *Történelmi Szemle*. 2008. 4. sz. 461–478. p. Különösen: 470. p.

<sup>90</sup> BUZÁS – LASZLOVSZKY – MAGYAR, 2003.; Medium Regni, 2004.; PETROVICS, 2008.

<sup>91</sup> Sz. 19; 21; 28; 29; 34; 35; 38; 45; 47; 49; 50.

<sup>92</sup> AOkI. XIV. 133. p. 200. sz.

<sup>93</sup> AOkI. XIV. 145. p. 223. sz.

<sup>94</sup> Sz. 28.

1326. évi tavaszi birtokadományozás szolgálat számunkra támpontot a menetidő kiszámítása kapcsán. Jóllehet I. Károly vonatkozó, 1326 március 24-i parancsát<sup>95</sup> a káptalan képviselőjében eljáró Pál olvasókanonok Challa-i Jakab fia Pál kíséretében csak Szent György ünnepének nyolcadára, azaz május 1-re teljesítette,<sup>96</sup> azonban az uralkodó május 11-én megerősítette a káptalan oklevelét.<sup>97</sup> Ezek alapján tehát a diploma kiállítását követően a futár legkevesebb tíz nap alatt megtette az utat Arad és Visegrád között, illetve ebben a tíz napban a kancelláriára benyújtott jelentését át is írták. A kiugróan magas, 47 napos válaszidő hátterében pedig valamilyen egyéb okot kell keresnünk, hiszen I. Károly király 1333. március 21-i parancslevelével csupán április végére érkezett meg a küldönc a Maros-partra, ami azt bizonyítja, hogy a mandátum kiállítását követően nem indították el rögtön az ügymenetet. Ruzyn fia Mihály királyi ember, a káptalan megbízottja, Benedek karpap jelenlétében április 27-én teljesítette a parancsban foglalt határjárást és birtokba iktatást.<sup>98</sup>

### A hiteleshelyi eljárásban résztvevő személyek

A hiteleshelyek működésének elengedhetetlen személyi feltételei voltak, értendő ezalatt minden olyan a káptalanhoz vagy adott esetben a konventhez kötődő személy, aki valamilyen módon szerepet vállalt a cselekmény előmozdításában, illetve az oklevél kiállítása körül. A legközvetlenebbek ebből a szempontból az oklevelek megszövegezését végzők, akik egyaránt lehetnek az olvasókanonokok vagy beosztottjaik, az alolvasók, esetleg a jegyzők. Annak dacára, hogy az aradi prépostság történetéből mindössze két jegyző ismert, a hivatal létezését valószínűsíthetjük más testületek példáján keresztül is.<sup>99</sup> Az analógiák és a gyakorlat azonban azt mutatják, hogy a jegyzők megjelenése a 14. századtól jellemzőbb, az Árpád-korban elenyésző, így – az országos tendenciákhoz illeszkedve – főként a késő középkortól kezdve számolhatunk aradi működésükkel.<sup>100</sup> A méltóságviselők helyettesítésének gyakorlata pedig másutt is csupán a 14. század közepére alakult ki,<sup>101</sup> az aradi káptalan esetében először 1318-ban említi oklevél valamelyik méltóságviselő helyettesét, így a vizsgált időintervallum első évtizedeiben azt kell alapvetőnek tekintenünk, hogy az oklevelek szerkesztését a lektor maga végezte el.<sup>102</sup> Ezzel szemben éppen

<sup>95</sup> AOkl. X. 87–88. p. 105. sz.

<sup>96</sup> AOkl. X. 121. p. 168. sz.

<sup>97</sup> AOkl. X. 132. p. 187. sz.

<sup>98</sup> Sz. 34. Vö. AOkl. XVII. 113. p. 237. sz.

<sup>99</sup> Pécs esetében ld. KOSZTA, 1998. 100.

<sup>100</sup> KOSZTA, 1998. 100–101.

<sup>101</sup> Pécssett az első említések az 1320-as évektől kezdődően adathatók. Vö. KOSZTA, 1998. 106.

<sup>102</sup> Ez még akkor is így van, ha a méltóságviselők helyetteseinek kutatása – legalábbis az aradi káptalan esetében – csupán esetleges adatokon művelhető.

a diplomakiadás megnövekedésének évtizedeiben nem csupán az aléneklő (tehát egy méltóságviselő helyettese), hanem egy alkalommal a jegyző személye is említésre került.<sup>103</sup> Azokban az esetekben, amikor magánszemélyek járultak a káptalan elé, és erről valamilyen okiratot állított ki a hiteleshelyi kancellária, leggyakrabban csupán az oklevél szerkesztőjének, valamint az örkanonoknak (vagy a későbbiekben annak helyettesének) jelenlétére volt szükség. Utóbbi szerepe a káptalani levéltár és az autentikus pecsétek felügyeletére és használatára terjedt ki.<sup>104</sup> Ezzel szemben a mandátumra kiállított jelentés során a káptalannak ki kellett küldenie egy hiteles személyt tanúbizonysággként (*testimonium*), aki a hatósági emberrel együtt teljesítette a megbízásban foglaltakat. Juhász szerint a káptalani küldöttek kezdetben kanonokok (*socium et concanonicum nostrum*) voltak,<sup>105</sup> később pedig a karbéli papok (*sacerdotem/presbyterum/clericum de choro nostro*) vették át ezt a feladatot.<sup>106</sup> Bár ezt a szerző elsődlegesen az Árpád-korra tekintette érvényesnek, ugyanakkor ebből arra is következtethetünk, hogy e tendencia az Árpád-kor lezártával is érvényes maradt. A középkor végének viszonyait vizsgálva azonban mind az aradi, mind pedig a csanádi káptalan esetében igaz az, hogy a karbélieket újfent kanonokok váltották fel a kiküldöttek között. Emellett szükségesnek vélem a kanonokok csoportjának tovább bontását, méltóságviselőkre – a csanádi káptalan esetében tisztségviselőkre is –, valamint egyszerű kanonokokra.<sup>107</sup>

A vizsgált körülbelül száz esztendőben tehát 26 hatósági megkeresés érkezett a káptalanhoz, ezek közül 25 esetben ismert a jelentés, valamint a vizsgálatban szerepet vállalt hiteleshelyi tanúbizonyság neve.<sup>108</sup> A kiküldöttek között a korszakban vegyesen találunk méltóságviselőket és egyszerű kanonokokat, valamint karbéli papokat is. A Juhász-féle koncepciót látszik alátámasztani az a körülmény, hogy az első kiküldött Pál éneklőkanonok volt. Kezdetben tehát a méltóságviselők és a kanonokok kapták meg ezeket a megbízásokat, a 14. század első negyedében viszont Jakab aléneklő, valamint Benedek és Mihály karpapok személyében az alsópapság tagjai vonultak ki a királyi ember jelenlétében, s látták el a kiküldött feladatait.<sup>109</sup>

<sup>103</sup> Sz. 37.

<sup>104</sup> FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs Történetéből 17.) 54–57. p.

<sup>105</sup> JUHÁSZ, 1930. 268.

<sup>106</sup> JUHÁSZ, 1930. 268–269.

<sup>107</sup> Ennek részletekbe menő indoklása ugyanakkor e tanulmány kereteit mind terjedelmi szempontból, mind pedig időkeretében szétfeszítené, ezért egy másik írásomban teszek rá kísérletet.

<sup>108</sup> Sz. 2; 10; 12; 13; 14; 15; 18; 19; 22; 23; 25; 27; 28; 29; 30; 31; 34; 35; 38; 41; 45; 46; 47; 48; 49.

<sup>109</sup> Pál örkanonok: sz. 3; Jakab aléneklő: 12; 14; 15. Benedek karpap: 13; 34. Mihály karpap: 19. Jakab karpap: 22; 30. Miklós karpap: 27; 29. János karpap: 28; 31; 38. Tamás diakónus: 47. Péter karpap: 49. Pál karpap: 50.

Ez azonban semmiképp sem tekinthető kizárólagosnak, hiszen 1326-ban egyedül, egy évvel később pedig másodmagával Pál olvasókanonok látta el a hiteleshelyi testimonium feladatait, 1335-ben pedig Péter dékánkanonokot küldte ki a káptalan tanúságtételre Chura-i Deseu királyi emberrel.<sup>110</sup> Tovább árnyalják az előzetes felvetéseket az 1340 decemberében és a fél-évvel később kiállított aradi *relatiok*. Közös vonásuk, hogy a külső hiteleshelyi munka során eljáró *testimonium* mindkét esetben István kanonok volt,<sup>111</sup> azaz a lehetőség a káptalan valamennyi tagja, illetve az alsópapság számára egyaránt nyitott lehetett.<sup>112</sup> Végeredményben tehát kijelenthető, hogy a hiteleshelyi küldöttek között ugyan valóban nagyobb arányban találjuk meg a kórus tagjait, ugyanakkor több eset bizonyítja azt is, hogy nem kizárólag közülük állították ki az adott ügyben tanúságtévő klerikust.

A hiteleshelyi működés elemzésének másik sarokpontja, az okleveleket kiállító személyek összegyűjtése – a jelentések alacsony száma miatt – nehézkes, és az Árpád-korból csupán néhány esetben lehetséges. 1269-ben kelt egy *relatio*, mely oklevélben Fülöp lektor tűnik fel az ettől kezdve szokásos *datum per manus* formulával.<sup>113</sup> A következő olvasókanonokokat nem ismerjük név szerint, hiszen csupán 1310-ből származik a következő olyan dokumentum, amely támpontként szolgálhat e téren. Az abban feltűnő János lektorról egyéb adat nem ismert. Ezt ismét egy nagyobb szünet követi, ugyanis 1326-ig nem szerepel a forrásokban az olvasókanonok neve.<sup>114</sup> Pál lektor két alkalommal maga vállalta a kiküldötti feladatok ellátását, 1329-ben és 1335-ben pedig a káptalan által kiadott oklevelek méltóságosoraiban szerepel.<sup>115</sup> Mivel 1335-től I. Károly haláláig az aradi kiadványokban erre utaló információt nem találunk, így a következő olva-

<sup>110</sup> Pál olvasókanonok: Sz. 23; 25. Péter dékánkanonok: Sz. 35.

<sup>111</sup> Sz. 45; 48.

<sup>112</sup> A tendencia erős hasonlóságokat mutat a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi működésének első időszakával. Ld. KOSZTA, 1998. 109. p. *A kiküldetések megosztása az alsópapság és az egyházi középréteg között* című táblázatot.

<sup>113</sup> DL76151; JUHÁSZ, 1930. 265. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XII. Szerk. Barabás Samu – Dóry Ferenc – Kammerer Ernő – Lukacsics Pál – Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. Pest, 1871–1931. I. 19–20. p. 25. sz. (továbbiakban: ZICHY)

<sup>114</sup> A méltóságsorok valamikor I. Lajos uralkodása alatt (1342–1382) váltak rendszeressé, hiszen a Zsigmond-kortól kezdve rendszeresnek és folyamatosnak mondhatók. Vö. KOVÁCS ISTVÁN: Az aradi prépostság kanonokjai a Zsigmond-korban. In: Válogatás a PTE BTK XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián (2017) I–III. helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből. Szerk. Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás. Pécs, 2017. (Specimina Operum Iuvenum V.) 144–166. p. A folyamat pontos körül határolásához ugyanakkor további kutatás szükséges.

<sup>115</sup> Sz. 26; 37.

sókanonok személyére utaló adat csupán a vizsgálat keretein túl 1344-ben, I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) egy oklevelében tűnik fel.<sup>116</sup> A következő méltóságsorra pedig két évtizedet kell várni.<sup>117</sup>

Sajnos a vizsgált korszakból az olvasókanonok egyetlen helyettese sem ismert, a jegyzők közül is csupán Benedeket azonosíthatjuk név szerint. Benedek feltűnése alapján feltételezhetjük, hogy a káptalani okleveleket legkésőbb ettől az évtől – legalábbis részben – a nótáriusok szerkesztették.<sup>118</sup>

## Összegzés

Végigtekintve az aradi társaskáptalan által kiadott első 52 diplomán, elmondható, hogy a káptalan oklevélkiadási gyakorlatának kialakulása jól illeszkedik Eckhart több mint egy évszázada megfogalmazott koncepciójához.<sup>119</sup> Alaposabban szemügyre véve a testület kiadványait jelentős lemaradás tapasztalható a pécsi székeskáptalannal összehasonlítva, azonban szinte párhuzamos fejlődési folyamat rekonstruálható a szomszédos csanádi székeskáptalannal. Mindezt összegezve érdemes a továbbiakban elsősorban regionális szempontból megközelíteni a két dél-alföldi káptalan hiteleshelyi működését, és az így kapott eredményeket az országos tendenciákkal komparatív módon elemezni. Remélhetőleg ezt a képet tovább árnyalja majd elsősorban a nem messze fekvő – és szintén a királyi udvarból fundált – titeli prépostság, valamint a többi királyi alapítású társaskáptalan példája. Emellett pedig fontos lenne a hiteleshelyi funkció kialakulásában tovább hangsúlyozni és vizsgálni Dezső csanádi püspök szerepét, hiszen csalhatatlan jelek mutatkoznak arra, hogy annak elindítóját benne kereshetjük.<sup>120</sup>

Az oklevélkiadási praxistról elmondható, hogy a káptalan illeszkedett az országos mintázatokhoz, nyilvánvalóan azonos vagy hasonló formuláriumok alapján alakították ki saját eljárási rendjüket az egyes intézmények. Azonban hangsúlyozandó Arad és Csanád diplomáinak számbeli hasonlósága (2. ábra), mely egyúttal látványosan elmarad a dunántúli (például a pécsi) káptalanokétól. Ez a megállapítás – az eddigi szakirodalmi eredmények tükrében úgy tűnik – szinte minden szempontból érvényes lehet, hiszen a jövedelmi viszonyok, a karrierlehetőség egyaránt szűkebb korlátok közé szorítottak a dunántúli intézményekkel szemben.

Az információáramlás kapcsán elmondható, hogy a káptalan többnyire gyorsan munkálkodott, sőt egyes esetekben az ügyben eljárók komolyan próbára tették hátasaik teljesítőképességét. Ugyanis nem csupán a királyi székhely és az Arad közötti távot abszolválták nagy sebeséggel a futárok, hanem a királyi ember és a káptalani küldött közös útja is sietős-

<sup>116</sup> AOKl. 289. p. 504. sz.

<sup>117</sup> DI 4538.

<sup>118</sup> Sz. 37.

<sup>119</sup> ECKHART, 2012. 15–55. p.

<sup>120</sup> JUHÁSZ, 1930. 258–259. p.



nek tekinthető. A hiteleshelyi ügyvitel gyorsasága pedig – a pécsi példához hasonlóan – többnyire nem személyi feltételektől, hanem elsősorban a jogeset jellegétől függött.<sup>121</sup> A hiteleshelyi kancellária főszereplői a kezdetektől az olvasó- és az őrkanonokok voltak, a kiküldöttek azonban nem csupán a kanonokok, hanem nagyobb arányban az alsópapság köreiből verbuválódtak.

---

<sup>121</sup> Vö. KOSZTA, 1998. 112–115. p.

Függelék

Jelmagyarázat:

AOkm. = Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. (1301–1359) Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1891.

Békés II. = HAAN LAJOS – ZSILINSZKY MIHÁLY: Békésmegyei oklevéltár számos, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal. Monumenta diplomatica comitatus Békesiensis. Budapest, 1877.

Doc. Trans. = Documente privind istoria României. Documenta Romaniae historica. Veacul XIV. C. Transilvania. I–XII. Bucuresti, 1953–1985.

HO = Hazai Okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius. I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891.

Kállay = A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I–II. Budapest, 1943.

Krassó III. = PESTHY FRIGYES: Krassó vármegye története III. Oklevéltár. Budapest, 1882.

Sopron vm. = NAGY IMRE: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Sopron, 1889–1891.

Temes = ORTVAY TIVADAR – PESTY FRIGYES: Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. 1183–1430. Pozsony, 1896. (Temesvármegye és Temesvár város története 4.)

Tört. Ért. = OLTVÁNYI PÁL: A magyar Pálos-rend a csanádi püspöki megye területén. In: *Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye*. 1888. 3. füzet. 105–115 p.

ZsO. = Zsigmond - kori Oklevéltár I–XIII. 1387–1426) Összeáll.: Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint – Mikó Gábor. Budapest, 1951–2017. (A Magyar Országos/Nemzeti Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.)

## Az aradi prépostság hiteleshelyi kiadványainak listája (1229–1342)

Sz.	Dátum	Típus	Tárgy	Fennmaradási forma	Kiállítás alakja	Résztevők	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
	1229	fassio	birtokadás-vétel?				1229	1247.4.14.	1269	1290	1291	1302	1306
		relatio	határjárás						fassio	fassio	transsumptio	fassio	fassio
		hamis		eredeti	átírás (1339)	eredeti	na.	na.	birtokadás-vétel	tiltakozás	birtokvitában létrejött egyezség	birtokadás-vétel	hatalmaszkodás utáni jóvátétel
		na.		ünnepélyes	na.	ünnepélyes	na.	na.	eredeti	na.	ünnepélyes	eredeti	[ünnepélyes]
		na.		Pál éneklókanonok; méltóságosor <sup>122</sup>	na.	na.	na.	na.	ünnepélyes	na.	na.	na.	na.
Kiadás/Regesza							Reg. Var. 291. sz. JUHÁSZ, 1962. 6. p. JUHÁSZ, 1962. 6. p. 1. sz.	JUHÁSZ, 1962. 6. p. JUHÁSZ, 1962. 6. p. 2–4. sz.	JUHÁSZ, 1962. 6. p. 5. sz. ZICHY I. 19–20. p. 25. sz.	JUHÁSZ, 1962. 6. p. 6. sz. ZICHY I. 550–556. p. 528. sz.	JUHÁSZ, 1962. 6. p. 7. sz. HO VIII. 308–309. p. 254. sz.	JUHÁSZ, 1962. 6. p. JUHÁSZ, 1962. 6. p. 8. sz.	AOkl. II. 49. p. 98. sz. ZsO. I. 400. sz.

<sup>122</sup> A méltóságosorban szereplők: Fülöp lektor, Pál kántor, Zalandus örkanonok és Henc dékán. Vö. ZICHY I. 19–20. p. 25. sz.

Sz.	13.	12.	11.	10.	9.	8.
Dátum	1318.11.19.u. 1318.12.31.e.	1318.6.14.	1317	1315.9.22.k.	1310	1308
Típus	relatio	relatio	fassio	relatio	fassio	fassio
Tárgy	vizsgálat	határjárás	birto- kadás-vétel	határjárás	birto- kadás-vétel	birto- kadás-vétel
Fennmara- dási forma	eredeti	átírás (1318)	átírás (1334)	említés	eredeti	regesza
Kiállítás alakja	zárt	na.	[ünnepe- lyes] <sup>124</sup>	na.	ünnepe- lyes	na.
Részvevők	Benedek karpap	Jakab succentor	na.	na.	méltóság- sor <sup>123</sup>	na.
Kiadás/ Regesza	JUHÁSZ, 1962. 7. p. 14–15. sz. Zichy XII. 4–5. p. 6. sz.	AOKl. V. 72. p. 158. sz. AOkm. I. 473–474 p. 425. sz.; Temes 33–37. p. 27. sz. JUHÁSZ, 1962. 7. p. 11–13. sz.	AOKl. IV. 258. p. 679. sz.	AOKl. IV. 65. p. 158. sz.	AOKl. II. 440–441. p. 1017. sz. JUHÁSZ, 1962. 6. p. 10. sz.	AOKl. II. 229– 230. p. 528. sz. JUHÁSZ, 1962. 6. p. 9. sz. Tört. Ért. 1888. 110. p.

<sup>123</sup> A méltóságsorban szereplők: János lektor, Elek (Alexius) kántor, János örkanonok. János, Vracha, Márton és Miklós csongrádi (Chengrad[!]) főesperes vö. AOKl. II. 440–441. 1017. sz.

<sup>124</sup> vö. AOKl. IV. 258. 679. sz.

Sz.	21.	20.	19.	18.	17.	16.	15.	14.
Dátum	1325.6.5.	1325.6.2 e.	1325.5.12.	1325.4.14.e.	1323.7.3–12.5.	1322	1321.5.8.	1319.07.15.
Típus	fassio	fassio	relatio	relatio	fassio	fassio	relatio	relatio
Tárgy	zálogosítás–kiváltás	zálogosítás–kiváltás	birtokba iktatás; idézés	határjárás	birtokvitában létrejött egyezség	jegyvándok	esküretel	birtokba iktatás
Fennmaradási forma	eredeti	említés	eredeti	átírás (1572)	átírás (1323)	átírás (1394)	eredeti	átírás (1319)
Kiállítás alakja	na.	na.	zárt	na.	na.	na.	zárt	na.
Részrtevők	na.	na.	Mihály kanonok	na.	na.	na.	Jakab suc-centor	Jakab suc-centor
Kiadás/Regeszta	AOKl. IX. 138. p. 239. sz. JUHÁSZ, 1962. 8. p. 25. sz. AOKm. II. 196–197. p. 175. sz.	AOKl. IX. 134. p. 229. sz. AOKm. II. 196–197. p. 175. sz. JUHÁSZ, 1962. 8. p. 25. sz.	AOKl. IX. 116–117. p. 194. sz. JUHÁSZ, 1962. 8. p. 24. p.	AOKl. IX. 87. 137.	AOKl. VII. 159. p. 340. sz. JUHÁSZ, 1962. 7. p. 22. sz. ZICHY I. 243–246. p. 273. sz.	AOKl. VI. 325. p. 886. sz. ZsO. I. 400. sz.	AOKl. VI. 51. p. 120. sz. JUHÁSZ, 1962. 7. p. 19–20. sz.	AOKl. V. 208. p. 531. sz. Temes 16–18. p. 19. sz. JUHÁSZ, 1962. 7. p. 16–17. sz.

Sz.	29.	28.	27.	26.	25.	24.	23.	22.
Dátum	1330.7.4.	1330.4.26.	1330.4.18.	1329	1327.6.6.	1326.5.25.	1326.5.1.	1325.6.15.
Típus	relatio	relatio	relatio	fassio	relatio	fassio	relatio	relatio
Tárgy	idézés	vizsgálat	birrokba iktatás; idézés	birrokadás-vétel	határjárás	tiltakozás	határjárás	birrokba iktatás; határjárás
Fennmaradási forma	eredeti	eredeti	átírás (1378)	átírás (1343)	átírás (1589)	eredeti	átírás (1326)	átírás (1329)
Kiállítás alakja	zárt	zárt	na.	[ünnepélyes]	na.	zárt	na.	na.
Részrvevők	Miklós karpap	János karpap	Miklós karpap	méltóság-sor <sup>125</sup>	Pál lektor; János karpap	na.	Pál lektor	Jakab karpap
Kiadás/Regeszta	AOKl. XIV. 237–238. p. 390. sz. JUHÁSZ, 1962. 8. p. 27–28. sz.	AOKl. XIV. 145. p. 223. sz.	AOKl. XIV. 137. p. 208. sz. HO. 306–308. p. 284. sz.	AOKl. XIII. 400–401. p. 675. sz. Doc. Trans. II. 397–398. p. 523. sz.	AOKl. XI. 95–96. p. 198. sz.	AOKl. X. 148. p. 218. sz. JUHÁSZ, 1962. 8. p. 26. sz.	AOKl. X. 121. p. 168. sz.	AOKl. IX. 146. p. 256. sz.

<sup>125</sup> Pál lektor, Balázs kántor, Bálint custos, János, Mihály, Péter kanonokok. Vö. AOKl. XIII. 400–401.675. sz.



Sz.	30.	31.	32.	33.	34.	35.	36.	37.	38.
Dátum	1330.8.26.	1331.7.22.	1332.3.25.	1332.7.28.	1333.5.8.	1335.4.27.	1335.9.20.	1335	
Típus	relatio	relatio	fassio	transsumptio	relatio	relatio	fassio	fassio	
Tárgy	idézés	vizsgálat	hatalmalkodás utáni jóváértel	birtokeadás-vétel	birtokeiktatás; határtárjárás.	birtokeiktatás	tiltakozás	jegyajándék	
Fennmaradási forma	eredeti	eredeti	eredeti	eredeti	eredeti	eredeti	eredeti	eredeti	
Kiállítás alakja	zárt	zárt	zárt	ünnepélyes	zárt	zárt	zárt	ünnepélyes	
Résztevők	Jakab karpap	János karpap	na.	na.	Benedek karpap	Péter dékán	na.	méltóságos <sup>126</sup>	
Kiadás/Regeszta	AOkl. XIV. 296. p. 492. sz. JUHÁSZ, 1962. 8. p. 30–31. sz. ZICHY I. 365–366. p. 373. sz.	AOkl. XV. 163. p. 285. sz. ZICHY I. 375. p. 380. sz.	JUHÁSZ, 1962. 8. p. 33. sz. ZICHY I. 387–388. p. 391. sz.	DL 2202; AOkm. II. 108–109. p. 99. sz.	AOkl. XVII. 113. p. 273. sz. JUHÁSZ, 1962. 8. p. 34–35. sz.	AOkl. XIX. 99. p. 217. sz.	AOkl. 255–256. p. 568. sz. JUHÁSZ, 1962. 9. p. 37. sz.	AOkl. XIX. 354. p. 786. sz.	

<sup>126</sup> Pál lektor, András kántor, Bálint custos, Mihály, János kanonokok, Péter dékán, Benedek jegyző, Bereck [kanonok]. Vö. AOkl. XIX. 354.786. sz.

Sz.	45.	44.	43.	42.	41.	40.	39.	38.
Dátum	1340.12.17.	1340.6.11.	1339.6.7.	1339.5.19.	1339.3.14.	1338	1338.5.15.	1337.8.20.
Típus	relatio	fassio	fassio	relatio	relatio	fassio	fassio	relatio
Tárgy	vizsgálat	hatalmaskodás utáni jóvátétel	tiltakozás	birtokba iktatás	birtokba iktatás	nyugta	birtokcsere	birtokba iktatás; határjárás
Fennmaradási forma	eredeti	eredeti	eredeti	említés	átírás (1374)	említés	eredeti	átírás (1341)
Kiállítás alakja	zárt	zárt	zárt	na.	na.	na.	nyílt	na.
Résztevők	István kano- nok	János prépost, János egykori kántor	na.	na.	na.	na.	na.	János kar- pap
Kiadás/ Regesza	AOKl. XXIV. 333–334. p. 735. sz. Ju- HÁSZ, 1962. 9. p. 42–43. sz. ZICHY I. 592–593. p. 563. sz.	AOKl. XXIV. 176. P. 376. sz. JUHÁSZ, 1962. 9. p. 41. sz.	AOKl. XXIII. 167. p. 338. sz. JUHÁSZ, 1962. 9. p. 40. sz.	DL 91549	AOKl. XXI- II. 74–75. p. 128. sz. Krássó III. 136–151. p. (különösen 138. p.) 92. sz.	AOKl. XXII. 381. p. 612. sz. JUHÁSZ, 1962. 9. p. 39. sz.	AOKl. XXII. 159. p. 252. sz. ZICHY I. 536–537. p. 511. sz. Békés II. 3. p. 2. sz.	AOKl. XXI. 275. p. 486. sz. JUHÁSZ, 1962. 9. p. 38. sz.

Sz.	52.	51.	50.	49.	48.	47.	46.
Dátum	1342.7.2.	1342.5.1.	1341.11.3.	1341.5.19.	1341.4.19.– 5.8.	1341.2.3.	1341.1.22.– 5.1.
Típus	fassio	fassio	relatio	relatio	relatio	relatio	relatio
Tárgy	tiltakozás	birtokvitában létrejött egyczéség	idézés	vizsgálat	birtokbá iktatás	vizsgálat	idézés
Fennmaradási forma	eredeti	eredeti	eredeti	eredeti	említés	eredeti	említés
Kiállítás alakja	zárt	nyílt	zárt	zárt	na.	zárt	na.
Résztevők	na.	na.	Pál karpap	Péter karpap	Iszván kano- nok	Tamás diakónus <sup>127</sup>	na.
Kiadás/ Regeszta	AOkl. XXVI. 265. p. 354. sz. Sopron vm. I. 169–170. p. 136.	AOkl. XXVI. 147–148. p. 169. sz.	AOkl. XXV. 365–366. p. 763. sz.	AOkl. XXV. 161. p. 332. sz. JUHÁSZ, 1962. 9. p. 44. sz. Temes I. 69–71. p. 37. sz. Kállay I. 141. p. 608. sz.	AOkl. XXV. 109. p. 224. sz.	AOkl. XXV. 49–50. p. 95. sz.	AOkl. XXV. 36. p. 67. sz.

<sup>127</sup> Vö. AOkl. XXV. 49. 95. sz.

## Érchegységi kihívások. A katolikus papság lehetőségei és szerepe 1848-1849- ben, a román-magyar polgárháborúban<sup>1</sup>

*Tamási Zsolt*

1848-49-ben az erdélyi római katolikus egyházmegyéért ért kihívások közül sajátos jellege volt a kibontakozó nemzetiségi mozgalmaknak, elsősorban a bekövetkezett magyar-román polgárháborús konfliktusoknak. Bár ezzel kapcsolatosan nagyon bőséges a szakirodalom az egyházi források feldolgozása alapján ez a kérdés is árnyaltabban közelíthető meg. A forradalmi események, harcok során elszigetelődő erdélyi Érchegységen belül történő eseményekről tudósító szórványos jelentések mellett az egyházi belső levelezés segítségével több kérdésben is pontosításokra van lehetőség. A polgárháborúban a forradalom vakvágányra futott. Csak az egyik félnek a hibázásával nem adhatunk egyértelműen választ a polgárháború tragédiájára, s az elemzésnél fontos az egyházi források mellett a magyar és a román történetírás szempontjait is figyelemmel kíséreni. Mert ahogy az egyik fél által hősi harcnak tekinthető a magyarok ellenállása a császári erőekkel, a másik fél ugyanúgy hősi harcnak tekinti Avram Iancuék<sup>2</sup> küzdelmét Bem csapataival szemben. A tragédiát az jelentette, hogy ekkor a régió etnikumai egymás ellen fordultak, s köztük pusztító harc kezdődött el.<sup>3</sup> A román forradalom azokért a „tisztá és jogos” célokért (antifeudális, liberális - még ha nacionalizmusa erősebb is volt) küzdött, amelyeket a magyar forradalom már részben megvalósított, s az unió révén Erdély számára is biztosított. Az erdélyi román forradalom Bécs katonai és politikai erőinek szolgálatába állt,<sup>4</sup> miután 1848. szeptember 16-án kimondták a román forradalmi vezetők, hogy az uniót nem fogadják el. Így a román nemzeti mozgalom véglegesen szembefordult a magyar szabadság-törekvésekkel. Ez több román vezetőt is megdöbbsentett, de az eseményeken változtatni már nem lehetett.<sup>5</sup> A román történetírás az erdélyi románok szembefordulását a szabadságharcra a nem teljesített társadalmi és nemzeti követelésekkel szembeni elégedetlenséggel magyarázza, s ehhez képest másodlagosnak ítéli az erdélyi császári haderővel és a bécsi udvarral való

<sup>1</sup> Készült a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával.

<sup>2</sup> A forradalom után vonakodott fegyverét letenni, míg a császáriak nemzetének tett ígéreteiket nem valósítják meg. Mivel nem tették meg, semmi jutalmat nem fogad el. Kővári László: *Erdély története 1848–49-ben*, Pest 1861, 112.

<sup>3</sup> Iorga, Nicolae: *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen. Románok és magyarok [Contra dușmăniei dintre nații. Români și Ungurii]*, (ford. Horváth Andor), Bp. 1992, 32.

<sup>4</sup> Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben*, Bp. 1999, 170.

<sup>5</sup> Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*, Debrecen 1980, 76–77.

együttműködést.<sup>6</sup> Tekintve a tanulmány kereteit, nem céloim a polgárháborús helyzet kimerítő elemzése, csupán a konfliktus éleződésére és az egyes incidensek bemutatására szorítkozok. Ebben az esetben a tárgyalandó kérdések körét annak függvényében választom ki, amennyiben az erdélyi események objektívabb megismerésében az egyházi források segítségünkre lehetnek, illetve ezek elemzése a térség katolikus papjainak a lehetőségeit, helyzetét megvilágíthatják. Azon incidensekre, amelyek esetében a forrásaink az eddigi eredményekkel megegyeznek, rövidebben utalok csupán, viszont valamivel részletesebb elemzést végzek akkor, amikor az egyházi források a történetírásban megjelenő állításokat korrigálhatják. Az egyházi jelentéseket író papok ugyanis szemtanúként, az események részeseként, s részben alakítójaként is számoltak be úgy a saját egyházközségük, mint a térség területén történt eseményekről. Az Érchegységen belül a bányavidéki esperesi kerületben Kovács József esperesnek és abrudbányai plébánosnak a jelentései azért is elsődlegesek, mert kerületi esperesként az ő feladata volt a térség egyházi irányítása. Ilyen jellegű szerepe az elszigeteltség alatt fokozottan meghatározó lett. 1848 ősztől gyakorlatilag személyes helytállása és irányítása nem elhanyagolható hatást gyakorolt az Érchegységen belüli eseményekre. Ugyanakkor a térség incidensei szempontjából kiemelt jelentőségű a zalatnai 1848. októberi tragédia, amely behatárolta a polgárháborús eseményekre történő emlékezést. A térségben a katolikus papság lehetőségeit és szerepét ezért elsősorban két kiemelt plébánia, az esperesi központot jelentő Abrudbánya és a térségben fontos szerepet játszó Zalatna szempontjából elemezzük, értelemszerűen reflektálva az esperesi kerület többi plébániáinak a sorsára, a plébánosok szerepére. A zalatnai októberi tragédia után menekülni kényszerülő plébános, Bodnár Lajos, s a polgárháborús konfliktusok alatt, 1849 májusában történő meggyilkolásáig helytálló abrudbányai esperes, Kovács Lajos története mellett a térség plébánosainak a helyzete, szerepvállalása jól példázhatja azokat a lehetőségeket, amelyekkel a térség papjai szembesültek ebben a viharos korszakban.

A polgárháborús incidens kialakulásában, az ellentétek konkretizálódása esetében kulcsfontosságú volt az Unió-tervezet. A nemzetiségi eszme alapján is kívánt egyesítés sértette Bécs érdekeit. Az osztrák birodalom integritását veszélyeztette egy ily módon megerősödő magyar tömb. Ugyanakkor döntő volt az is, hogy Erdély etnikai színésége felvetette az itt élő nemzetiségek nemzeti alapon való szervezkedésének kérdését is. Az természetesen más kérdés, hogy Erdélynek Magyarországgal való egysége a történeti jog szempontjából nem vitatható, míg az ide betelepedett más nemzetiségek autonómiájára nem volt precedens. Ennek jelentősége a forradalom leverése után is megmutatkozott. Ugyanis a románság hiába remélte Bécstől a szabadságharc alatt tanúsított jól ismert magatartásá-

<sup>6</sup> Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*, Bp. 1995, 101.

ért cserébe az önálló román királyságot, egy nemzeti vezetővel az élen<sup>7</sup>, a konzervatív Habsburg ház ilyen újításra nem volt és nem is lehetett hajlandó. Ezt azonban a forradalom kezdetén a román eszmei vezetők nem mérhették fel. Eleinte elenyésző volt azoknak a román vezetőknek a száma, akik ellenséges lépést láttak a magyarok szabadságtörekvésében,<sup>8</sup> és akik félték, hogy ha létrejön az unió, akkor ők – mint kisebbség – teljesen háttérbe szorulnak.<sup>9</sup> Ugyanis míg a különálló Erdélyben többségi pozícióból politizálhattak, addig az unió esetén országos viszonylatban egyértelműen csak kisebbséget jelenthettek.<sup>10</sup> Az uniónak volt azonban egy másik fontos vetülete is, és itt jön be az egyik nagy dilemmája a forradalomnak. Unió esetén elvesztik Bécs támogatását, unió nélkül viszont nem léphetnek érvénybe a pozsonyi reformok. Ezt emeli ki Batthyányi Lajos leirata is, mikor megfogalmazza, hogy „*A két hazának közelgő országgyűlése gondoskodni fog, hogy a Székely és Oláh népnek minden ügyeik, mik Ő Felségének kegyelmes kijelentése szerint csak itt intéztethetnek el, felvétessenek, s igazságos sérelmeik orvosoltassanak. Gondoskodni fog hogy földjeiket tulajdonul bírassák, és legyen szabad földön szabad nép.*”<sup>11</sup> Eddig úgy nézett ki, hogy a magyarországi fejlemények készen hoznak mindent Erdélynek. De ehhez össze kellett ülni az erdélyi diétának, amely meghozza a döntést.<sup>12</sup> A helyzet visszassága abban állt, hogy a román értelmiség a jobbágyszabadítást és a polgári rendet az unióval bevezető magyarok ellen lépett fel, cserébe a szociális reform ellenségeivel, az osztrákokkal fogtak össze.<sup>13</sup>

A szabadságharc első vívmányai után egyelőre a román értelmiség hajlandó lett volna követni a magyar radikális forradalmárok jelszavait, beleértve az uniót is. A számukra addig csak remélt vívmányok megszülettek. Felszabadult a jobbágyság, s a román nép többségének ezzel máris ütött a szabadság órája. A románok politikai jogai is elismerést nyertek, egyenlő

<sup>7</sup> Ez azért lényeges szempont, mert az Érchegység eseményeinek főszereplőjét, Avram Iancut ez motiválta.

<sup>8</sup> A román értelmiségnek nem ez volt az egyöntetű véleménye. Móga Demeter 1848 április 27-én így ír: *A Magyarországgal való unió 8 hét, ha lehet 8 nap alatt történjék meg. Minden magyar törvények, különösen a jelen nagy események között, fogadtassanak el... Negyedik nemzetté a román alkottassék... A szász legyen köteles belügyét is magyarul vinni. ezt tegye az oláh is. a Királyföldön.* – Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, II. köt. Bp. 1899, 445.

<sup>9</sup> Sávai János: *Jaj Ariélnék! Zalatna, 1848. Október 23. Reinbold-hagyaték*, Szeged 1999, 29.

<sup>10</sup> Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*, Pécs, [é. n.], 50.

<sup>11</sup> Arhivele Statului – Filiala Cluj; Fond 563: Colecția Revoluția de la 1848, registru 11. iktatószám nélkül – Budapest, 1848. június 28. *Felszólítás a székely polgártársakhoz. Aláírta Batthyányi Lajos felelős miniszterelnök.*

<sup>12</sup> Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. III. köt. *1830-tól napjainkig*, 3. kiadás, Bp. 1988, 1349.

<sup>13</sup> Makkai László: *Magyar–román közös múlt*, Bp. 1989, 230.



polgároknak számíthattak. Simion Bărnuțiu kivételével tehát a márciusi román állásfoglalás, még ha feltételekkel is, de elfogadta az uniót.<sup>14</sup> Több román is támogatta azt.<sup>15</sup> Egyetlen kikötés csak az volt a részükről, hogy elismerést nyerjen minden szinten a románságnak mint nemzetnek a joga.<sup>16</sup> Ugyanis az erdélyi románokat nem elégíthették ki a kétségkívül demokratikus és jogkiterjesztő 1848-as magyar törvények, mert azok a román közösség szempontjából nem jelentettek minőségi változást. Személyenként a román nemest eddig is megillették a nemesek kiváltságai, a királyföldi románoknak is megvoltak a jogaik. De ezek a jogok nem magát a román nemzetet illették meg – hangsúlyozta Bohățiel román képviselő a diétán. Ezért is kérte a románságnak mint nemzetnek az elfogadását.<sup>17</sup> Azzal utasítják vissza a román kérést, hogy a polgári átalakulásban fölösleges a feudális „*natio recepta*”-t hangoztatni. Pedig ez ellentmondásos volt, mert a gyűlés résztvevői épp a feudális rendszer szerint ültek össze: a 3 nemzet és 4 vallás képviselőiként. A nemzetiségi kérdés rendezését végül egyszerűen kikerülték a diétán.<sup>18</sup> Az 1848. szeptember 26-ai országgyűlési tárgyaláson elnapolták a román petíció tárgyalását, s ez győzte meg a román vezetőket arról, hogy a magyarokkal nem lehet tárgyalni.<sup>19</sup> Azonban a szeptember 27-i unióbizottság törvényjavaslatában szerepelt a román követelések biztosítása. A törvénytervezetet az erdélyi gyűlés el is fogadta, de a magyarországi diéta csak 1849 májusában tűzte ezt napirendre. Időközben Bécs kiépítette szövetségi rendszerét a magyarországi nemzetiségekkel, akik hajlandóak voltak fellépni a magyar centralizáció ellen.<sup>20</sup> A románság állásfoglalásának értékeléséhez viszont az is hozzátartozik, hogy a bőkezűbb törvények sem adhattak volna megnyugvást nekik.<sup>21</sup> Sorin Mitu elemzése

<sup>14</sup> Szász 1988, 1351.

<sup>15</sup> Dragomir, Silviu: *Revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–49*, I–IV. köt. Sibiu, 1914–1946, apud Csetri Elek, *Az erdélyi unió és végrehajtásának problémái az országgyűlés előtt*, In: Szabad György (szerk.), *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*, Bp. 1998, 249.

<sup>16</sup> Durandin, Catherine: *Istoria Românilor*, (ford. Liliana Buruiană–Popovici), Iași 1998, 97.

<sup>17</sup> „*Pentru-că un nobil român a avut tot acelea drepturi ca și un nobil maghiar, un cetățean din pământul regesc a avut aceleași drepturi ca și alt cetățean din pământul acela... Nu le-au putut înșa folosi ca națiune, fără numai contopiți în alte naționalități. Pentru aceea, astăzi nu pot fi mulțămii cu egala îndreptărire individuală, ci numai cu îndreptare națională.*” – Dieta Ardealului, Ședinta 18 (28 August 1863). In: Păcățian, Teodor V.: *Cartea de aur*, III. köt. Sibiu, 1905, 148, apud Molnár Gusztáv: *Polgári regionalizmus*, 2. rész. Provincia, I. évf. 3. szám, 2000. június, 7

<sup>18</sup> Spira 1980, 55.

<sup>19</sup> Spira 1980, 79.

<sup>20</sup> Hitchins, Keith: *România 1774-1866*, București 1998, 318.

<sup>21</sup> Kosáry Domokos: *A modern nemzet és az etnikumok*, In: Bárdi Nándor (szerk.), *Erdély a történelemben*, Csíkszereda 1998, 111.

rámutat arra, hogy a társadalmi igazságtalanság érzése a románoknál egy mindig visszatérő motívum.<sup>22</sup>

Simion Bărnuțiu hatalomátvételével előtérbe került Erdély etnikai megosztottsága, ami eddig nem volt annyira fontos, mint a társadalmi megosztottság. A románok addigi magyarellenességéről csak átvitt értelemben lehetett beszélni, hiszen ez gyakorlatilag a jobbágyok (s a románság nagy része ebben az állapotban volt) természetes ellenszenvét jelentette a többségében magyar nemesekkel szemben.<sup>23</sup> Viszont most a társadalmi ellentét a jobbágyfelszabadítással megszűnt, helyét a korra jellemző nacionalizmus alapján a nemzeti ellentét kezdte átvenni.<sup>24</sup> Ennek ellenére a románság eszmei vezetőinek a hozzáállása nem volt ellenséges. Sok román vezető nem akart kenyértörést a magyarokkal (Avram Iancu, Papiu Ilarian), de a vezetés már átment Simion Bărnuțiu (1812-1893) politikus, író kezébe. Bărnuțiu nacionalizmusa radikálisabb és konzervatívabb volt, mint a fiatal román elité. Ő még rendiségben gondolkozott. A múlt kultusza részben az etnikai egyediséget alapozta meg, részben érvelési alapként szolgálhatott. Bărnuțiu az egyetlen, aki filozófiailag fejt ki érveit, s aki úgy érezte, hogy elmélete cselekvését kellőképpen legitimizálta.<sup>25</sup> A hagyományos elképzelés híve: a magyar urakkal szemben Bécsben kell a támogatást keresni.<sup>26</sup> Tehát császárpárti és unióellenes.<sup>27</sup> Nem látott semmi összefüggést az egyenlőség, szabadság elnyerése és az unió közt.<sup>28</sup> Egy rendkívüli képességekkel megáldott ember volt, hiszen magyarellenességét sikerült elsöprő erővel bevinnie a román köztudatba.<sup>29</sup> Fellépése tartalmi és érzelmi töltetében az eddigi megnyilatkozásokkal szöges ellentétben volt.<sup>30</sup> Bărnuțiu Proklamációjával megjelent az igény, hogy egy kis csoport monopolizálhassa a forradalmi diskurzust.<sup>31</sup> Bărnuțiu álláspontja 1848 tavaszán azonban még nem volt általános.<sup>32</sup>

<sup>22</sup> Mitu, Sorin: *Geneza identității naționale la români ardeleni*, București 1997, 47–49.

<sup>23</sup> Durandin 1998, 23.

<sup>24</sup> Szabó Ervin: *Társadalmi pártharcok a 48/49-es magyar forradalomban*, Bp. 1949, 325.

<sup>25</sup> Hitchins 1998, 270–272.

<sup>26</sup> *Minket Bécs nevelt. Budapestet sohasem vonzott. 1693-tól mi Bécsből nyertünk minden biztatást ... Vörünkbe ment át az imperat, a császár fogalma, akibe a földesurak önkénye ellen gyakran panaszkodtunk.* – Moldován Gergely: *A románság. Politikai, történelmi, néprajzi és nyelvészeti közlemények*, I. köt. Nagybecskerek 1895. 174.

<sup>27</sup> Spira 1980, 47–48.

<sup>28</sup> Hitchins 1998, 312.

<sup>29</sup> Tamási Zsolt, *A mestermű. Simion Bărnuțiu manipulációja Balázsfalván*, 1848. Május 14-én. In. Keresztény Szó, XI. évf. 9. szám, 2000. szeptember, 20.

<sup>30</sup> Csetri 1998, 286.

<sup>31</sup> Mitu 1997, 139.

<sup>32</sup> Spira 1980, 19–20.

Bărneuțiunak a balázsfalvi templomban tartott 1848. május 14-i beszéde, amelyet a második balázsfalvi gyűlés<sup>33</sup> előestéjén mondott el – s amely egyben méltán a legfontosabb román forradalmi beszéd a 19. századból<sup>34</sup> – a román forradalmárokat a saját pártjára állította, kivéve Barițot és a görögkatolikus püspököt, Andrei Șagunát. Bariț szerint Erdély fejlődésének kulcsa a Magyarországgal való egyesülés. Az a négy órás beszéd, amely szónoklati remekmű is egyben, önmagában nem lehetett volna elég Bărneuțiunak a nagyméretű sikerhez. Az ezt megelőző felhívásai révén, amelyekben átkot mondott minden románra, aki az uniót támogatja, előkészítette beszédének az átütő sikerét. Balázsfalván a román nemzeti vezetők, akik tulajdonképpen csak a román nép negyedik rendi nemzetként való elismerését hangoztatták, egyértelművé tették, hogy fontosnak tartják a jobbágykérdés rendezését, s ezért bennük jobban bíztak a parasztok. Az Érchegységben a bujtogatók azt híresztelték, hogy nem lesz erdélyi diéta, s az úrbériséget a balázsfalvi gyűlés fogja eltörölni.<sup>35</sup> Ezzel magyarázható, hogy a balázsfalvi gyűlésen magyar parasztok is megjelentek, mivel remélhették, hogy a jobbágykérdésről lesz ott szó.<sup>36</sup> A parasztokat – románokat és magyarokat egyaránt – ugyanis csak ez érdekelte, kevésbé a politika.<sup>37</sup> Fellázításukra ezért eszelték ki a lázító szöveget: a császár már rég felszabadította a jobbágyokat, csak ezt a magyarok eddig eltitkolták.<sup>38</sup> A jobbágyok ezt el is hihették, hiszen később zajlott le a jobbágyfelszabadítás, és a késelem gyanakvást okozott.<sup>39</sup> Erdély-szerte azt hitték a jobbágyok, Balázsfalván törölték el a jobbágytörvényt. Nehezen tudták ugyanis elfogadni, hogy eddigi uraik lemondtak jogaikról. Ugyanak-

<sup>33</sup> Érdekesnek tűnik egy kortárs visszaemlékező leírása, aki arról tanúskodik, hogy e gyűlésen a szónoki emelvényen orosz zászló lobogott, osztrák színű szalagokkal díszítve – Vargyas Endre: *Magyar szabadságharcz története 1848-49-ben. A magyar nép számára*, Bp. 1879., 122.

<sup>34</sup> Bărneuți, Simion: *Discursul de la Blaj și scrieri de la 1848*, Cluj 1990, 29.

<sup>35</sup> Bánffy Miklós főispán levele Teleki Józsefhez, Enyed, 1848. Május 4. In. Pașcu, Ștefan (szerk.): *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania*. III. köt. 30 aprilie-14 mai 1848. Bukarest 1982.

<sup>36</sup> Rusu, Constantin: *Din gândirea democrat revoluționară transilvăneană la 1848*, Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca. XIII. 1970, 113.

<sup>37</sup> „A hegyekből lecsalt és felbujtogatott nép jó része nem akart öldökölni, gyújtogatni... Erdőt, földet, megélhetést követeltek” – Sávai 1999, 27.

<sup>38</sup> Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848 – 49 – re*, Bp. 1880, 187.

<sup>39</sup> Ez elsősorban ott gond, ahol közel vannak a határhoz. Így például, amikor Arad vármegyében megtörtént a jobbágyfelszabadulás, félt volt, hogy Zaránd vármegyében is követelések lesznek. Lásd Kozma Dénes Zaránd vármegye főispáni helytartójának jelentése Teleki Józsefnek, Kőrösbánya 1848. április 19, In. Pașcu, Ștefan – Cheresstiesiu, Victor (szerk.): *Documente privind Revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania*. II. köt. 12-29 aprilie 1848. Bukarest 1979.

kor a fiatal román értelmiség Balázsfalván azt hirdette, hogy a császár el fogja törölni a jobbágyságot; a császár tűzte azt a diéta napirendjére, s ő is kell azt megerősítse.<sup>40</sup> Bärnuțiu meggyőzte a májusi balázsfalvi gyűlés résztvevőit, hogy hűségesküt tegyenek a császárnak. Az eskütevés miatt a magyarok azt hitték, hogy a mozgalmat Bécs szervezte meg. Bécs azonban csak felhasználta a mozgalmat. Ahogy a magyarok se, úgy Bécs se tudta volna így mozgósítani a román parasztságot, kiket mindenképpen befolyásolt a *jó császár illúziója*.<sup>41</sup> A nemzetiségi harcok intenzitása ébresztette rá a magyar politikai vezetőréteget, hogy nem (vagy nem csupán) pánszláv agitáció vagy bécsi aknamunka, hanem valós sérelmek vannak a konfliktus hátterében.<sup>42</sup> A magyar vezetők nemzetiségi politikai tévedései és az erdélyi földesuraknak a szociális reformot akadályozó fellépése is Bécs felé irányította a román forradalmárok figyelmét.<sup>43</sup>

A társadalmi megosztottság a leginkább az Érchegységben esett egybe a nemzetiségi megosztottsággal Erdély területén. Alsófehér vármegye területén csak 13% volt a magyarság, melynek egyharmada jobbágy. A szászok és németek csupán 4% - ban voltak jelen, a többi pedig román. A magyarok nagyobb számban a nagyobb bányaközpontokban: Zalatnán, Abrudbányán, Verespatakon, Offenbányán tömörülnek<sup>44</sup>. Ezek az arányok szinte diktálták az uszítás módját: összetűzést szítani a románok és magyarok közt. A nemzetiség mellett erre jó ürügyet szolgáltatott a társadalmi rétegződés is, hiszen a jobbágyság főleg a románokból állt, magyar jobbágy csak 4,3% - a lakosságnak.

A forradalmat eleinte minden nemzet üdvözli. A polgári őrscapatok szervezésénél ezekbe sok román is beiratkozik, s csak az izgatások hatására lépnek ki. A források elemzése azt mutatja, hogy a románság alapállása nem a nemzeti gyűlölködés volt. Az együttélő nép érdeke ugyanis azonos volt. Úgy a magyar, mint a román parasztot a jobbágyi terhektől való szabadulás érdekelte. A felszabadulás nemzetiségeket meg nem különböztető vágyának példája, hogy az 1840-47-es román bányászparasztok mozgalma élén egy magyar asszony, Varga Katalin állt.<sup>45</sup> Ugyancsak az érchegységi nemzetiségek (román és magyar elsősorban) békés egymás mellett, sőt együtt élé-

<sup>40</sup> Neamțu, Gelu: *Revoluția românilor din Transilvania 1848–1849*, Cluj, 1996, 50–51.

<sup>41</sup> Kosáry Domokos: *Magyarország é a nemzetközi politika 1848-1849-ben*, Bp. 1999. 152.

<sup>42</sup> Gergely András: *Az 1849 évi magyar nemzetiségi törvény*, In. Takács Péter (szerk.), *A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez*, Debrecen 1998. 85.

<sup>43</sup> Pașcu Pașcu, Ștefan, *Avram Iancu*, In. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca. XV. 1972, 29.

<sup>44</sup> Szilágyi Farkas: *Alsófehér vármegye Történelme – Alsófehér vármegye 1848-49-ben, III. kötet*, Nagy-Enyed, 1898, 71.

<sup>45</sup> Thót Zoltán: *Parasztmozgalmak az Erdélyi érchegységben 1848-ig*. Bp. 1951.

séről tanúskodik az a felterjesztés, amelyet a Partium visszakapcsolása ügyében kiküldött királyi bizottság terjeszt fel az illetékes minisztériumhoz.<sup>46</sup> A felterjesztés sorai önmagukért beszélnek: „Ezen megye oláh lakosságát, melly mind békés hajlama, mind a magyar nemzetiség iránti meleg ragaszkodása által jellemzően feltűnő, s melly gyermekeik nevelésében is örvendetesen nyilatkozik, az iskolák iránt e vidéken teendő rendelkezések alkalmával figyelemre méltónak találjuk”. A tekintélyesebb román férfiak egy része megpróbálja 1848 tavaszán is felvenni a harcot a lelkiismeretlen izgatók ellen, néha sikerrel is. A hegyekből lecsalt és felbujtogatott nép jó része nem akart öldökölni, gyújtogatni. Erdőt, földet, megélhetést követeltek.

A kibontakozó, 1848. őszi polgárháborús konfliktusok előtt, a magyarországi és erdélyi katolikus egyházmegyei, egyházi önvédelmi diskurzushoz kapcsolódva az érchegységi térség papsága az egyházi reformokra igyekezett figyelni, nem sejtve azt, hogy rövidesen milyen, nem várt megpróbáltatások során kell híveinek védelmében cselekedjen. Kovács József esperes<sup>47</sup> készségesen kapcsolta be a bányavidéki kerületet az egyházi érdekvédelem tevékenységeibe. Ennek kapcsán első jelentése a magyar püspöki kar által szorgalmazott petíciós akcióhoz kapcsolódik, amely során a pozsonyi országgyűlés 20. törvénycikke kapcsán<sup>48</sup> a hívek által kérték támogatni az egyház államtól független működését, elsősorban az anyagi javak terén. Csíktusnádi Kovács Miklós megyséppüspök május 1-én<sup>49</sup> aláírás nélküli körlevelében szólította fel az egyházmegyét, hogy „szíveskedjék a religio és egyház legszentebb ügyében szerkesztett, ide mellékelte, s a legközelebbi erdélyi országos, s ha itt célt nem érünk, a magyarhoni nemzeti gyűlésre is műlhatatlanul beadandó pontokat egy, minél előbb tartandó kerületi gyűlésben hatályos közremunkálásával pártolni, indokolni és lehetőleg felvilágosítással e közügyünket oda vezetni, hogy a kerületbeli plebános urak, legszentebb jogaink érzetétől áthatva, a meggyőződés és keresztény szeretet útján minden rendű

<sup>46</sup> Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (GYÉFKL), Fond: Püspöki Iratok (PI) – 389.d. 3.cs. 1091/1848. – Kőrösbánya, 1848. május 18.: *A részek visszakapcsolására kiküldött királyi bizottság jelentése a Minisztériumnak.*

<sup>47</sup> Aki 1786. január 17-én született Kézdialmásán, 1810. május 27-én szentelték pappá Gyulafehérváron. Brassói káplánsága után 1813 és 1819 között Miklósváron volt plebános, 1819-től Abrudbányán plebános és kerületi jegyző. Esperesi teendőkkel 1842-ben bízták meg, ezt a tisztelet haláláig, 1849. május 10-ig töltötte be. A forradalom kezdetétől aktívan részt vett úgy az egyházi érdekvédelemben, mint a közéleti tevékenységekben. – Ferenczi Sándor: *A gyulafehérvári (erdélyi) főgyházmegye történeti papi névtára*, Bp-Kolozsvár 2009, 311.

<sup>48</sup> A katolikus egyház ezzel elvesztette államvallási jellegét, viszont az időhiány miatt nem került sor arra is, hogy az új helyzetnek megfelelő egyházi autonómiát biztosító javaslatait az országgyűlés tárgyalja.

<sup>49</sup> Körlevele Abrudbányára május 8-án érkezett meg. GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 824/1848. – *Össze gyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban*: Abrudbánya, 1848. Május 25.



*híveiket egyházunk érdekében megnyerni, s az aláírásra bírni siessenek... s az így elkészült íveket még e folyó hó lefolyta előtt hozzánk beküldeni buzgólkodjék?*<sup>50</sup> Miközben helyenként a püspöki aláírás elmaradása miatt nem kezdeményezték az aláírások begyűjtését,<sup>51</sup> Kovács József bányavidéki esperes május 16-án keltezett levelében kiemeli: „*Ön érdekünkben áll, hogy hit elveinket és több századok során keresztül szerzett törvényes, béke birtok által szentesített sajtáttványainkot, alapítványainkot, melyek templomaink szükségeseinek fedezésére rendeltettek, teljes erőnkől védeni s a készülendő törvények által biztos karba úgy helyzetni, hogy minden félremagyarázhatástól s innen keletkezhető kedvetlen surlódástól ment legyen (...)* Az oláhság ezereként nyomul Balásfalva felé nemzetisége és szabadsága s alapítványai törvényesítése felett értekezendő. A szászok tulajdonai mellett harcolnak, a protestánsok különféle petitiókkal lépnek fel. Szóval mindenki óvatos tulajdona felett”, tehát ne a katolikusok legyenek azok, akik saját érdekeikért ne állnának ki.<sup>52</sup> Ezért is sürgette a petíciók minél nagyobb számban történő aláírását. Az aláírási folyamatot jelentősen befolyásolták azok a bujtogatások, amelyek a lakosságban azt a gyanút próbálták éleszteni, hogy ezáltal a katolikus egyház az eltörölt tizedet próbálja visszaállítani, vagy azt terjesztették, hogy az egyház a forradalmi kormány elleni aknamunkában szorgoskodik. A zalatnai beadványban olvashatjuk: „*kéntelenítettem őszintén vallani, miszerint sokan a tisztek közül, mint igen igen műveltek, és messze látók az aláírást megtenni vonakodtak. Ugyanis némelyeknél a pontok nem bírnak elegendő világossággal. Mások a papi jószágok pártolását vélik ez által sürgettetni. Sőt olyak is találtattak, kik nem vélték aláírhatónak már csak azon ürügyből, ne talántán neviük a Magyar Minisztérium eleibe följutva, mint nem liberalis szellemek, következőleg hivatalokra nem alkalmazhatók tünjenek?*”<sup>53</sup>

Az aláírásokról az első jelentést már május 25-én el is küldi Kovács József esperes a főpásztornak,<sup>54</sup> ami az akció hatékonyságát a nehézségek ellenére is bizonyítja. Ugyanis az esperes által május 16-án körbeindított felszólítás május 17-én délelőtt 10 órakor érkezett meg a 10 km-re levő Verespatakra, ahonnan 13 órakor küldték tovább a több mint 30 km-re

<sup>50</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 4.cs. 707/1848, 389.d. 11.cs. 821/1848. – Gyulafehérvár, 1848. május 1.: *Kovács Miklós püspök körlevele a kerületi esperesekhez. Aláírás nélkül.*

<sup>51</sup> Pl. a Kézdi-Orbai kerületben, Brassóban vagy Kolozsváron, ahol Kedves István kanonok, kolozs-dobokai esperes erre hivatkozva jelzi, hogy az aláírások begyűjtését a zavaros események között nem kezdheti el egy aláírás nélküli felszólítás utasítására – GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 634/1848. – Kolozsvár, 1848. május 10.: *Kedves István plébános, kolozs-dobokai kerületi esperes levele Kovács Miklós püspökhöz.*

<sup>52</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 824/1848. (kerületi iktatószám 116/1848) – Abrudbánya, 1848. május 16.: *Kovács József esperes körlevele a kerület papságához.*

<sup>53</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 824/1848. – *Összegyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban:* Zalatna, 1848. május 23.

<sup>54</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 824/1848. – *Összegyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban:* Abrudbánya, 1848. május 25.



eső Offenbányára. Offenbányáról a 65 km-re eső Zalatnára május 18-án 11 órakor küldték tovább, a zalatnai plébános, Bodnár Lajos május 20-ára az aláírásokat az izgatások ellenére is összegyűjtötte. Párhuzamosan jutott el a körlevél a közeli Topánfalvára<sup>55</sup> május 19-én 14 órakor, ahonnan két óra múlva került sor a visszaküldésére Abrudbányára.<sup>56</sup> Amikor Kovács József az akció eredményeiről május 25-én beszámol megyéspüspökének, leveléhez Abrudbánya, Verespatak, Offenbánya és Topánfalva 2681 katolikusból 1118 aláírását tudta csatolni.<sup>57</sup> Felterjesztésében nem utal a Zalatnán begyűlt aláírásokra, amelyeket külön küldött be Bodnár Lajos plébános az egyházmegye központjába.<sup>58</sup>

Kovács József május 25-én küldött jelentésében ugyanakkor rámutatott, hogy *„ezen által alakulásnak annyira fontos, mint kényes, sőt aggasztó körülményekben szükséges tanácskozás végett a körülmények sürgető voltához képest megyei gyűlést, zsinatot”* kellene eszközölni. Kovács Miklós püspök ugyan május 20-án már meghirdette a magyar püspöki kar által tervezett nemzeti zsinat előkészítéseként az erdélyi egyházmegyei zsinatot,<sup>59</sup> viszont tudjuk, hogy erre az igényt több kerület is még a püspöki körlevél előtt megfogalmazta. A kézdi-orbai kerület ilyen jellegű igényét május 17-i keltezéssel jutatta el a főpásztorhoz,<sup>60</sup> a gyergyói papság ugyanezt téve május 22-én, tehát a püspöki körlevél kézhez vétele előtt.<sup>61</sup> A gyergyói kerületi gyűlés azért is figyelemre méltó, mert a jegyzőkönyv tartalma

<sup>55</sup> Abrudbányától 13 km-re található.

<sup>56</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 824/1848. (kerületi iktatószám 116/1848) – Abrudbánya, 1848. május 16: *Kovács József esperes körlevele a kerület papságához. Visszajelzések*

<sup>57</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 824/1848. – *Összegyűjtött aláírások a petícióval kapcsolatban*: Abrudbánya, 1848. május 25.

<sup>58</sup> Az eredményesség értékeléséhez hozzátartozik, hogy a többi petíciós jegyzőkönyv esetében ezek beküldésére a következő időpontokban került sor: Magyarigen, *keltezés nélkül*; Kászonújfalva, május 21.; Csíkszentgyörgy, május 22, június 22, június 26.; Lemhény, május 24., június 24.; Déva, május 26.; Felvinc, május 29; Nagygág, május 30.; Vajdahunyad, május 31.; Szőkefalva, május 31., június 4.; Boica, június 1.; Nagyhalmagy, június 8.; Kolozsvár, június 9.; Hátszeg, június 9.; Szászrégen, június 9.; Csíksomlyó, június 11; Brassó, június 18., július 16, 24.; Fenyéd június 25; Udvarhely, június 26.; Erzsébetváros, június 28.; Szászrégen, július 1. - GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 824/1848. – *Petíciós jegyzőkönyvek*.

<sup>59</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 4.cs. 707/1848. – *Püspöki körlevél az erdélyi egyházmegyehez. 1848, május. [20.]*

<sup>60</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 688/1848. – Gelence, 1848. Pünkösöd hava 17.: *Kádár Antal esperes és Elekes István jegyző által aláírt esperesi tanácskozási jegyzőkönyv, átküldve Kovács Miklós püspöknek*.

<sup>61</sup> A püspöki székhelyen május 27-én iktatva. GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 823/1848: *Mészáros Antal gyergyói esperes beadványa az erdélyi Consistoriumhoz, Gyergyószentmiklós. 1848. május 27.*

arra utal, hogy a püspök által tervezett egyházmegyei zsinatról nem tudva, a forradalmi hangulatban nem a tervbe vett nemzeti zsinat tematikája, hanem a sajátos szükségleteik orvoslása miatt sürgették az egyházmegyei zsinat összehívását.<sup>62</sup> Tekintve, hogy a püspök aláírás nélküli, május 1-én kiadott petíciós körlevele csak május 8-án került Abrudbányára, jogosan feltételezhetjük, hogy a bányavidéki esperes, Kovács József május 25-én megfogalmazott igénye az egyházmegyei zsinat összehívására a május 20-án keltezett püspöki körlevél kézhez vétele előtt íródott.

A belső reform iránti elkötelezettségét jelzi az is, hogy a zsinatot előkészítő esperesi tanácskozáson a kerület papságával részletes javaslatokat dolgoznak ki az egyházmegyei zsinatra. Az augusztus 1-én, Abrudbányán tartott tanácskozáson az elnöklő esperes, Kovács József mellett részt vett a jegyzőkönyv írója, Szabó János zalatnai kaplán, Bodnár Lajos zalatnai plébános, Thót István verespataki plébános, Győrfi Ignác Offenbányai plébános és kerületi jegyző, Behr János plébános és kerületi jegyző, Farkas Károly csertés-hondoli plébános, Kálmán Ábrahám boicai plébános, Kapatán Márton topánfalvi plébános és Kovács Lajos zalatnai kaplán.<sup>63</sup> A zsinati pontokról megfogalmazott vélemények részletezése nem célja jelen tanulmánynak, csupán azokat összegezzük, amelyek a forradalmi elkötelezettségre utalhatnak. Az anyagi javak terén, miközben általában az egyházmegye papsága az államtól teljesen független kezelés mellett volt, a bányavidéki kerület az állam részéről fenntartandó legfelsőbb ellenőrzést, felügyeletet elfogadhatónak tartotta. Megfogalmazásukban: *„mi tiszteletet, mi hódolatot ígérünk a független és felelős minisztériumnak. Mi papok és polgárok vagyunk, s ekedtős tisztünk kötelességeinek megfelelni akarunk.”* A román többségű Érchegységben nemzeti elkötelezettségüknek adnak hangot, amikor megfogalmazzák, hogy *„minden szertartásokat anyanyelvén vitetni, illetőleg végeztetni akarjuk.”* A belső reform terén a legtágabban értelmezett demokratikus rendszert támogatva, az egyik legradikálisabb javaslatsort szövegezik meg, kiemelve, hogy a püspök, helyettese, a kánonok, esperesek és a teológia előljáróinak választását a megyei papságra kellene bízni. A megyéspüspök szabad kinevezési jogával szemben ugyancsak a radikalizmust jelzi annak megfogalmazása, hogy *„mind a plébános, mind a káplán elmozdíthatatlanok, míg elmozdításukba, vagy maguk bele nem egyeznek, vagy bíróilag az elmozdításra méltók nem találtnak.”* Még ha a tárgyalandó pontok közt nem is szerepelt, néhány más esperesi kerülethez hasonlóan radikális változást szeretnének a papi nötlenség terén

<sup>62</sup> Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyói Gyűjtőlevéltára, Gyergyószentmiklósi Plébánia iratai. Helyi egyházi archontológia. 1276-1861. Gyergyói esperesi kerület papságának gyűlési jkt. 1814-1862. 1848. május 22. Gyergyóújfalu, rendkívüli gyűlés jegyzőkönyve.

<sup>63</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 11.cs. 1010/1848: *Esperesi kerületek zsinatot előkészítő gyűléseinek jegyzőkönyvei*: Abrudbánya, 1848. augusztus 1.: *Bányavidéki kerület beadványa*.

bevezetni: a cölibátus kötelezettségét átváltoztatnák evangéliumi tanácsként szabadon választható döntéssé. Ezeknek a radikális javaslatoknak a megfogalmazásában az elnöklő esperes, Kovács József maga is szerepet vállalhatott, a jegyzőkönyv sehol sem említi, hogy bármelyik megszövegezéssel szemben fenntartását fejezte volna ki.

Amint az egyházmegyei zsinatra készülve a kerületi papság megfogalmazta, igyekeztek megfelelni a jó papi és jó polgári elvárásoknak is. Papként az egyházi érdekvédelem terén a petíciós akció és az egyházmegyei zsinat előkészítése volt 1848 tavaszán és nyarán az elsődleges feladat. A polgárháborús konfliktusok közepette ez a feladat sokkal inkább egybefonódik a közeleti szereplés vállalásával is. A közösség ismert és elismert vezetőiként a túlélés, a megmaradás, a konfliktusok elsimítása terén is kellett tevékenykedni, az egyházi szolgálatok végzése közben. Fontos kiemelni, hogy a papság közeleti szerepét maga a polgári hatóság is igényelte, amit elfogadott az egyházmegye vezetősége és papsága is. Az 1848-ban újonnan létrehozott Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetője, Eötvös József 1848. május 10-i levelében külön nyomatékkal kérte az egyház élén állókat, hogy a szószekről ismertessék és megmagyarázzák a most hozott törvényeknek és rendeleteknek az egyes polgárookra és a hazára nézve egyaránt üdvös következményeit.<sup>64</sup> A felszólítást az erdélyi egyházkormányzat elfogadta, 1848. május 20-án külön tanácskozáson tárgyalva azt.<sup>65</sup> A szószekek fontosságát jelzi, hogy az ilyen jellegű felszólítások nagyon sűrűn követték egymást. Kovács Miklós püspök személyesen is fontosnak tartotta, hogy a változások közepette az Egyház a békés átalakulás öre legyen. „*Megyém ezen tiszta meggyőződése mivel élénk vala és őszinte, azonnal a cselekvőség mezejére lépett át... az esperes és plébánosokat arra felhívám: miszerint a népet ily valóban criticus körülmények között békére, csendre, Isten gondviselésébe való erős bizodalomra és előjáróik iránti engedelmségre intsek*”.<sup>66</sup>

A magyarországi felelős kormány és az erdélyi római katolikus egyházmegye közötti együttműködés teljesen természetesnek tekinthető 1848 nyarán, az unió életbe lépését követően, viszont előtte a helyzet jóval bonyolultabb volt. Az unió megtörténte előtt ugyanis Erdélyben a polgári hatalmat a Gubernium gyakorolta, illetve vele párhuzamosan a bányavidéken a Királyi Kamara. A magyar minisztérium utasításainak teljesítésekor a katolikus egyházmegye papsága tulajdonképpen főpásztorával együtt már állást is foglalt a forradalmi eszme mellett. A bányavidéki esperesi kerületben Kovács József esperes nagyon komolyan vette a békés átalakulásban

<sup>64</sup> GYÉFKL. PI. – 392. d. 35. cs. 706/1848. – Budapest, 1848. május 10.: *Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter leirata Kovács Miklós erdélyi püspöknek.*

<sup>65</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 4.cs. 707/1848, 389.d. 11.cs. 821/1848 – Gyulafehérvár, 1848. május 20.: *A gyulafehérvári káptalan és tanárok egyházi tanácskozásának jegyzőkönyve.*

<sup>66</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 3.cs. 734/1848 – Kolozsvár, 1848. Szentiván hava (június) 1.: *Kovács Miklós püspök válaszelevele a váci szentszékekhez.*

egyházilag is kért szerepét. A bekövetkező izgatásokról, azok eredményeiről nagyon részletes jelentésekben értesíti kezdetektől főpásztorát, az unió kimondása előtt is. A levélváltások elemzése azt mutatja, hogy a nyílt polgárháborúig, 1848 októberéig Kovács József esperes főpásztorát részletesen értesíti a fokozatosan mérgesedő magyar-román viszonyról, utána viszont a bekövetkezett tragédiák következtében a fennakadó egyházi szolgálatról szólnak elsősorban a jelentései. Mindkét esetben személyes elkötelezettsége a magyar forradalmi eszme iránt, párhuzamosan a román mozgalmak miatt megfogalmazódó, s az események ismeretében reális félelmei burkoltan megfigyelhetőek. Jelentései miközben kiegészítő információkat tartalmaznak az elszigetelődő Érchegység eseményeiről, arról is tartalmaznak burkolt információkat, hogy sikerült egy viszonylagos jó kapcsolatot tartania a román forradalmi vezetőkkel, s a román lakosság magatartását formáló román papsággal is.

Az esperesi jelentésekből árnyaltabb képet kaphatunk arról, hogy hogyan kezdődtek azok a súrlódások, melyek tragédiához vezettek a kerületben. A polgárháborús események kerettörténete szempontjából jelentős, hogy a polgárháborús konfliktusok során az erdélyi első súrlódások az Érchegységhez kapcsolódnak. Az itteni kerület központja az abrudbányai plébánia volt. Abrudbányán a katolikus plébánia híveinek száma 1010, és a hozzátartozó filiákkal együtt 1156 lélek<sup>67</sup> volt rábízva Kovács József plébánosra, aki egyben a kerületi esperes is volt.<sup>68</sup> A hívek magyar, német és román ajkúak. A forradalom kitörését követően itt is elkezdődtek a zsinati munkálatok. A többi helységhez hasonlóan polgári őrscapat is szerveződött, ahova sok román is beiratkozott; megjelentek a gyakorlatokon, de Buteanu, Avram Iancu és Simon Balint izgatásaira ki is léptek.<sup>69</sup> Csak hárman maradtak közülük a nemzetőrségben.<sup>70</sup> Május elsején a vásárkor már verekedés tört ki a verespataki magyarok és az abrudbányai románok közt. A balázsfalvi gyűlés után a magyarok meg voltak ijedve, a menekülés gondolatát fontolgatták.<sup>71</sup> A zavargásokról<sup>72</sup> az esperes, Kovács József első jelentését július 4-én írja főpásztorának. Ez a mihálcfalvi események kivizsgálásához kapcsolódik. Az

<sup>67</sup> Szilágyi Farkas információi szerint Abrudbánya összmagyar lakossága 1340 személy. Szilágyi 1898.

<sup>68</sup> *Schematismus Venerabilis Cleri Diocesis Transilvaniensis Ad Annum Bisextilem A Christo Nato MDCCCXLVIII*, Claudiopoli 1848 (Schem. 1848), 13.

<sup>69</sup> Szilágyi 1898, 24.; *Laborfalvi Nagy Károly főbíró levele Teleki Józsefhez*, Abrudbánya, 1848. április 29. In. Paşcu 1979.

<sup>70</sup> Kolozsvári Unitárius Egyház Levéltára (KUL) – *Az Abrudbányai Unitaria Eklézsiáé. 1875. Anyakönyv*, 14.

<sup>71</sup> *Laborfalvi Nagy Károly levele Teleki Józsefhez*, Abrudbánya 1848. május 19. In. Paşcu, Stefan (szerk.): *Documente privind revolutia de la 1848 in Tarile Romane. C. Transilvania*. IV. köt. 14-25 mai 1848. Bukarest, 1988, Editura Academiei R.S.R.

<sup>72</sup> Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története, 1790–1849*, In. Kovách Géza (szerk), *Magyar történetírók Avram Iancuról*, Bukarest 1972, 45–50.

ott történtek kivizsgálására katonaságot küldtek ki. Az Érchegységben nem akarták őket beengedni. Mihálcfalván ugyanis a falu néhány román jobbágya elfoglalta Eszterházy gróf kaszálójának egy részét. A gróf katonaságot hívott végrehajtó hatalomként, hogy a törvényes eljárást hatalmilag biztosíthassák. Gelu Neamțu szerint ide a katonaságot nem a földkérdés miatt hívták be, hanem mert Mihálcfalván a kifüggesztett statáriumot a parasztok letépték. Ezért hívta volna be Szegedi Sámuel szolgabíró a székely katonákat.<sup>73</sup> A falu lakossága a katonaságot nem akarta beengedni, mondván: „*A székelyek nem a császár katonái*”.<sup>74</sup> A kedélyek izgatottak voltak, s annak ellenére, hogy itt az áldozatok a románok részéről voltak, nem hagyható említés nélkül, hogy a székely katonaság sortűzére akkor került sor, amikor az egyik katonát a parasztok megölték.<sup>75</sup> A mihálcfalvi incidenst az ellentétek kieleződéseben egyaránt meghatározónak tartják a román és magyar történészek. Az itteni tragédia mindenképp fordulópontot jelentett a polgárháborúhoz vezető úton. A mihálcfalvi tragédia után állítólag Avram Iancu a következőket mondta: „*ezért a magyarnak még a gyermeke is sírni fog*”.<sup>76</sup> A nép felfegyverzését is valószínűleg ekkor határozta el.<sup>77</sup>

Ezalatt kerül sor a topánfalvi gyűlésre, ahol Avram Iancu fegyverkezésre szólítja fel a parasztokat. A forrongó helyzet betetőzéseként Avram Iancu június 9-én valóban fel is fegyverezte Topánfalván a népet. A felfegyverzést pünkösdkor beszélték meg a román forradalmi vezetők Topánfalván. A megbeszélésen jelen volt Avram Iancu, Simion Balint, Ioan Nobili, Mihail Andreica, Nicolae Corcheș, Clemente Aiudeanu, I. Ciurleanu. Ekkor osztják szét egymás közt a feladatokat. Avram Iancunak a topánfalvi mócok mozgósítása lesz a feladata, Simion Balint Verespatak, Abrudbánya és környező helységek mozgósítását vállalja el, Petru Dobra Zalatna és környékének mozgósítását. Június 10-én meg is tartják a főpróbát, amikor is kipróbálják a mozgósítás hatékonyságát.<sup>78</sup> Június 18-a a jobbágyfelszabadítás napja, Iancu, Moga Iosif s mások tanácsára javasolják a parasztságnak, hogy követeljék maguk számára a földeket, erdőket. Iancu Felsővidráról írt levelében azt bizonygatja, hogy önvédelemre akarta felfegyverezni a parasztokat. A nyár folyamán elkezdődtek a parasztok

<sup>73</sup> Neamțu 1996, 46.

<sup>74</sup> Szilágyi 1898, 44.

<sup>75</sup> Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*, I. köt. Csíkszereda 1998, 133–134.

<sup>76</sup> „*pentru aceasta va plânge și copilul ungurului*” – Kapatán Márton topánfalvi plébános vallomása. Neamțu Gelu – Bolovan, Ioan (szerk): *Ancheta Kozma din Munții Apuseni. Revoluția de la 1848 în Transilvania*, Cluj 1998, 84.

<sup>77</sup> Maior, Liviu: *Organizarea administrativă a Munților Apuseni ca „țară românească” de către Avram Iancu (1848–1849)*, In. Studia Universitatis Babeș–Bolyai, Series Historia, fasciculus 2, Kolozsvár, 1972, 39.

<sup>78</sup> Ciurleanu, Ioan: *Fragmente istorice din anii 1848–1849*, In. Bocșan, Nicolae – Leu, Valeriu, *Memorialistica revoluției de la 1840 în Transilvania*, Cluj 1988, 212–213.



önkényes földfoglalásai.<sup>79</sup> Az unió kimondása után érvénybe lépett a sorozási törvény is Erdélyben, amelynek a román parasztok azonban ellenálltak.<sup>80</sup> Az augusztus 29-i újonc-összeírási parancs a magyar kormánytól jött, a király ellenjegyzése nélkül.<sup>81</sup> Így könnyen fel lehetett tüntetni, mint a „jó császár” elleni tervet, s ezáltal mozgósítható volt a parasztság<sup>82</sup>, amely a császári csapatokkal kezdett együttműködni.<sup>83</sup>

A fellázított románság tevékenysége arra készítette a Főkormányzatot, hogy kiküldjenek egy bizottságot a helyszínre. A hivatalos kivizsgáló bizottság június 13-án érkezett meg Zalatnára. 300 tanút hallgattak ki, fővádoltak Simion Balint, Nicolae Fodor, Ioan Buteanu, Avram Iancu, Ioan Corcheș, Petru Ioante, Nicolae Corcheș, Iosif Șterca-Șuluțiu, Ioan Andea, Iosif Moga, Teodor Cristea, Gheorghe Bâlea stb. A bujtogatók legaktívabbjainak Ioan Buteanu és Simion Balint bizonyultak.<sup>84</sup> Elsősorban a román bujtogatók tetteit vizsgálták ki, de kiderült, hogy a kedélyeket kölcsönös provokációk által a magyarok is izgatták.<sup>85</sup> Zalatnán például Szabó László segédlelkész Bodnár Lajos plébános szerint a következőt mondta egyik beszédében: „*ha magyar nem volnék, szégyellnék élni*”.<sup>86</sup> Mindenik tanúvallomás azzal kezdődik, hogy „a kedélyek izgatottak”, s ez sokat elárul a kialakult állapotokról. Kölcsönösen félték már egymástól a magyarok és a románok. A románok félelme azon alapult, hogy azt hitték, a magyar nemzetörök ellenük fognak fellépni, így az újbóli elnyomatásuk eszközének tekintik őket.<sup>87</sup> A magyarok félelmét a románság számbeli fölénye növelte.<sup>88</sup> A kialakult helyzetet jól érzékelteti az abrudbányai esperes, Kovács József által küldött jelentés. „*A mi aggasztó állásunk komolyabb alakot kezd magára venni: A főkormányzati bizotmány megérkezésével a fellázított olábság harangok félrevertése, lármák vést kiáltások által remiszték a népet nemelyeket csak nem kétségbe ejtesig, nyavalya töresig ijesztven főkent*

<sup>79</sup> Râmniceanu, Aurel: *Țăranii în revoluția de la 1848*, [h. n.] 1948, 72.

<sup>80</sup> Nem elhanyagolandó, hogy ugyan május 29-én Erdély elfogadta az uniót, június 10-én V. Fredinánd szentesítette is, s e hónap 19-én ki is hirdették, de a kinyomtatása és pecséttel való ellátása elmaradt. E törvény erejét tehát kétségbe vonhatták és vonták is az erdélyi szászok, illetve románok. – Endes Miklós, *Erdély három nemzete és négy bevett vallása autonómiájának története*, Bp. 1935, 372.

<sup>81</sup> Neamțu 1996, 201.

<sup>82</sup> Egyed Ákos: *A polgárháború előzményeiről. Urban alezredes Bécs politikájának végrehajtója*, In. Korunk, 3. évfolyam, IX/2. 1998. február, 33.

<sup>83</sup> Neamțu 1996, 68–89.

<sup>84</sup> Neamțu 1998. XI–XIII.; Loghin Leonida –Ucrain, Constantin: *Aspecte militare ale revoluției din 1848-1849 în Transilvania*, București 1970, 7.

<sup>85</sup> Neamțu 1998. XIV–XV.

<sup>86</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1395/1848. – Bodnár Lajos levele a püspöknek, Nagyszében, 1848. december 11.

<sup>87</sup> Neamțu 1998. 66.

<sup>88</sup> *Kovács Mátyás, verespataki bányaelenőr vallomása* – Neamțu 1998. 12.

éjjeli lármák által a körülli hegyekről”.<sup>89</sup> A bujtogatókat letartóztatták<sup>90</sup>, és katonaságot hagytak a rend további biztosítása végett. A székely katonákat Tordáról vezényelték ekkor át ide.<sup>91</sup> A 4. székely hadtest mellett a Siskovits regiment egy hadtestét is behozták.<sup>92</sup> A katonaság megoszlott, mert a székelyeket a magyarok szállásolták el, s a románok a lengyeleket fogadták, s a már felszított láng a román és magyar nemzet közt lángra lobbant a katonaságban is, végül fegyveres összetűzésben konkretizálódva.<sup>93</sup>

A nyár folyamán erősödött az ellentétek szítása. Ioan Buteanu júliustól „bujtogató, serkentő, izgató, lázító és lángébresztő működését folytatni lát-szik, még pediglen a politikai szemek elől elvonultan Nagy Szeben városának majorjai között” szoros kapcsolatot tartva fenn az Érchegység lakóival.<sup>94</sup> Az ellentétek fokozódásáról, főleg az Érchegységben, az abrudbányai esperesnek augusztus 10-én írt jelentéséből újabb részleteket ismerhetünk meg. „A fekete lelkű bujtogatók miatt, folytonos aggasztó körülmények közt veszedelemben is vagyunk”.<sup>95</sup> E hónap 8-án este 9 óra után tűz ütött ki Abrudbányán, s csak a szélcsendnek köszönhető, hogy a város nem égett le. Viszont így is nagy a pusztulás, sok a kár, s ami a legrosszabb: „a félelem kétségbe ejtő”. A gyújtogatás Bálint Simon – akit fogságban tartottak – kiszabadítása miatt történt. „Bálint Simon, ki ... fogságba tételét ...s több hetek óta itten szállásolt s itt ütött ki a tűz, nem a kéményben ... hanem a zsendely alól. A közvélemény, hogy vagy maga Bálint Simon, ki az nap gyufát egy pengő húszasra vásárolt, vagy érette más tette, hogy ez alkalommal a fogságból menekülhessen mint hogy futásnak is eredett volt, de sikerült rögtön megcsí-pni, ma a tömlöche van”. Erről az eseményről Jancsó Benedek megállapítja, hogy a magyar közvéleményben valóban így van ez elterjedve, viszont neki

<sup>89</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 26.cs. 910/1848. – Kovács J. abrudbányai esperes jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1848. július 4.

<sup>90</sup> „A katonaság megérkezése után a Bizotmány erélyesebben lépet fel több fő korifeusokat befogott: nevezetesen egy Moga Josef offenbányai falusi Notariust kinek egy levelét is felfogták melyben tudattya a Maros terén levő olásággal, hogy készen állnak az itteni olásákkal szükséges fegyverekkel ellátva s az adando jel szora ők is fegyvert ragadgának /:igy hallom tartalmát:/ Horkis Janos Topánfalvi lakost, akibehez öszve voltak gyülve tanátskozás vége; Balint Simon Verespataki unitus lelkész és ugyan ottani Kosokai Ilyest görög nem egyesült papát és más sokakat” – Uo.

<sup>91</sup> Balint, Simon: *Scurtă descriere a evenimentelor din munții Apuseni a Transilvaniei (sau Țara Moșilor numită) în anul 1848, începînd de la martie pînă în octombrie același an*, In. Bocșan 1988, 181.

<sup>92</sup> Ciurileanu 1988, 13.

<sup>93</sup> „A Polákok az oláságnál szállásolnak s. mindhogy keveset olábul is tudnak meg ingereltetnek a Székele ellen.” – GYÉFKL PI. – 391.d. 26.cs. 910/1848. – Kovács J. abrudbányai esperes jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1848. július 4.

<sup>94</sup> Dragomir 1989, 59.

<sup>95</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 11.cs. 1082/1848. – Kovács József levele a püspökhöz, 1848. Augusztus 10.



más információk is álltak a rendelkezésére. Szerinte Bálint Simon fogságba vételének az oka az volt, hogy két részeg román a kocsmában veszekedett. Közös magyar barátjuk megpróbálta szétválasztani őket. A verekedés miatt a magyar nemzetőrök is közbeléptek, s megsebesítették a két románt. Ezt az eseményt elferdítve, felnagyítva híresztelték – Bálint Simon is. Izgatásáért elfogták. Nemsokára összetűzésre került sor egy székely közlegény és egy galíciai sorkatoná közt – akik Bálint Simont őrizték –, amikor is a székely megsebesült. Társai a galíciaiak ellen erőszakkal léptek fel, s a zavarban véletlenül meggyúlt Bálint börtöne.<sup>96</sup> Ebben az akcióban az abrudbányai román nemzetiségű intelligencia nem vett részt.<sup>97</sup> Az incidens után Simion Balintot átszállítják a nagyenyedi börtönbe, ahol szeptember 20-ig tartották fogva. Ekkor a szeptemberi balázsfalvi gyűlés nyomására Vay Miklós kormánybiztos kiengedte őt és Moga Iosifot is.<sup>98</sup> A börtön kigyulladásával egy időben a székelyek és a Siskovits hadtest közt is összetűzésre került sor. Ez utóbbiban sok román katona is volt. Ezután a székely csapatokat kivonták a zónából.<sup>99</sup> Kovács József esperes szerint végső soron ezt az összetűzést eltervezték, hiszen így akartak sort keríteni Balint Simon kiszabadítására és a székely katonaság kivonására.<sup>100</sup>

Őszre megért a helyzet az ellenforradalomra. Ekkor került sor arra, hogy a Monarchia és Magyarország viszonylag békés, sőt együttműködésesnek is minősíthető kapcsolatában komoly változás következett be. Radetzky marsall Piemont felett aratott győzelme az osztrák császár helyzetét jelentősen megerősítette, s az újjászervezett osztrák kormány felkészülhetett a konszolidálódó magyar kormánnyal való leszámolásra. A szakítást a magyar részről történő delegátus-küldések nem tudták megakadályozni<sup>101</sup>, így sor kerül az ellenforradalmi tevékenységek elkezdésére. Az osztrák kormányzat a magyar nemzetőrség lefegyverzését tervezte. Puchner Antal altábornagy katonai ereje kevés volt ahhoz, hogy ezt a székelyek „megrendszabályozásával” egyidejűleg tegye meg; ő a Nagyszébenben működő Román Nemzeti Komitét bízta meg az intézkedés

<sup>96</sup> Jancsó 1899, 534–536.

<sup>97</sup> Szilágyi 1898, 71.

<sup>98</sup> Balint 1988, 182.

<sup>99</sup> Bocşan 1988, 214.

<sup>100</sup> „Hogy Bálintéért történt, e véleményt igazolja az is, hogy ki jött világosan, miszerint 10ik Julii a Polákok az oláhság által előre meg voltak fizetve, hogy a székelyekkel surlódásba jöjjenek, s így Bálintnak a ki szaladhatásra utat nyissanak” – GYÉFKL PI. – 389.d. 11.cs. 1082/1848. – Kovács Józseflevele a püspökhöz, 1848. Augusztus 10.

<sup>101</sup> Hasonlóan eredménytelen volt a későbbiekben a magyar püspöki kar által szerkesztett memorandum is. A gondolatot Batthyány vetette fel, a püspökök támogatták. A memorandumot vivő Fogarasyt a császár csak mint magánembert volt hajlandó fogadni. Marton József: *Fogarasy Mihály erdélyi püspök élete és munkássága*, Gyulafehérvár 2005, 12–13.

végrehajtásával.<sup>102</sup> A Komité nem is tétlenkedett<sup>103</sup>, s ezzel kezdetét vette a polgárháború.<sup>104</sup> A polgárháború közvetlen előzményének Urban alezre-desnek irányítása alatt a II. román határőrezrednek azon tette tekinthető, amellyel 1848. szeptember 13-án felmondta az engedelmességet a magyar kormánynak s megkezdte a román felkelés szervezésének irányítását.<sup>105</sup> A Román Nemzeti Komité ugyan kidolgozott már korábban egy közreműködési tervet Puchnerrel, de Puchner ügyesen elkerülte, hogy bármit is megígérjen arra vonatkozóan, hogy támogatná politikai céljait.<sup>106</sup> Ennek ellenére, amikor sor került Bécs és a magyarság nyilvános szakítására, a Nemzeti Komité elrendelte a mozgósítást.<sup>107</sup> Mielőtt ez megtörtént volna, maga Bărnuțiu tartotta vissza Avram Iancu a fegyveres felkeléstől, mert akkor a császári csapatok ellenük léphettek volna fel. Most már elmúlt ez a veszély, s elkezdődhet a hivatalos román fegyverkezés.<sup>108</sup> Mindazokat, akik nem akartak a magyar kormányra felesküdni, kéri, hogy jelentkezzenek Naszódon, hogy itt felesküdjenek a császár iránti hűségre. Naszódon elvetették az uniót, a magyar kormányt, és elhatározták a magyar nemzetőrség lefegyverzését is. Ekkor a háttérből már Bécs irányította az eseményeket. E pontokat nem a naszódi gyűlésen fogalmazták meg, ugyanis Urban alezre-des már 11-én tudatta e pontokat Kornis gróffal.<sup>109</sup> Szinte napra egybeesik

<sup>102</sup> Hermann Róbert (szerk.): *Az 1848-49 évi forradalom és szabadságharc története*, Bp. 1996, 183.; Október 21-én létrehozták a birodalom 33. hadtestét: a román hadtestet. A román komitét felhatalmazták, hogy az erdélyi románokat ossza 15 légióba. Kövári 1861, 97.

<sup>103</sup> „Eu, sosind aici, am ocupat Offenbaia, pe unguri i-am dezarmat, precum pe Câmpeni, Abrudeni, pe Zlatna care a ars... Dobra a dezarmat-o. Cu Abrudul am făcut pacificație... Acum am pornit către Zarand la Körösbánya. Acolo e adunată mulțime de unguri din toate laturile, i-au înconjurat cu mulțime de români încă și de prin Ungaria; Brad și Cristor e dezarmat și fiindcă românii au fost foarte furiați, nici Dumnezeu nu-i putea ține în frâu, pe toți i-au jefuit...” – Căzânișteanu, Constantin (szerk.): *Documente privind istoria militară a poporului român: ianuarie 1848-decembrie 1856*. București. – Ordin al prefectului Zarandului, Ioan Buteanui, adresat Comitetului Național Român, prin care cere sprijin pentru a continua lupta împotriva trupelor contrarevoluționare, Abrudbaia, Octombrie, 1848.

<sup>104</sup> Egyed Ákos: *Magyar-román békekötés 1848-ban*, In Bárdi Nándor (szerk.): *Erdély a történelemben*, Csíkszereda 1998, 138.

<sup>105</sup> Egyed Ákos: *A polgárháború előzményeiről. Urban alezre-des Bécs politikájának végrehajtója*, In: *Korunk*, 3. évfolyam, IX/2. 1998. február, 32.

<sup>106</sup> Találós Golescu jellemzése, aki 1849. április 27-én írt levelében Párizsból Ghicának Konstantinápolyba a következőket írja: Puchner „mint bábokkal játszott a szegény oláhokkal.” – Kosáry 1999, 198.

<sup>107</sup> Hitchins 1998, 319.

<sup>108</sup> Kosáry 1999, 168.

<sup>109</sup> Egyed Ákos: *A polgárháború előzményeiről. Urban alezre-des Bécs politikájának végrehajtója*, In: *Korunk*, 3. évfolyam, IX/2. 1998. február, 34–36

ezzel a Szász Nemzeti Egyetem szeptember 16-i határozata az engedelmesség megtagadásáról a magyar kormánnyal szemben.<sup>110</sup> Ennek következtében a magyar forradalmi kormányzat is karhatalommal lép fel a rebbelisnek tekintett felkelőkkel szemben. Pakó János püspöki titkár Kolozsvárról kelt levelében értesíti a püspököt, hogy Kolozsváron „*két oláh praefectust felakaszták ízibe, s most minden nap mozgások vannak. Kétszer volt gyűlés. Vay kétszer tartott népgyűlést. Sokat beszélnek a magyaroknak az oláhok által lett elfogásáról.*”<sup>111</sup>

Puchner tábornok, az Erdélyben állomásozó császári-királyi csapatok főparancsnoka 1848. október 18-án kiáltványban jelentette be, hogy miután István nádor lemondott, s a Batthyány-kormányt az uralkodó nem erősítette meg, Magyarország, valamint a vele unióra lépett Erdély törvényes kormányzat nélkül maradt, ezért a császár nevében ideiglenesen ő veszi át a hatalmat. Az általa törvénytelennek minősített magyar kormány rendeleteit semmisnek nyilvánította, s Erdélyt tekintve a rendkívüli állapotot kihirdette. A rendelet kiadását követően életbe lépett ostromállapot miatt a püspök, aki ekkor Gyulafehérváron tartózkodott, a vár foglya maradt gyakorlatilag, csupán levelezés révén tudva a kapcsolatot tartani egyrészt az egyházmegyével s a magyar kormány képviselőivel. A püspök Kolozsvárról október 9-én ment át Gyulafehérvárra, „*némelly főpásztori szoross kötelességeim elintézése tekintetéből.*” Amint leveleiből kiderül, csak nyolc napra tervezte ottlétét. „*Itt maradásra legkisebb szándékom sem lévén*”<sup>112</sup>, a visszaindulása napját háromszor határozta meg, de háromszor is kellett, hogy lemondja: „*először a Gáldon történt veszedelmes zavargás, azután az oláhok ezreitől ellepett utak bátortalansága... most a vár 20-tól ostromállapotba van helyezve.*” A továbbiakban áthúzott részben kiemeli: „*pedig inneni elmene-telemet már csak azért is óhajtanám, hogy hivatali levelezésemet akadálytalanul folytathassam.*”<sup>113</sup> Így került tehát sor arra, hogy a püspök az osztrákok irányította várban érje meg az ostromállapot kihirdetését. Az Erdélyi Főkormányzésznek október 12-én, még a nyílt szakítás előtt írt levelében már rámutat, hogy ellenforradalmi készülődések vannak. „*Nagyméltóságú báró Puchner Antal erdélyi főhadikormányzó úr által, folyó hó 6-ról 1184/9 számmal s másolatban A betű alatt tisztelettel ide mellékelt levelében arra szólítottam fel, miszerint a fejevári várban a szokottnál nagyobb számmal létező katonaság használatára, tekintve a jelen idők rendkívüliségét, az itteni*

<sup>110</sup> Egyed Ákos: *A székelyek az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban*, In: Takács Péter (szerk.), *A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez*, Debrecen 1998, 232.

<sup>111</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1299/1848. – Kolozsvár, 1848. október 19.: *Pakó János levele Kovács Miklós püspöknek.*

<sup>112</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 4.cs. 1280/1848. – Gyulafehérvár, 1848. Mindszent hó 21.: *Kovács Miklós püspök levele Mikó Imre királyi főkormányzészki elnöknek.*

<sup>113</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1299/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 27.: *Kovács Miklós püspök levele Keserű Mózes kanonoknak.*

*seminariumot engedném át*”. Az ügyben válaszolt már Puchner Antalnak, de szükségesnek tartja, hogy a Főkormányzékot is értesítse, akárcsak a káptalant is, s véleményüket kikérje.

A Puchnernek adott válaszában tehát rámutatott, hogy a papnöveldét át nem adhatja, mert a tanításhoz az szükséges, a papképzést rövid időre is megszakítani káros lenne. A papnöveldeben egyrészt lelkipásztorokat, másrészt paptanárokat képeznek, ugyanakkor ott vannak felügyelet alatt a zárdai fenytetés alá vetett papok is. A könyvtárat, amely szintén abban az épületben kapott helyet, átköltöztetni nem egyszerű dolog. A királyi kisebb növeldét mint királyi alapítványt szintén nem tudja átadni, mert ezáltal az alapító szándékával ellentéteset cselekedne. Legfeljebb a középtanoda épületét tudná átadni, hiszen megérti, hogy a katonaságot el kell szállásolni – kifejezve, hogy a várban lakó polgárok segítőkészségét is vegyék igénybe –, s ugyanakkor valószínű, hogy a középtanodában tanuló ifjak ez évben kevesebb számban gyűlnek csak össze. Ez a felajánlása csak feltételes, hiszen annak „*valóságos átadhatására magamat felhatalmazottnak nem tekintethetem. Ő felsége ugyanis midőn engemet az erdélyi katolikus iskolák főigazgatójául kinevezett, az iskolai épületekről szabad rendelkezést nekem át nem adta*”. Ezért jelezte Puchner Antalnak, hogy a középtanoda átadása kérdésében keresse meg a Főkormányzékot.<sup>114</sup> Még mielőtt a Főkormányzékától hivatalos választ kapott volna, sor kerül az ostromállapot kihirdetésére. Időközben két belső incidens is felkavarta a várban tartózkodó katolikus papság kedélyét. Először Bardócz János gyulafehérvári szónoklattanár ellen tesznek feljelentést a várparancsnokság részéről, kérve elhelyezését. Ennek oka az az október 8-án a Székesegyházban tartott beszéde, amelyben a feljelentők szerint Bardócz János „*a hallgatóságot a fejedelem iránti hűtlenségre*” buzdította volna. A püspök, hogy a kérdésben dönteni tudjon, kéri, hogy Bardócz igazolja magát e súlyos vád alól, „*tekintéles, hiteles egyházi és világi férfiak által aláírandó bizonyítvánnyal ellátva*”.<sup>115</sup> A püspök nem alkalmaz ugyan büntetést az esetében, viszont október 26-án kelt leveléből megtudjuk, hogy a várparancsnok által a várból kizárt papot elhelyezte Marosvásárhelyre.<sup>116</sup> A második incidens egy névtelen fenyegetés kapcsán fokozta a várban levő papság félelemérzetét. Október 16-án a püspökhöz fordulva jelzik, hogy egy plakátról értesültek, hogy egy gyulafehérvári papot a helybéli katonatisztek meggyilkolni szándékoznak. „*Mivel tehát e szerint a Gyulafehérvári papság életét a nyíltan vagy orozva érhető gyilkolás ellen perczig sem találjuk biztosítva*”, kéri, hogy a püspök ezt valamilyen

<sup>114</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 19.cs. 1239/1848. – Gyulafehérvár, 1848. Mindszent hó 12: *Kovács Miklós püspök levele az Erdélyi Királyi Főkormányzéknek.*

<sup>115</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 13.cs. 1250/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 13: *Kovács Miklós erdélyi püspök levele Bardócz János gyulafehérvári szónoklat tanárnak.*

<sup>116</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 17.cs. 1297/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 26.: *Kovács Miklós püspök levele a Főkormányzékhoz.*

formában megakadályozza. A plakát névtelen.<sup>117</sup> A püspök ez ügyben nem tesz, nem tehet semmit. Rámutat, hogy egy névtelen fenyegetés, amely többek között a várban levő katonaság egészét keveri gyanúba, nem olyan dokumentum, amellyel érdemes „főképpen a mostani bolyongó időben, a mostani féktelen ingerültségekben” fellépni.<sup>118</sup> A helyzet felmérése nagyon jó volt, másnap, 18-án Puchner bejelentette a rendkívüli állapotot. Október 19-én, a 2182. szám alatt iktatott levelében hivatalosan felszólítja a várparancsnok, Horák Ferenc, hogy tekintve a kialakult helyzetet, „ezen várat és az abban őrizet alatt tartott cs. kir. javakat veszélyeztető események miatt, a vár ostromállapotbani helyzetnek fog kimondatni”. Ezért sürgeti a püspököt, hogy a teológusokat és a felszentelt papokat a várból, amennyiben a szertartásoknál nélkülözhetőek, máshova küldje. Ugyanakkor elrendeli, hogy a tanévet ne kezdjék el, az iskolaépületeket adja át a katonaságnak. A püspök a rendelet kézbevétele után a kért utasításokat végrehajtja. Ráduly János kanonokot, a teológia vezetőjét utasítja, hogy a kispapokat küldje haza, a teológián pedig biztosítson szállást a Jerikóban lakóknak<sup>119</sup>, illetve a várparancsnok rendeletét a várban lakó papokkal is közölje.<sup>120</sup> Gyenge Imre kanonokot és Möller Eduárdot<sup>121</sup> kinevezi, hogy a katonai biztosokkal közösen a kisszeminariumnak az átadás miatt szükséges leltárát készítsék el.<sup>122</sup> A Jerikó átadásához szükséges leltár elkészítésével Sándor József és Gothárd Ferencet bízza meg.<sup>123</sup> Miközben a katonai nyomásnak engedve ezeket az intézkedéseket megteszi, párhuzamosan az általa törvényesnek tekintett hatóságtól, a Főkörmányszéktől is sürgős útbaigazítást kér.<sup>124</sup> A

<sup>117</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. csoporton kívül, iktatószám nélkül – 1848. Mindszenthó 16: *A gyulafehérvári várban tartózkodó papok levele a püspökhöz.*

<sup>118</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. csoporton kívül, iktatószám nélkül; 390.d. 13. cs. 1256/1848. – 1848. október 17.: *Kovács Miklós püspök válaszelevele a gyulafehérvári papságnak.*

<sup>119</sup> A gyakorlat szerint a várban levő egyházi épületeket bibliai helyekről nevezték el. Ez az épület az 1756-ban létrehozott új papneveldei épület, amelyet a 20. század elején építettek újjá, tanári lakásoknak adva helyet – Marton József: *Papnevelés az erdélyi egyházmegyében 1753-tól 1918-ig*, Bp. 1993, 88. A forradalomkor papi lakások vannak itt: „a paplak (Jericho)” GYÉFKL PI. – 391.d. 19.cs. 1350/1848. – Gyulafehérvár, 1848. november 16.: *Kovács Miklós püspök válaszelevele a Királyi Főkörmányszéknek.*

<sup>120</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1279/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 20.: *Kovács Miklós püspök levele Ráduly János kanonoknak.*

<sup>121</sup> Őt éppen ebben az évben, 1848. július 26-án szentelték pappá. Szirmai Béla, *Az erdélyi püspökség püspökeinek és papjainak névsora a hitújítás utáni kortól (1556-tól). Kézirat.* Apud: Sávai 1999, 693.

<sup>122</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1279/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 20.: *Kovács Miklós püspök levele Gyenge Imre kanonoknak.*

<sup>123</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1279/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 20.: *Kovács Miklós püspök levele Sándor Józsefnek és Gothárd Ferencnek.*

<sup>124</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1279/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 20.:



kialakult helyzetben a Főkormányzék a püspöknek e második levelét már nem hagyja válasz nélkül. Már másnapi keltezéssel – aznap, amikor kiáltványban közölte, hogy nem adja át a hatalmat Puchnernek – válaszol Vay Miklós királyi biztos, kifejezve, hogy „minden lelki erővel, és teljes tekintéllyel a várparancsnokságnak fennebbi erőszakos és törvénytelen kísérlete ellen fellépni, és tiltakozni szíveskedjék”.<sup>125</sup> Erre viszont már nincs tényleges lehetőség a püspöknek. „Katonai erőhatalom ellenébe most már, 22 octoberben 1848, midőn a vár ostrom állapotba helyeztetett, és a rögtön ítélet kihirdettetett, fellépni ágyú nélkül, a legnagyobb tekintélynek sem lehet” – jelzi válaszelevelében.<sup>126</sup> A Főkormányzék tanácskozására is sor került ezzel a levélváltással párhuzamosan. Erről először Keserű Mózes jelentéséből értesül a püspök. A kanonok rámutat, hogy „a királyi kormányzék helyeslé a Nagyméltóságod azon eljárását, miszerint a gyulafehérvári növeldei és iskolai épületek egyikét sem adá át”.<sup>127</sup> A gyűlésen elfogadott határozatot viszont nagyon későn, csupán november 16-án kapja kézhez Kovács Miklós. Ez a rendelet felszólítja, hogy „a Gyulafehérvári növeldei és iskolai épületekből egyet is katonai célokra addig, míg ez iránt ezen K. Kormányzék elhatározó nyílt Rendeletét nem veendi, önként át ne engedjen”.<sup>128</sup> Ugyanakkor azt is elrendelik, hogy az oktatás november 1-én kezdődjön el. Gyakorlatilag a rendeletet lehetetlen volt végrehajtani. A püspök válaszelevelében rámutat, hogy az épületeket a várparancsnokság „valósággal el is foglalta október 22-én”, azok berendezése is jelentős károkat szenvedett.<sup>129</sup> Ezt megelőzően Keserű Mózes 21-én kelt levelében kéri a püspököt, hogy hagyja el a várat, „mert ha ottan a vár ostrom alá jövend, már lakásánál fogva sok kedvetlenségnek leendene kitéve”.<sup>130</sup> A püspök viszont a beállt ostromállapot, s ugyanakkor betegsége miatt sem tud ennek a kérésnek eleget tenni.<sup>131</sup> A várost-

---

*Kovács Miklós püspök levele Vay Miklós királyi biztosnak.*

<sup>125</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 17.cs. 1289/1848. – Kolozsvár, 1848. október 21.: *Báró Vay Miklós királyi biztos levele Kovács Miklós püspöknek.*

<sup>126</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 17.cs. 1289/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 22.: *Kovács Miklós püspök válaszelevele Vay Miklós királyi biztosnak.*

<sup>127</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1299/1848. – Kolozsvár, 1848. október 21.: *Keserű Mózes kanonok beszámolója Kovács Miklós püspöknek.*

<sup>128</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 19.cs. 1350/1848. – Kolozsvár, 1848. Mindszent hó 21.: *Az Erdélyi Királyi Kormányzék rendelete Kovács Miklós erdélyi püspökhöz (11522/I.406/1848. szám alatt).*

<sup>129</sup> „Katonai erőhatalom ellenébe, sikeres megmentéséről gondolni sem lehetett” – GYÉFKL PI. – 391.d. 19.cs. 1350/1848. – Gyulafehérvár, 1848. november 16.: *Kovács Miklós püspök válaszelevele a Királyi Főkormányzéknek.*

<sup>130</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1299/1848. – Kolozsvár, 1848. október 21.: *Keserű Mózes kanonok beszámolója Kovács Miklós püspöknek.*

<sup>131</sup> „Engem most egy igen veszedelmes hideglelés az ágyhoz szegzett” – GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1299/1848. – Gyulafehérvár, 1848. október 27.: *Kovács Miklós püspök levele Keserű Mózes kanonoknak.*

rom kezdete körüli kérdések kapcsán történt állásfoglalása a püspöknök jelzi, hogy a kezdődő konfliktusban a magyar kormányhoz való hűségéről tett tanúságot, de a körülmények kényszerítő hatásai behatároltak, korlátozták tevékenyedési lehetőségeit. Titkára, Pakó János helyesen érzékeli a püspök nehéz helyzetét, ezért ő is sürgeti, hogy „*hadja oda Fejérvárt, a rablók fészékét és jöjjön ide, mert ez a vár erősen áll és nem retten vissza az oláhoktól*”.<sup>132</sup>

A nyílt konfliktus ugyanis már kialakult, s az is köztudott volt, hogy a románok az ellenforradalom oldalára álltak. Puchner október 21-i levelében a román légiókhoz fordult, kifejezve, hogy azoknak a császári csapatokkal összhangban kell tevékenyedniük.<sup>133</sup> Ezen a napon Avram Iancu három nagy táborba gyűjtötte össze embereit. A topánfalviakat Nicolae Corcheș vezette, a biztraiakat Alexandru Bistran, a bucsiumiakat Dimitrie Popoviciu.<sup>134</sup> Párhuzamosan mozgósított Zarándban Buteanu, és Zalatna környékén Dobra. Tömegesen jelentkeztek önkénteseknek a parasztok. Ezekből az önkéntesekből paraszti felkelő csapatok alakultak ki. Légiókká alakították őket, fegyverzetüket Puchner biztosította. A parancsokat Urban alezredestől kapták, s a román felkelők teljesítették is azokat.<sup>135</sup>

A nyár folyamán elkezdett bujtogatások, majd pedig az őszi konfliktusok – elsősorban Alsó-Fehér és Zaránd vármegyében, de ugyanakkor Torda, Hunyad, Küküllő megye, Aranyosszék és a Mezőség térségében is, ahol a román népfelkelők a magyarokat támadják – a magyar haderő fokozott szervezéséhez vezetett.

A leghuzamosabb válságra az Érchegységben került sor. Az esperesi kerületek közül a legtöbbet az itteni, a bányavidéki kerület szenvedett. Az 1848-as sematizmus még 20 plébániát sorolhat fel, a bekövetkező események miatt ezek számát a püspökség kénytelen volt felére csökkenteni – elsősorban a hívek létszámának felére csökkenése miatt –, amint ez az 1882-es sematizmus adataiból is kiderül.<sup>136</sup> A bekövetkező konfliktusok gyászos sorozata súlyos következményekkel járt. A magyar nemzetörtség lefegyverzése során igyekeztek a térség helységeit, egyházközségeit az egymással való kapcsolattartástól is elzárni. Erről, vagyis a közlekedési

<sup>132</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. csoporton kívül, 1299/1848. – Kolozsvár, 1848. október 25.: Pakó János püspöki titkár levele a püspökhöz.

<sup>133</sup> Puchner Antal levele a román békebizottságnak, Nagyszében, 1948. október 21. In Szilágyi N. Zsuzsa (szerk.): „*hírünk, nevünk virágozni fog*” 1848-1849. A forradalom és szabadságharc dokumentumaiból. Bukarest-Kolozsvár 1998, 192.

<sup>134</sup> Dragomir 1989, 191.

<sup>135</sup> Ciurileanu 1988, 215–217.

<sup>136</sup> 1848-ban még 10.684 lelket számlál a bányavidéki esperesi kerület, 1882-ben 5.540-et. – Schem. 1848. 13–30.; *Schematizmus venerabilis Cleri diocesis Transylvaniensis - editus pro anno A Christo Nato MDCCCLXXXII*. Albae-Carolinae 1882 (Schem. 1882), 26–33.



nehézségekről egy sor jelentés tanúskodik.<sup>137</sup> A nemzetőrség lefegyverzésekor a foglyul ejtettekért a civil lakosság is az egyházmegyes püspökhöz, Kovács Miklóshoz fordul közbenjárásért.<sup>138</sup> Nem érzékelték, hogy ebben a viharos helyzetben a püspök szerepét a konfliktusok rendezésében nem igényelte, s nem is fogadta el a katonai kormányzóság és a fellázadt román lakosság.

Az események során a bányavidéki esperesi kerület központjában, Abrudbányán október 24-én került sor a nemzetőrség lefegyverzésére.<sup>139</sup> Kovács József október 26-án kelt levele beszámol az egyházmegye vezetőjének erről az akcióról: „*Jank és Buttyán iszonyú pórnépet össze gyűjtött Topánfalvára*”. Abrudbányáról küldöttség megy hozzájuk, kérve, hogy a várost kíméljék meg. A 22-én délben visszajött küldöttség magával hozta a román csapatok feltételeit. Itt kérték, hogy a nemzetőrség és a polgárság tegye le a fegyvert, nyilvánítsa ki hűségét Ferdinánd iránt, s ennek jeléül a fekete-sárga zászlót tűzze ki.<sup>140</sup> Hasonlóan szerepelt még a feltételek közt,

<sup>137</sup> Ld. például Bogos János oláhláposbányai plébános jelentését: „*A vidéki föl lázított román ajkú lakosság a Máramaros hegyaljai bánya helységeket a szomszéd falukkal minden közlekedéstől már több napok óta teljesen elzárva tartja*”. – GYÉFKL PI. – 389.d. 10.cs. 1333/1848. – Oláhláposbánya, 1848. október 28.: *Bogos János plébános levele Kovács Miklós püspökhöz.*; Ugyancsak erre hivatkozik Kolosi Antal segédlelkész, aki Kolozsvárról való Szebenbe helyezésekor nem indul el új állomáshelyére: „*Tekintvén a jelen idő viharait, és helyek vészteljes körülményeit, látván Bardocz János barátom szavaiból az előbb olly biztos utak most kegyetlen rablók, és magyar vért szomjazó gyilkosok általi elfoglalását, hol a gyors kocsik is megállítatnak, és fölfordítatnak*” – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1309/1848. – Kolozsvár, 1848. október 22.: *Kolosi Antal volt kolozsvári segédlelkész kérése Kovács Miklós püspökhöz* (Fehérváron október 25-én iktatva).

<sup>138</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1311/1848. – Torda, 1848. október 23.: *Betegh Gábor levele Kovács Miklós püspöknek.* Levelében a püspök közbenjárását kéri testvére szabadulásáért, akit és „*még 22 ugyan szengyeli nemes ember csúfosan elfogattak és Balázsfalvára vitettek... Ők Szengyelbe a Radák udvarba szorultak volt. Az egyezkedés útján, hogy őket elbocsássák 20 darab fegyverüket átadták az oláhoknak, de a hitetlenek nem állottak szavuknak...*”

<sup>139</sup> Szilágyi 1898. 135.

<sup>140</sup> A fekete-sárga császári, illetve a piros-fehér-zöld nemzeti színek kapcsán több konfliktus is előfordult, az Érchegység mellett, elsősorban a szász vidéken. Brassóban például néhány száz megveri a plébánost, aki a nemzeti színeket ki merete tenni. Az ő esetében a püspök vállalta a közvetítést a katonai parancsnokságnál, hogy a plébánost ne kelljen elmozdítani. – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1402/1848. – Gyulafehérvár, 1848. Karácsony hó 20.: *Lönhárt Ferenc püspöki szertartó levele Kovács Antal brassói plébánoshoz.*; A Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása után azokat, kik ezt nem üdvözölték feltétlen lelkesedéssel, *feketesárgá*-nak csúfolták. – OSZK – Kézirattár, Fond Oct.H. 444 – Horváth Mihály. Jegyzetek 1848–1849-ből.

hogy a szerintük politikai bűnösöket nekik adják ki, hogy ügyüket megvizsgálják, illetve őket megbüntessék. Abrudbánya vezetősége a feltételeket elfogadta, a fegyvereket letette, azokat „Boer birtokoshoz össze gyűjtötték”. Ennek ellenére a románok „24<sup>én</sup> délután két órakor Abrudfálvára<sup>141</sup> bejövének lantsa, fésze, kasza, vasvilla, puska, pisztollyal felfegyverkezve. S ugyan akkor a szegeken is rémisztő oláhság vonula be, a várost egészen bekeríté, s folytonos kiabálás s lödőzés kétségbe ejtő félelemben tartta a város lakóit...minden szegletet, minden helyet...szigorúan megmotatták.... s most tapasztalom, amit hinni nem akartam, hogy Buttyán és Jánk az udvarnak megbízottjai...”<sup>142</sup> A katolikus plébánia feldúlására is sor került, elrejtett fegyvereket keresve. A plébános részletekbe menően számol be a történekről. Mintegy 150 fegyveres jelent meg nála, kérve a fegyverek kiadását, arra hivatkozva, hogy „tudva van, miszerint nekem számos tulajdon fegyvereim van...volt aki szembe merte hazudni, hogy a házam falát különbféle drága fegyverekkel megrakva száma nélkül látta, s engem hogy még sétálásban is fegyveresen jártam, a templom kreptájában pedig több 300 fegyvernél van elrejtve”. Kovács József esperes hiába próbálta bizonygatni, hogy ez csupán alaptalan híresztelés, a fegyveresek módszeresen átkutattak mindent. „Az udvaromon a porondot félre húzva, a flásteret is bontani kezdték, a templomon némű javítást tettem vala vakoltatván némely helyeken azt is leverték, gondolván, hogy oda rejtettem; árnyékszékét, ganyé dombot, házom, templom, torony, pinczét több rendben”. A templomba is folytatni akarták a kutatást, erre viszont nem került sor. Kovács József a vallásos tiszteletet felhasználva kereszttel állta el útjukat, aminek hatása nem is maradt el. Csak néhányan léptek be a templomba, kalapjukat levéve, „s azok is vallásos tekintettel”. A helyzet teremtette légkört kihasználva az esperes, beszámolója szerint, rövid beszédet is tartott nekik, miközben körbevezette őket a templomban. „Ezeknek tartva a feszületet mondék: itten a Jézus feszítve, s ki mer a római vitézzel lántsát ütni oldalába. Az oltárhoz vezetvén mondék: Itten naponként áldozatot mutatok! melyik merészeli kezét fértetzetni? vagy sorsot vetni a szent köntös és edényekre. Az után a keresztkúthoz jutván mondok: itten a kereszt-ségben minyájon testvérekké lészünk. Fiai egy mennyei szent Atyának. Jertek tehat förtöztesetek gyilkos kezeket oldalába s véribé. Erre mind elfogulva s keves idő múlva kimenvén”. A templom így elkerülte a feldúlást, ahogy az abrudbányai vérengzések is egyelőre elmaradtak. Erre csak a következő év tavaszán kerül majd sor.<sup>143</sup> A kerületben azonban egymást követik a

<sup>141</sup> „Abrudfalva falu összeér Abrudbánya várossal.” – Benkő József: *Transsilvania Specialis*. I. köt. Bukarest–Kolozsvár 1999, 202.

<sup>142</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1338/1848: Kovács József levele Kovács Miklós erdélyi püspöknek, Abrudbánya, 1848. október 26.

<sup>143</sup> „Hogy Abrudbányán és Verespatakon a tél folyamán és a tavasz kezdetén vérengzések nem fordultak elő, az Janku és Buttyán János praefectek emberies érzületének tulajdonítható... Sőt... Janku és Buttyán részben már az 1849-ik év tavaszán szakított a magyarokat vakon gyűlölő párttal.” – Szilágyi 1898, 305.

vérengzések, s sokan ide, Abrudbányára menekültek a dühöngők elől.<sup>144</sup> A lelki életre az üldöztetés pozitív hatással volt.<sup>145</sup>

1848 októberében Kovács Lajos esperes, abrudbányai plébános kiállása a plébánia és a város feldúlását meg tudta akadályozni. Nem volt ebben a „szerencsés” helyzetben Zalatna, ahol az indulatok ekkor nagyon elszabadultak. Ugyanis az októberi legvéresebb akcióra Zalatnán került sor. A lakosságnak (2500)<sup>146</sup> szinte fele katolikus, a filiákkal együtt 1200-at<sup>147</sup> kitevő katolikus közösségért Bodnár Lajos<sup>148</sup> plébános felelt. A forradalom híret egy kulturált, virágzó bányavárosban vették a többnyire jómódú zalatnai hívek. A nemzetiségi hovatartozás a város lakosai közt nem jelentett szembenállást, a zalatnai gimnáziumban (Regium Gymnasium Zalahense) a diákok 24,7%-a román anyanyelvű volt.<sup>149</sup> A többi plébániához hasonlóan, petíciót küldenek innen is az egyház jogait kérve.<sup>150</sup> A templom javítás alatt állt, s ezért egy ideig az iskolai teremben tartanak szentmisét.<sup>151</sup> Anyagi gondok egyelőre még nem voltak.<sup>152</sup> A fizetéselvonás azonban itt

<sup>144</sup> „Mert az én híveim számok igenis nagyon megszorodott, mivel az Zalatnáról menekültek nagy számmal itten telepedtek meg, úgy szintén Topánfalváról is.” – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1408/1848. – Kovács József abrudbányai esperes levele a püspökhöz, 1848. december 20.; „Az Abrudbányaiak nagyon osztotznak a nyomorultak sorsában a foglyokat magokhoz vették...” – GYÉFKL PI. – 394.d. 16.cs. 52/1849. – Kovács József jelentése főpásztorának, Abrudbánya, 1849. február 13.

<sup>145</sup> „Lelki örömmel mondom: hogy soha nagyobb vallásos buzgóságot kifejlődni mint most híveimben sőt egész városnépében nem tapasztaltam – otoljába értik hogy nincs segedelem csakis az Istentől.” – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1408/1848. – Kovács József levele a püspökhöz, Abrudbánya, 1848. december 20.

<sup>146</sup> Sávai 1999, 62.

<sup>147</sup> Zalatna 1170, Csib 8, Galatz 3, Keszoja educillum 4, Petrosan 4, Vultur és Vulkoj 10. –Schem. 1848. 28.

<sup>148</sup> 1833-tól plébános Zalatnán. – Beke Antal: *Az erdélyi egyházmegyei papnövelde történeti vázlat.* Károly–Fehérvár, pk-i nyomda, 1870, 121.

<sup>149</sup> Câmpeanu, Remus, *Intelectualitatea română din transilvania în veacul al XVII,* Cluj 1999, 193.

<sup>150</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 824/1848. – *Bodnár Lajos felterjesztése a püspökhöz,* Zalatna, 1848. Május 23.

<sup>151</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 24.cs. 960/1848. – *Bodnár Lajos levele a püspökhöz,* Zalatna, 1848. július 15.

<sup>152</sup> Kovács Lajost, a költészet és szónoklat tanárát Lemhénybe helyezik, aki útiköltséget kér elindulása előtt, de ezt püspöke megtagadja, mert máshol sokkal nagyobb a szükség, mint a jól jövedelmező zalatnai plébánián. – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1233/1848. – Kovács Lajos és a püspök levélváltása, Zalatna, 1848. október 13. illetve Gyulafehérvár, 1848. október 14.; A helyébe 1848. október 7-én kinevezett Nagy Lajos az események miatt nem érkezett meg Zalatnára. – GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 127/1849. – A miniszteri tanácsos és biztos Debreczeni Márton levele Kedves István püspök helyettesnek, Kolozsvár, 1849. június 5.; Zalatna

is félelmet váltott ki az érintettek közt, „*mivelhogy a be álló télre jelenleg kellek magunkat a szükségesekekkel ellátni*”.<sup>153</sup>

A lakosság körében áprilisban bomladozásnak indult a jó viszony, és az uszítások elhozták Zalatna gyászos napját. Egy korabeli visszaemlékezés szerint szeptember közepén már olyan hírek terjengtek, hogy Zalatnát meg akarja rohanni a parasztság. A hegyekből lecsalt románság révén Zalatna történelmének legtragikusabb napja következett be. Október 22-én több ezer román gyülekezett Zalatna körül, s fegyverletételt követelő küldöttséget menesztenek Nemegyei János adminisztrátorhoz. Nemegyei nem tudhatott Puchnernek október 21-én kelt rendeletéről, amellyel a nemzetőrségek lefegyverzését parancsolta meg. Nem is tesz eleget a román küldöttek követeléseinek. Másnap a román felkelők bevonultak a városba, annak ellenére, hogy Avram Iancu parancsa alapján a várost csak körül kellett volna venni, de bántódása nem eshetett senkinek. Petru Dobra azonban magához ragadta a kezdeményezést. Nemegyei közös városvédelmet ajánlott, amelyet Dobra nem fogadott el és bevonult Zalatnára 6000 ember kíséretében. A fenyegetés kényszerítő körülményei miatt Nemegyei alkudozni kezdett. Az alkudozás tárgya a fegyverletétel, a személyi vagyron sérthetetlensége és a fegyveres nép kivonulása. Végül a tárgyalások eredményeként egy vegyes bizottságot alakítottak meg. Eldöntik, hogy 12 nemzetőr és 12 román felkelő marad csak fegyverben. Délben lövés dördült. Tisztázatlan, hogy magyar vagy román fegyverből. Mindenesetre a harangokat félreverték. Dobra parancsának megfelelően erre a jelre kellett elkezdeni a gyűjtogatást. A város több mint felét felgyűjtották templomaival együtt. A menekülő lakosság nagy része Gyulafehérvár felé indult, egy része ottmaradt a városban, más része az erdőben bujkált. A Gyulafehérvár felé menekülők, miután Petrosánban lefegyverzik őket a román felkelők, végül eljutnak Preszákára, amely Zalatnától két órányi járásra van. Itt töltötték az éjszakát. Hajnalban, amikor indulni akartak tovább, sor került legyilkolásukra.<sup>154</sup>

---

pusztulásakor Kovács Lajos még Zalatnán van. Bujkálásának köszönhetően megmenekül, egy csoporttal eljut Abrudbányára, majd visszatér egy szekérral Zalatnára. Bodnár ekkor még Zalatnán van, tehát Kovács Lajos visszatérése október utolsó, esetleg november első napjaira tehető – KUL 1848/9 – *Mikó Samuel emlékirata Zalatna és Abrudbánya 1849-évi pusztulásáról*. Átélt és leírta Bölöni Mikó Sámuel. Az eredetiből lemásolta Benczidó Gergely; Az emlékirat nyomtatásban is megjelent: Bölöni Mikó Samu, *Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848/49-ben* (egykorú kéziratából leírta és előszóval ellátta Marjalaki Kiss Lajos), Miskolc [é. n.] 39.

<sup>153</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1292/1848. – Bodnár Lajos levele a püspöknek, Zalatna, 1848. október 17.

<sup>154</sup> Reinbold Ignác naplója és Johann Nahlik katonai ügyész jelentése. Sávai 1999, 51–53. és 66.

Az ekkori eseményeknek az irodalma meglehetősen terjedelmes és részletes.<sup>155</sup> A múlt századi leírások néhány esetben eltéréseket is tartalmaznak, ezért fontos nyomon követni az eredeti információk sorsát. A preszákai<sup>156</sup> névtelen tudósítótól<sup>157</sup> vette át Reinbold Ignác zalatnai bányorvos az adatait s egészítette ki saját élményeivel, majd az események után a helyszínre kiküldött vizsgálóbíróság adataival teljesítette ki végül naplóját.<sup>158</sup> Johann Nahlik katonai ügyész 1850-ben kezdte a vizsgáladást a helyszínen, jelentése részletes, de a megbízottjai eltusolták eredményeit. Az ő eredményeit közli 1861-ben Kővári László, s szintén ezeket az adatokat használta fel Jancsó Benedek is. László Elek Gyulafehérváron írta naplóját, a városon kívül történt eseményekről mások elbeszélése által értesülhet.<sup>159</sup> A preszákai tudósító Gyulafehérvárra menekült<sup>160</sup>, s ez biztosítja László Elek Preszákára vonatkozó adatainak hitelességét. Szilágyi Farkas az elérhető információk alapján – amelyeknek eredete néha nem egyértelmű – írja meg monográfiáját. Kovács Gyárfás<sup>161</sup> „*kiváló műveltségű, nagy tehetőségű vas szorgalmú deésaknai r.k. fiatal lelkész egy vastag kötetben megírja a bányavidéki r.k. esperes plébániáinak történetét*”<sup>162</sup> – de csak kevés esetben lehet tudni, hogy honnan informálódott.<sup>163</sup> A püspökségre beérkező jelentések hitelességét kompromittálja az, hogy érvelés részei, így néha túlzások is tartalmaznak.<sup>164</sup>

Bodnár Lajos plébános október 27-én írja első jelentését, de nem tér ki a részletekre.<sup>165</sup> Helyzete kilátástalanságára való hivatkozással álló-

<sup>155</sup> Sávai 1999, ; László Elek, *Egy gyulafehérvári polgárnak naplója az 1848/49. évi forradalom alatt*, Sajtó alá rendezte Sávai János. Szeged 1998; Szilágyi 1898.; Schem. 1882.; Kovács Gyárfás: *A bányavidéki róm. kath. esperesi kerület plébániáinak története*. Szamosújvár 1895.; *Történelmi lapok 1896. január 15 – február 1.*; Kővári 1861; Jancsó 1899; s még sok e századi tanulmány, amelyek információikat többnyire e forrásokból merítették.

<sup>156</sup> Preszákán gyilkolták le a Zalatnáról elmenekült, s hozzájuk csatlakozott emberek nagy részét.

<sup>157</sup> Kilétéről Reinboldnak nem sikerül közelebbit is megtudnia. Sávai 1999, 57.

<sup>158</sup> „*Az oláh nép gyászos és szörnyűséges pusztítása Zalatnán, Erdély fő bányavárosában, amely 1848. október 22-én kezdődik*” – címet adva e naplónak.

<sup>159</sup> László 1998, 214.

<sup>160</sup> Sávai 1999, 57.

<sup>161</sup> E munkából kivonatossan ismerteti a *Történelmi lapok 1896. január 15 – február 1.* száma az 1848–49-re vonatkozó adatokat.

<sup>162</sup> *Történelmi lapok 1896. január 15 – február 1. 22.*

<sup>163</sup> Írása nem hivatalos egyházi jelentés, hanem csak egyháztörténelmi tanulmány.

<sup>164</sup> Például a verespataki részleges pusztulásról Bodnár így tudósít: „*Május 10-én Abrudbánya és Verespatak hamvadott el.*” – GYÉFKL PI. – 394.d. 16.cs. 262/1849. – Bodnár levele a püspökhöz, Zalatna, 1849. augusztus 30.

<sup>165</sup> „*Oly irtoztató állapotban vagyok, leírni nem tudom: mindenünk oda égett, elraboltatott, életünk veszedelemben van, templomunk leégett.*” – GYÉFKL PI.



máshelyének elhagyását tervezi, s ezért kéri is a püspököt, hogy „*méltóztasson a várbeli Commandánstul egynehány katonát küldeni, ki engem cselédemmel átkísérjen Fejérvárra*”. Erre viszont nem kerülhetett sor. November 1-én újabb levéllel fordul főpásztorához, melyben jelzi, hogy „*Kovács és Szabó urak Abrudbányára menekültek*”, ő viszont még kitart plébániáján.<sup>166</sup> Következő leveléből megtudjuk azonban, hogy már csak kevés ideig, November 28-án, miután Szebenbe menekült, részletesebb jelentést küld ugyanis. A menekülésre, bevallása szerint, a növekvő magyarellenesség készítette. Október 23-a után csak egy hétig bírta Zalatnán, ahol leégett és kirabolták a templomot és a plébániát is. A tél közeledte miatt a legsürgősebbnek a templom befedését látja, még ha csak ideiglenes deszkafedélzettel is. Az átélt események arra készítették ugyanakkor, hogy elhelyezését kérje Zalatnáról; s ismerve az ottani állapotokat, a maga helyébe egy „*német nevű, oláhul jól beszélő egyént*” ajánl. Ezt a kérését többször is megismételte.<sup>167</sup> Ez is jelzi, hogy egyértelműen nemzetisége, nem pedig vallása miatt volt része üldöztetésben. Pedig a vallási megosztottság is tény volt, de a bujtotatók nem ezt használták ki.<sup>168</sup>

Béldi Györgytől a püspök kért a templom renoválásához pénzbeli támogatást s Bodnár számára lakást.<sup>169</sup> Béldi György jobbnak látja azonban,

---

– 390.d. 16.cs. 1310/1848: Zalatna, 1848. október 27.: Bodnár Lajos zalatnai plébános levele Kovács Miklós püspöknek.

<sup>166</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1310/1848. – Zalatna, 1848. november 1.: *Bodnár Lajos zalatnai plébános levele Kovács Miklós püspöknek*

<sup>167</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 61/1849. – Bodnár Lajos levele a püspökhöz, Zalatna, 1849. február 27.; GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1413/1848. – Bodnár Lajos levele a püspökhöz, Szeben, 1848. december 20.; GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 58/1849. – Másolat 374/1849. – Bodnár Lajos levele a Kincstárhoz, Nagyszeben, 1849. február 9.; GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1377/1848. – Bodnár Lajos levele a püspökhöz, Szeben, 1848. november 28.: „*de midőn napon (...) kellestett ballanom a magyar ellen növekedő ellenszenvet, életemet biztosítandó, eltávoztam, mert mit tehetek róla, hogy magyarnak születtem.*”

<sup>168</sup> Két esetben találtunk a levéltári iratok közt erre is utalót, de mindkét jelentést a félelem és átélt tragédia diktálta, így nem biztos, hogy katolikus elleni akció is előfordult – mint vallásüldözés: GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 61/1849. – Bodnár Lajos levele a püspökhöz, Zalatna, 1849. február 27.: „*a fennmaradott katolikusok iránt való gyűlöll[t]ség nöttön nő*”. Később azonban már csak ezt írja: „*Én áldozatja vagyok nem hivatalomnak, hanem nemzetiségemnek.*” Hasonlóan fogalmaz a verespataki pap is: „*napontai fenyegetés, hogy most a pápistákon a sor a kiirtásra*” – GYÉFKL PI. – 395.d. 37.cs. 77/1849. – Verespatak, 1849 július 1.: *Thót István verespataki plébános jelentése Kovács Miklós püspöknek*

<sup>169</sup> A püspök a nehéz helyzetben kitartást kíván papjaitól, s Bodnár se kivétel. Felszólította, hogy térjen vissza ő maga Zalatnára. – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1377/1848. – Bodnár jelentése a püspöknek, illetve a püspök levele Béldi Györgyhez, Nagyszeben, 1848. november 28. illetve Gyulaféhevár, 1848.

hogyan az életben maradt Bodnárt és Szabó Jánost<sup>170</sup> helyezték máshova, s tekintve Zalatna helyzetét és a megfogyatkozott hívek számát, oda egy mérsékeltébb fizetéssel díjazandó káplánt, vagy esetleg szerzetes atyát küldjenek.<sup>171</sup> A püspök Kovács József esperes segítségét kéri, hogy pontosabb információkat szerezhessen Zalatnáról,<sup>172</sup> „*hol eddig fele számmal voltak papok, a megmaradt hívek zokogva panaszolják, hogy az vallás egyetlen isteni vigasztalástól is meg vannak fosztva*”.<sup>173</sup> Csak miután Kovács József részletes tájékoztatását megkapja, szándékszik sürgetni a Kincstárt.<sup>174</sup> Kovács József leveléből megtudja, hogy ugyan ő még nem volt Zalatnán de azért néhány lényeges információval szolgálhat: Szerinte Bodnár Lajost fel kell szólítani,

december 11.

<sup>170</sup> Gimnáziumi tanár 1846-tól. –Kovács 1895, 148.; Szabó Jánost már korábban máshova szándékozták helyezni. 1848 nyarán a zalatnai hívek tiltakoztak ez ellen. – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 876/1848. – 66 katolikus tiltakozó levele Szabó János elhelyezése ellen, Zalatna, 1848. június 7.; A püspök az 1393 sz. rendeletével december 12-én Szabó Jánost Kolozsvárra helyezte. – GYÉFKL PI. – 393.d. 4.cs. 16/1849. – A püspök levele a Kincstári Tanácshoz, Gyulafehérvár, 1849. január 8.; Bodnárnak rosszul esik, hogy csak Szabó volt ily szerencsés, s ő pedig nem. Felháborodásában a püspöknek a szemére veti, hogy pont azzal gyakorolt ily kegyet, akinek fellengzős beszéde ingerelte a románokat Zalatnán a katolikus papság ellen („*ha magyar nem volnék, szégyellnék élni*” – jelentette ki Bodnár szerint Szabó János). – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1395/1848. – Bodnár Lajos levele a püspöknek, Nagyszeben, 1848. december 11.

<sup>171</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 8.cs. 1414/1848: Béldi György levele a püspökhöz, Nagyszeben, 1848. december 9.

<sup>172</sup> A fennakadt közlekedés miatt erre csak később fog sor kerülni. – GYÉFKL PI. – 391.d. 30.cs. 1392/1848. – A püspök és Kovács esperes levélváltása, Gyulafehérvár, 1848. november 26. illetve Abrudbánya, 1848. december 7.; Román Antal zalatnai lelkész és tanár haláláról is Kovács esperes jelentéséből értesül csak a püspök. – GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1358/1848. – Kovács József jelentése püspöknek, Abrudbánya, 1848. november 15.; Haláláról tudósít az 1849. januárjában megküldött jelentése is Kovács Józsefnek. – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 29/1849; Marton 1993, 224–227.; Kovács Gyárfás, *Karcolatok egyházmegyénk 1848/49-es évi történetéből*. In. Közművelődés, 1902. (K.Gy.); Szirmai 1999. 698.; Lestyán Ferenc, *Az erdélyi római katolikus papság az 1848-49. évi forradalom és szabadságharcban*, In. Pál Antal-Sándor (szerk.), *A maros megyei magyarság történetéből*. Tanulmányok. II. Marosvásárhely 2001. 134.

<sup>173</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1391/1848. – *Kovács József jelentése a püspöknek*, Abrudbánya, 1848. december 4.

<sup>174</sup> Ugyanakkor azt is kilátásba helyezi, hogy ha Bodnár az engedelmességet megtagadva nem tér vissza Zalatnára, akkor sem fogja pap nélkül hagyni e plébániát (ez a válasza Kovács József december 7-ei levelére, amelyben kéri, hogy vagy Bodnárt szólítsa fel a püspök visszatérésre, vagy mást helyezzen a helyébe) – GYÉFKL PI. – 391.d. 30.cs. 1392/1848. – A püspök levele Kovács Józsefnek, Gyulafehérvár, 1848. december 12.



hogy adjon számot arról, hogy főpásztori engedély nélkül elhagyta a híveit (itt az esperes a jó pásztor parabolára hivatkozik). Tudatja, hogy a Henne kápolna teljesen épen maradt, ahol misézni tehát lehet. A szükséges kellek is megvannak ehhez. Neki csak kelyhet kellett kölcsönöznie, egyéb megvolt. Előkerült a nagy cibórium is. Utal arra, hogy az elrablott tárgyak közül sok került elő Lukáts kereskedőnél, s „*remelleni lehet! miszerint a kinyomozó bizottmány még többeket fog kézre keríteni, főképp ha a zalatnai dis unitus papot jó moddal megkerik*”. A lakásgond se veszélyes, mert a költészettanár háza kis költséggel lakhatóvá tehető. Ez ugyanis bolthajtásos lakás, amely csak kívülről sérült, belül semmi baja. Kéri, hogy a püspök parancsoljon rá Bodnára, térjen vissza, vagy ha Bodnár félne visszajönni, akkor a püspök valakit nevezzen ki adminisztrátornak a plébániára. A Kincstár a kiadásainak csökkentése végett ugyanis mindenképp káplánsággá akarta alakítani Zalatnát, ezért a püspök december 25-én újra felszólítja az esperest, hogy ne halogassa a Zalatnára való menést, mert sürgősen nagyon pontos információk kellenek neki a megmaradt hívek számáról, arról, hogy az elmenekültek visszatérnek-e majd tavasszal Zalatnára, s melyek azok az okok, amelyek Zalatna káplánsággá alakítása ellen szólnak.<sup>175</sup> Béldi György 1849. január 12-i levelében a Kincstár anyagi gondjaira hivatkozva újra kéri Zalatna káplánsággá alakítását.<sup>176</sup> Újra felszólítja tehát a püspök az esperest, hogy azonnal menjen le Zalatnára szétnézni.<sup>177</sup> Január 19-én végül elküldte az esperes a jelentést. Személyesen nem tudott lemenni ugyan, de megbízható emberek<sup>178</sup> révén pontos információkat szerzett be. Ezek tudósítása szerint 555 katolikus van Zalatnán.<sup>179</sup> Az 1200 katolikusból 447-en menekültek el, a meghaltak és elveszettek száma 198. Ezek neveit mellékli is a püspöknek. E lista 248 halottat, illetve elvesztődöttet tartalmaz, a katolikus áldozatok mellett feltüntetve a 43 református, 6 unitárius és 1 görögkatolikus vallású halottat is.

Ez a lista részletes információkat tartalmaz a megölt emberekről, akiket név szerint sorol fel. Ugyanakkor a többi tudósítás ismeretében

<sup>175</sup> GYÉFKL PI. – 391.d. 30.cs. 1412/1848– A püspök levele Kovács Józsefnek, Gyulafehérvár, 1848. december 25.

<sup>176</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 36/1849– Béldi György levele a püspöknek, Nagyszeben, 1849. január 12.

<sup>177</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 37.cs. 6/1849. – Kovács József és a püspök levélváltása, Abrudbánya, 1848. december 28. illetve Gyulafehérvár, 1849. január 8.

<sup>178</sup> Lukáts Lukács gazdag zalatnai polgár (nála találtak menedéket a Zalatnán maradt „nem románok” – „nagy számban” – s az ő lánya, Lukács Róza erélyes fellépése is életmentő védelmet nyújtott az életben maradottaknak. – Sávai 1999, 75.; Szilágyi 1898, 157.; a zalatnai görögkatolikus plébánost, több zalatnai aranyváltó ellenőrt.

<sup>179</sup> Ezt a számot jelenti Kálmán Ábrahám is, amikor kéri Zalatnára helyezését, február 26-ai levelében. Akkor Bodnár még nem tért vissza oda. – GYÉFKL PI. – 393.d. csoporton kívül, 60/1849. – Kálmán Ábrahám elhelyezési kérelme a püspökhöz, Boica, 1849. február 26.

hitelesnek is tekinthető.<sup>180</sup> A Reinbold-hagyaték listái (Reinbold és Nahlik-féle listák) által felsorolt nevekkel szerencsésen kiegészítik egymást.<sup>181</sup> László Elek szerint mintegy 300-an pusztultak el Preszákánál, s ezeket az ottani bíró, Teodor Stanila temettette el. A preszákai 300 halott a Kovács József által elküldött listában felsorolt áldozatok kevesebb számával nem ellentmondás, mert a Preszákán „*elpusztultak között... sok külső cselédség és egyéb idegenek is voltak található*” – olvashatjuk Nahlik jelentésében. Nahlik azonban pontosít: a 300 halott eltemetése után a bíró abbahagyta a számolást<sup>182</sup> – e részletről nem tud László Elek –, s a megmentettek csekély számára való tekintettel teszi Nahlik a meggyilkoltak számát mintegy 600-ra. Szilágyi monográfiájában már 800 halottat említ.<sup>183</sup> Ezeket a számokat vette át a későbbi összes tanulmány, és ezeket már mind zalatnai halottnak tartották. Kovács Gyárfás – Recker későbbi zalatnai plébánosra hivatkozva – 700 megölt katolikust említ. De a Zalatnán megmaradt 555 katolikus számából nem lett volna szabad arra következtetni, hogy a többi mind megölték. A számok másról árulkodnak: Zalatnán is maradtak (pl. Lukács Lukács házában); a preszákai tudósítóval megmenekült még 22 sebesült nő és gyermek<sup>184</sup>; a metesdi papnál mintegy 100 ember talál menedéket<sup>185</sup>, akiket több kisebb csoportban Gyulafehérvárra küld.<sup>186</sup> Még egy 30 fős csoport jutott el később ugyanahhoz a metesdi lelkészhez (Juon Ursához). Ez alapján írja Szilágyi Farkas: „*150 magyar maradt életben azok közül, akik Zalatnáról útra keltek*”<sup>187</sup> – de a megmenekültek még többen voltak: „*a Zalathnáról menekültek nagy számmal itten telepedtek meg*” (vagyis Abrudbányán).<sup>188</sup> Maga Avram Iancu biztosította több zalatnai polgárnak is az Abrudbányára való menekülés lehetőségét.<sup>189</sup> Reinbold

<sup>180</sup> Beldi György ugyan nem tartja hitelesnek, próbálja eltussolni, ahogy ez Nahlik jelentésével is történt: „...*a 29 szám alatti becses irathoz csatolt lajstromban foglaltak közül, mellőzve azon körülményt, hogy ezen lajstrom illő hitelességgel nem bír...*” – GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 58/1849. – Beldi György levele a püspökhöz, Nagyszeben, 1849. február 16. Mellékelve csatolja Bodnárnak két levelét 58/1849. és 374/1849. iktatószámokkal. A listában található nevek hitelességét alátámasztja a Reinbold és Nahlik féle listákban található nevek azonossága.

<sup>181</sup> A listák összehasonlítása révén az esperes által elküldött névsort még mintegy száz személy nevével egészíthetjük ki. ld. Melléklet: GYÉFKL PI. – 395.d. 37.cs. 6/1849

<sup>182</sup> Sávai 1999, 72.

<sup>183</sup> Szilágyi 1898, 400.

<sup>184</sup> Sávai 1999, 53.

<sup>185</sup> Sávai 1999, 72.

<sup>186</sup> Hermann 1996. 189.

<sup>187</sup> Szilágyi 1898, 156.

<sup>188</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1408/1848. – jelenti Kovács József, Abrudbánya, 1848. december 20.

<sup>189</sup> *Raport al lui Avram Iancu către guvernatorul Transilvaniei, feldmăreșalul-locotenent*

Ignác Nagyágra menekült (ő innen Oravicára ment tovább)<sup>190</sup>, s valószínűleg nem egyedül. 120-ad magával menekül meg Szabó János ev. ref. lelkész.<sup>191</sup> „*Sok zalatnai, anélkül, hogy a Petrosánba és tovább lefele vezető menethez csatlakozott volna, mindenfelé az erdőkbe menekült.*”<sup>192</sup> Bölöni Mikó Samu Schweller zalatnai polgár családjával együtt ezt tette például. Kerczó Štefán román lakos segített nekik. A menekültek csoportosultak. Az egyik csoport tagjai: „*Cath. professor Kovács Lajos, Melczer judiciális expeditor valamint neje, leánya, anyósa, az öreg Müllerné és leánya, Müller József próbaházi tiszt, Baternainé az öreg, két kised leánykájával (unokáival), saját családom öt személyből egy nőcseléddel, Dihanics Hóni, egy zalatnai szücsmester Gergely József, Kovácsnak az inasa, egy gimnaziális tanuló, Melczerné és Baternainé cselédei*” – emlékezik vissza Bölöni Mikó Sámuel szemtanú.<sup>193</sup> A zalatnai Bonk Mártonnál ugyanakkor sok gyermeket mentettek meg – Petru Dobra állítása szerint.<sup>194</sup>

Kovács esperes optimista, szerinte az elmenekültek vissza fognak térni, s a zalatnai bánya majd idővel újabb lakosokat is fog vonzani; s így megint nagy létszámú lesz a város.<sup>195</sup> A plébános fizetésének lejjebb szállítása ellenérveként azt is megemlíti, hogy a nehéz helyzetben nem a híveknek, hanem inkább a papnak kellene őket segíteni.<sup>196</sup> A püspök január 27-én e jelentés ismeretében újabb kérelemmel fordult Béli Györgyhöz, tiltakozva Zalatna káplánsággá való alakításának terve ellen. Béli február 16-án kelt levele rámutat, hogy sokan azzal a szándékkal távoztak el, hogy nem térnek

---

*baron Ludovic de Wohlgemuth, privind lupta de apărare dusă de oastea țărănească română în timpul revoluției de la 1848–1849 din Transilvania.* – Căzănișteanu, Constantin (szerk.), *Documente privind istoria militară a poporului român: ianuarie 1848- decembrie 1856.* București. 114–146.

<sup>190</sup> Sávai 1999, 22.

<sup>191</sup> Jancsó 1899. 625.

<sup>192</sup> Sávai 1999, 76.

<sup>193</sup> Bölöni é.n. 11.

<sup>194</sup> Bölöni é.n. 31.

<sup>195</sup> Optimizmusa nem igazolódott be, mármint ami a katolikus lakosság gyarapodására utalt. 1882-ben csak 682 katolikust említ a sematizmus. – Schem. 1882. 32.

<sup>196</sup> GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 29/1849. – Kovács József jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1849. január 19.

vissza<sup>197</sup>, s ha vissza is térnének, akkor sem lesznek annyian, mint 1847-ben, amikor is megnövelték a pap fizetését.<sup>198</sup>

A térség többi plébániáját tekintve azt látjuk, hogy a polgárháborús konfliktus nem arányosan sújtotta a térség magyar lakosságát. A kőrösbányai hívek nagy része a filiákban lakott (pl. Brád, Kristyor, Mihelyen, Ots, Karács, Felvátca, Cebe). A Kőrösbányán lakó 130 katolikus a filiákban lakókkal együtt 358-an képezték a katolikus plébánia közösségét.<sup>199</sup> Az itteni templom leégett már a Hóra lázadaskor is 1784-ben, de ez történt most 1848. október 26-án és 1849. május 27-én is. 5 év kellett a helyreállításhoz, s csak ekkortól találunk itt anyakönyveket is.<sup>200</sup> Az 1848. októberi események során<sup>201</sup> az itteni ferences kolostor házfőnökét, P. Vécsy Tamást Brádra hurcolták, tömlöcbe, honnan 1848. október 25-én a katonaság szabadította ki.<sup>202</sup> A lakosok megpróbálták elmenekülni, s az a kevés, aki ott maradt, Brádra „barom módjára szaladva hajtatott”.<sup>203</sup> Ezután Kőrösbányát a fellázított tömeg kifosztotta, s a forradalom után idehelyezett lelkész, Bergman Vince adatai szerint a templomot is kirabolták, a képeket és más szent tárgyakat az árnyékszékbe dobálták, sőt a kriptákat is feltörték.<sup>204</sup> A

<sup>197</sup> Bodnár kérelemmel fordult Béldihez is, s ebből kiderül, hogy ő nem akar visszatérni. – GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 58/1849. – Bodnár levele Béldi Györgyhöz, Nagyszeben, 1849. január 8. A visszatérés miatti félelme készíti arra, hogy enyhén túlzó jelentéseket írjon: „*híveim nagyobb s miveltebb része... gyilkoltatva le.*” – Bodnár levele Szebenből a püspöknek, 1848. december 20. – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1413/1848; „*kevés fennmaradott katolikusok*” – Bodnár november 28-ai jelentése a püspöknek. – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1377/1848.

<sup>198</sup> „*Zalathmán a kath. hívek nagyobb részt kiirtattak*” – állítja Béldi még az 1848. december 9-én keltezett levelében (GYÉFKL PI. – 389.d. 8.cs. 1414/1848), s a 29/1849-es leiratról azt állítja, hogy nem hiteles – így bizonyítva, hogy elég Zalathnára egy káplánt vagy mérsékelt fizetésű szerzetest helyezni. – GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 58/1849. – Másolat: 405 – Béldi György levele a püspöknek. Bodnár ugyanis enged a püspöki parancsnak, s kész visszatérni Zalathnára, de csak akkor, ha anyagi feltételeket is biztosítanak. Lakást kér, a misézéshez meg: „*viasz gyertya, borliszt... tömjén... s.a.t.*” szükséges, hogy rendelkezésére álljon. Béldi György tudja, hogy Bodnár kívánalmainak nem tehet eleget: „*lehetetlen rangjához illő szálással is ellátni.*” – Uo.

<sup>199</sup> Schem. 1848. 19.

<sup>200</sup> Schem. 1882. 28.

<sup>201</sup> Október 22-én fegyverezték itt le a nemzetőrséget. – Jancsó, 1899, 621.

<sup>202</sup> A forradalom után a nyomdában talált forradalmi iratok miatt halálra akarták ítélni, de kegyelmet kapott. – Lestyán 2001, 133.; GYÉFKL PI. – 389.d. 7.cs. 1421/1848. – Déva, 1848. december 23.: *Gyurma Gábor bulgarita ferences levele Kovács Miklós püspöknek*; GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1358/1848. – Kovács József jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1848. November 18.

<sup>203</sup> Kovács 1895. 109–111.

<sup>204</sup> „*A templomban oltárok, orgonát, székeket és minden templomi ékességeket,*

csontvázak Hermán György és Birta János helybeli görögkatolikus lelkészek révén kerültek vissza helyükre, s falazták be újra a kriptát. Kőrösbányán teljes lett a pangás. A szerzetesek elmenekültek<sup>205</sup>, hívek nincsenek.<sup>206</sup> A püspök, miután kézhez kapta Gyurma Gábor jelentését a kőrösbányai helyzetről, felszólítja, hogy „*mihelyt a megszakadt közlekedés csak valamennyire is helyre áll, az odavaló hívek szükségeinek kivált a jelen szerencsétlen események között kétszeresen igényelt fedezéséről alkalmas egyénnek odaküldése által gondoskodják, és gondoskodásáról engem tudósítson*”.<sup>207</sup>

A Buteanu vezette november 13-ai brádi, majd a 14-ei kőrösbányai véres akciót a román történetírás úgy értékeli, mint román bosszúállást a Gáll László hadjárata során történt incidensek miatt. Gáll László ugyanis honvéd seregével elfoglalta Kőrösbányát, majd november 9-én Brádot is. Ezután azonban visszavonult. Ekkor kerül sor a nagyhalmágyi zavargásokra is. A tragikus események akkor következtek be, amikor Gáll László kivonta innen a 150 honvédet.<sup>208</sup> Ádám Ágoston plébános az 1848. november 30-ról keltezett levelében értesíti az abrudbányai esperest, Kovács Józsefet<sup>209</sup>, hogy a lázadást szerencsésen átvészelte<sup>210</sup>, a rablástól annyit megmentettek, hogy a szentmisét be lehet mutatni, hiszen „*előleges vigyázatunk s jó emberek fáradalma következtében a szükségeseket kivehetjük, a többinek valami része visszajött*”. Jelentéséből azonban nem derül ki, hogy pontosan mi történt Nagyhalmágyon. Csupán 1849. decemberében írt jelentésében mutat rá, hogy 1848. október 20-án a polgárháború követ-

---

*ruházatokat össze romboltak, vagy elraboltak, a sírboltokat felhánnyva a koporsókból a halottakat ki vontolták, egy szóval a legborzasztóbban a templomot és szerzetes házunkat mindenkől kipusztították”* – jelzi Gyurma Gábor a püspöknek: GYÉFKL PI. – 389.d. 7.cs. 1421/1848. – Déva, 1848. december 23.: *Gyurma Gábor bulgarita ferences levele Kovács Miklós püspöknek*.

<sup>205</sup> *A püspök levele Gyurma Gábor bulgarita ferencesek tartomány főnökéhez*, Gyulafehérvár, 1848. Sávai János: *Zsinat és forradalom - Erdély, 1848/49*, Szeged 1999, 545.; GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1358/1848. – *Kovács József jelentése a püspöknek*, Abrudbánya, 1848. november 18.

<sup>206</sup> „*A kőrösbányai hívek annyian eltávoztak Városoktól, hogy: mint hallatszik még csak egy hív van, ki eddig az eltávozások után meghalt, a helybéli unitus tisztelendő ur temetgette el*” – GYÉFKL PI. – 395.d. 27.cs. 5/1849. – *Ádám Ágoston nagyhalmágyi plébános helyettes levele Kovács József esperesnek*, Nagyhalmágy, 1848. december 30.

<sup>207</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 7.cs. 1421/1848. – Gyulafehérvár, 1848. december 30.: *Kovács Miklós püspök válaszlevele Gyurma Gábornak*.

<sup>208</sup> Dragomir 1989, 62–63.

<sup>209</sup> Akinek mindeddig nem volt lehetősége a körzetéhez tartozó nagyhalmágyi plébániáról valamit is megtudni. – GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1358/1848. – Kovács József jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1848. november 18.: „*Nagy Halmágyirol teljeséggel semit.*”

<sup>210</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1391/1848. – Ádám Ágoston jelentése Kovács József esperesnek, Nagyhalmágy, 1848. november 30.

keztében plébániáját feldúlták. Ekkor megmenekített, még a plébánia és a templom kirablása előtt, néhány kazulát, kelyhet s más szent edényeket. Egész novemberben nem tudta végezni papi szolgálatát, mert a román hatóság ezt nem engedélyezte.<sup>211</sup>

Offenbánya, ahol a filiákkal együtt 1848-ban 582 lelket számláló vegyes lakosságú plébániát Györfi Ignác látta el,<sup>212</sup> a forradalom kitörése után a polgárháborút szerencsésebben átvészelte, mint a kerület szomorúbb sorsú helységei. Az 1775-től vezetett anyakönyvek se lettek a lángok martalékai, viszont a feszült helyzet oda vezetett, hogy a hívek száma 1882-re 307 lett. Az elpusztulást Szilágyi Farkas információja szerint azért kerültek el, mert Avram Iancu ezt nem engedte meg. A plébános, Györfi Ignác volt ugyan szabadságától megfosztva, de szintén Iancu parancsára megmenekült a bántódástól. A magyar lakosság a görögkeleti papnak, Idián Iosifnak köszönheti, hogy nem esett bántódásuk. Offenbányán tehát sem égetés, sem gyilkolás nem történt, s a rablás sem öltött nagyobb méreteket. A kerületi esperes 1848. december 4-én arról számol be, hogy „*a lelkész népével együtt hálát ad megtartásáért*”. A szomszédos plébánia - Verespatak – plébánosa, Thót István<sup>213</sup> 812 katolikus számára teljesített szolgálatot a forradalom idején.<sup>214</sup> Az őszi zavargásokkor a plébános „*a felbőszült néphez közelségbe ment vala ottan meghült, és rettenetesen meg is ijedet*”.<sup>215</sup> A tél beállta a plébánost így betegágyban találja.<sup>216</sup> A besegítésre a püspök Kovács József esperest, s esetleg a topánfalvi vagy offenbányai plébánosokat találja alkalmasnak. Kovács József jelentéséből kiderül, hogy a kisegítést az offenbányaiak segítsége nélkül kellett megoldaniuk. Lehet, hogy már ekkor betegeskedett Györfi Ignác.<sup>217</sup> A felmerülő, kisegítést vállalható plébánosok

<sup>211</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 685/1849. – Vajdahunyad, 1849. december 3.: *Ádám Ágoston nagyhalmági helyettes lelkész levele Kovács Miklós püspökhöz.*

<sup>212</sup> Historia Domus et Ecclesiae Parochialis Rcath Offenbanyen[...]

<sup>213</sup> Beke 1870, 177. Ekkor a plébános 56 éves.

<sup>214</sup> Schem. 1848. 28.; A háztörténetbe folyamatosan 1845-től jegyzi be azokat az iratokat, amelyek plébániáját érintik – „*A Verespatak Rom. Kath. Egyházmegyének és Iratok Jegyző könyve kezdve 1845 évben*” – címmel.

<sup>215</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 37.cs. 6/1849. – Kovács József jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1848. december 28.; Ekkor történt a Iancuék által lebonyolított átrendezés, amikor is Verespatak adminisztrációját elválasztják Abrudbányától, s külön tisztkart létesítenek itt a november 7-ei vármegye-átrendezéskor. Szilágyi 1898, 207.

<sup>216</sup> „*A verespataki betegágyban fekszik.*” – GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1358/1848. – Kovács József jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1848. november 18.; „*Verespatakon a plébános már több hetektől fogva köszvényben szenved*” – jelenti Kovács József a püspöknek. Abrudbánya, 1848. december 4. – GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1391/1848.

<sup>217</sup> Az 1849. május 31-én bekövetkezett haláláról – Kapatán Márton topánfalvi lelkész jelentéséből – kiderül, hogy ezt hosszas betegeskedés előzte meg. A feszült



esetében tetten érhető, hogy ugyan a polgárháborús incidensek jelentős károkat okoztak az ő plébániáikon is, ugyanakkor viszont a személyes kapcsolatok révén a román felkelőkkel szemben védelmet is tudtak szerezni. Ilyen szempontból kiemelhető Topánfalva esete, amely éppen a román katonai erőt vezető Avram Iancu szülőfaluja. Ugyan itt is jelentős anyagi nehézségekkel kell számolni, s Piringer József nyugalmazott lelkész Topánfalváról írt levele beszámol arról az inségről és nyomorról, amely „*már jó idő óta annyira sanyargat*”<sup>218</sup> viszont a feldúlást mégis elkerülhette a plébánia, mert az akkori kincstári orvos, Kalcher Vincze<sup>219</sup> jóban volt Iancuval, s így maga a népvészér állított őrséget a papnak<sup>220</sup> és templomnak<sup>221</sup> – állítja az itteni plébános, Kapatán Márton<sup>222</sup> kántora. Ennek is köszönhető, hogy az 1779-től vezetett anyakönyvek ekkor nem pusztultak el, s 1882-re a hívek száma is gyarapodott.<sup>223</sup> A plébános viszont a feszültségekkel terhes környezetben állandó rettegésben élt.<sup>224</sup>

Egyedinek tekinthető a román származású római katolikus plébánossal rendelkező Boica esete. Az 1848-as sematizmus szerint 545 katolikus lakott Boicán, s a filiákkal együtt 665 lelket szolgált Kálmán Ábrahám, három

---

helyzet vezetett halálához, a rettegésbe halt bele. Az offenbányai „*unitus lelkész által temettetett el*” június 2-án. A helyzet e plébánián nem lehetett ekkor túl rossz, hisz Kapatán Márton kéri idehelyezését. A püspök ezt nem teszi meg, Offenbánya rendezését Thót Istvánra, a felgyógyult verespataki papra bízta. Hivatalosan új plébánost még nem nevezhet ki, mert „*elzárt helyzetemben a kül világról igen keveset és azt se tudom, kinek kelljen a kijelölést elküldeni?*”. A szokásos hármas jelölés elküldésére csak október 21-én kerül sor, de a plébánia addig se maradt pap nélkül. Adminisztrátornak nevezetik ki Sándor József. Mielőtt ő Offenbányára megérkezne, addig Thót István látja el a híveket, s ugyanakkor az ottani „*Unitus lelkész Tiszteendő Aranyosi János Ur Junius és Julius hónapokban az offenbányai Megye Híveknak megtette a Szükséges Szolgálatokat*”. Október 21-én csupán formáságból küldi el a hármas kijelölést, ugyanis a felterjesztés végén megjegyzi: „*Sándor Józsefet... a sürgetős körülmények tekintetéből offenbányára már el is küldtem*”. A Királyi Kincstár itteni plébánosi állásában Sándor Józsefet a november 28-ai 320/MC leiratában erősíti meg.

<sup>218</sup> GYÉFKL PI. – 389.d. 11.cs. 1254/1848. – Topánfalva, 1848. Mindszent hó 4.: Piringer József nyugalmazott lelkész levele Kovács Miklós püspökhöz.

<sup>219</sup> Történelmi lapok 1896. január 15, 25.

<sup>220</sup> Ettől még a plébánosnak voltak más gondjai: „*Topánfalván plébános életben van, rendesen folytatja szent kötelességeit, de már két hónapja semmi fizetést nem kapott*” – írja Kovács József a püspöknek 1848. december 4-én. – GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1391/1848.

<sup>221</sup> Kovács 1895, 241.

<sup>222</sup> Ekkor 34 éves. 1846-tól teljesít itt szolgálatot. –Beke 1870, 144.

<sup>223</sup> 132-re duzzad fel a létszám. Schem. 1882. 30.

<sup>224</sup> Marton 1993 224–227.; Kovács 1902.; László 1998 233.; Lestyán 2001, 130.

nyelven hirdetve Isten ígését: németül, magyarul és románul.<sup>225</sup> Az 1769-től vezetett anyakönyvek fennmaradtak. E plébánia is szerencsésen vészelte át az 1848-1849-es forradalmat és polgárháborút, elsősorban a közösség német jellege és a plébános román származása miatt. Sőt a plébánia anyagi gyarapodásáról is tudunk, ugyanis ekkor, 1848-ban a plébános „6 négyzet-tel területtel nagyobbítja a plébánia telkét 8 frt. értékben”.<sup>226</sup> Kovács József esperes jelentése 1849 február 13-ról rámutat, hogy a boicaiak is sokat köszönhetnek a „*Nagyági Dis Unitus papnak, Piso Sabinak*”<sup>227</sup>, tehát itt is tetten érhető a személyes kapcsolatok szerepe a plébánia megmenekülésében. Az említett Piso Sabin segített a Csertés-Hondol kis plébánián is,<sup>228</sup> mely filiáival együtt is csak 316 lelket számlált. A német és román lakosság mellett itt csak kis számú magyarságot találunk.<sup>229</sup> E plébániáról nagyon kevés információnk van. Kovács József esperes 1848. december 4-én írt jelentéséből kiderül, nincs arra bizonyíték, hogy Csertésen lett volna lázongás<sup>230</sup>, s a február 13-ról írt jelentés is csak utal az ottani forrongásra.

Az abrudbányai esperes e nehéz időkben vigasztalta saját híveit s járta az esperesi kerület plébániáit<sup>231</sup>, s amint láthatjuk, állandóan írta jelentéseit a püspöknek, tájékoztatva őt a helyzetről, nehézségekről, amelyek egyre nagyobbak lettek.<sup>232</sup> Alapállása a kitartás, nagyon bízott, hogy a sötét felhők hamar tovatűnnek, de később beigazolódott, hogy a helyzet csak egyre rosszabb lett.<sup>233</sup> 1849. február 13-i jelentésében már azt is pozitívnak tartja, hogy „*a naponkint tornyosult veszélyek közt is ez óráig az Úr Isten különös*

<sup>225</sup> Schem. 1848. 16.; 1830-tól szolgál itt. – Beke 1870, 144.

<sup>226</sup> Kovács 1895, 85.

<sup>227</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 16.cs. 52/1849. – Kovács József esperes levele a püspöknek, Abrudbánya, 1849. február 13.

<sup>228</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 16.cs. 52/1849. – Kovács J. levele a püspöknek, Abrudbánya, 1849. február 13.

<sup>229</sup> Schem. 1848. 18.

<sup>230</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1391/1848. – *Kovács József jelentése a püspöknek*, Abrudbánya, 1848. december 4.

<sup>231</sup> Egy idő után ez már egyre nehezebb: „*szállásunkat bármely kevés időre elhagyni félelmetes.*” – GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 29/1849. – Kovács József jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1849. január 19.; GYÉFKL PI. – 390.d. 16.cs. 1408/1848. – Kovács József abrudbányai esperes levele a püspökhöz, 1848. december 20.

<sup>232</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1358/1848. – Kovács József jelentése a püspöknek, Abrudbánya, 1848. november 18.; GYÉFKL PI. – 393.d. 37.cs. 1384/1848. – Kovács J. levele a püspöknek, Abrudbánya, 1848. december 6.; stb.

<sup>233</sup> December 28-án elviszik a katonaságot („*eppen most hallom, hogy... elvittek a katonaságot*” – írja 1848. december 28-i levelében). – GYÉFKL PI. – 395.d. 37.cs. 6/1849. – Kovács J. levele a püspökhöz, Abrudbánya, 1848. december 28.; A január harmadikai jelentésében ez olvasható: „*fennmaradásunk bizonytalan.*” – GYÉFKL PI. – 395.d. 27.cs. 5/1849. – Kovács J. levele a püspöknek, Abrudbánya, 1849. január 3.

*kegyelméből életben vagyunk*”<sup>234</sup> A félelem már e bátor lelkipásztor lelkét is eltöltötte, első levele ez, amely végére e rövid megjegyzést írta oda: „*igen félve*”.

A polgárháború konfliktusa úgy nézett ki, hogy 1849 tavaszán a megbékélési kísérletek révén megoldódik.<sup>235</sup> Sajnos a bekövetkezett események ezt nem tették lehetővé, ami a későbbiekben komoly egyházkormányzati gondokat is fog magával hozni. Abrudbánya számára az 1849-es év májusa nehéz megpróbáltatást jelentett. Ekkor Kovács József katolikus esperessel együtt megölték kb. 120 hívét is.<sup>236</sup> Az ekkori vérengzésekkel volt kapcsolatos a közismert román-magyar megbékélési próbálkozás. Tavasszal a város nemzetőrsége követeket küldött Topánfalvára a román felkelőkhöz, s békekötésre került köztük sor.<sup>237</sup> A felkelők részéről megvolt már a jó szándék a békülésre. Kossuth Dragoşot küldte tárgyalni, aki született román létére a magyar szabadságharc lelkes híve volt. Szilágyi Farkas szerint „Janku nemcsak a fegyverszünet létrejöttét óhajtotta, hanem óhajtotta az erdélyi románok teljes kibékülését a magyarokkal.”<sup>238</sup> Bécsben már csalódott, hisz ott már márciusban úgy nyilatkoztak, hogy „külön román korona tartományról, nemzeti főnökről, azaz politikai és nemzeti egységről szó sem lehet.”<sup>239</sup> Viszont a bizalmatlanság befészkelte magát a lelkekbe.<sup>240</sup> Dragoş ugyan a magyar véleményt képviselve a román forradalmároknak a szemükre vetette, hogy nem veszik figyelembe a polgári átalakulást, s csak a nemzetiségre koncentrálnak<sup>241</sup>, de az abrudbányai magyarok se hittek Dragoşnak.<sup>242</sup> Hatvani „hatvankodása”<sup>243</sup> pedig a románságban erősíti meg a gyanút, hogy a békekötés csak csel

<sup>234</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 16.cs. 52/1849. – Kovács József esperes levele a püspöknek, Abrudbánya, 1849. február 13.

<sup>235</sup> Göllner, Carl: *Die siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848-1849*, Bukarest 1967, 224–225.

<sup>236</sup> Kovács 1895, 180.

<sup>237</sup> Korodi Alpár: *Ahol csak a felfang segített – Aranyosszék, Torockó és Abrudbánya környéke az 1848-49-es szabadságharc idején*, In: Gaal György: *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok az 1848-1849-i magyar forradalomban és szabadságharcban*, Kolozsvár 2000, 269.

<sup>238</sup> Szilágyi 1898, 305–306, 308.

<sup>239</sup> Jancsó Benedek, *Erdély története*, Kolozsvár 1931, 294.

<sup>240</sup> Miskolczy Ambrus: *Kísérlet a megbékélésre*, In: Bárdi Nándor (szerk.), *Erdély a történelemben*, Csíkszereda 1998, 164.

<sup>241</sup> Dragomir 1989, 84.

<sup>242</sup> Kossuth az eseményekről csak Hatvani jelentéseiből értesült, így ő is úgy látta, hogy a románok csak színlelték a tárgyalókészséget. – Egyed Ákos, *Erdély 1848–1849*, II. kötet, Csíkszereda, Pallas, 1999, 177.

<sup>243</sup> Hatvani nem volt románygyűlölő. Erről árulkodik az a levele is, amelyet 1849 februárjában a román és orosz újoncok felszerelése ügyében a debreceni parancsnokságnak írt. – *Hatvani József honvéd hadnagy jelentése a debreceni*

a magyarság részéről – s újra elszabadultak az indulatok.<sup>244</sup> Hatvani ugyanis bevonult katonáival Abrudbányára, s mindenkit fegyverátadásra szólított fel. Dragoş ugyan kéri, hogy ezt ne tegye meg, de végül sor kerül erre május 6-án, és ezzel újra kiújult a polgárháborús incidens. Dragoş-t a románok árulónak vélték és megölték.<sup>245</sup> Az abrudbányai unitárius anyakönyv írója jól érzékelte, hogy Hatvaninak „*egy incidens következtében tett elhamarkodása az egész békekísérletet megghiúsította; – ugyanis egy Verespatakról jövő ember –hibetóleg egy pár fegyverét átadni nem akaró oláh – reá lött. Ennek hírére eztán a Hatvani katonái felbőszültek; a tettesek ellen indultak, – egy pár kezükben lévő oláh foglyot kivégeztek, s ezzel el volt rontva minden előbbeni eredmény*”<sup>246</sup> A bekövetkezett harcokról a verespataki plébános, Thót István számol be püspökének. Május 6-án érkezett Hatvani vezetésével egy magyar csapat, mintegy ezer katona. Másnap, 7-én ebből kb. 120 fő kiment Verespatak felé, s csatározott a románokkal, segítséget kapva még Abrudbányáról, 8-án délután és éjszaka visszaszorítják a román csapatokat a kerpenyesi és bisztrai határba. A topánfalvi román utánpótlás hátrálásra készíti a magyarokat, Verespatak irányába vonulnak vissza, majd este csendesen visszatérnek Abrudbányára. 9-én még több fegyveres román gyűlt össze, s Abrudbánya és Verespatak közt kemény harcok alakultak ki, az Abrudbányára visszaszorított magyarokat 10-én onnan kiszorították, akik Zaránd felé vonultak vissza. Ekkor kezdődik Abrudbányán a fosztogatás, gyújtogatás és öldöklés, ami 12-éig tartott. A magyar katonasággal a lakosság közül is próbáltak menekülni, többek között az esperes Kovács József is, akit menekülés közben ölték meg 10-én,<sup>247</sup> aki Kovács Gyárfás szerint élete utolsó tragikus pillanatáig helytállt, s aki sokat, de eredménytelenül fáradozott e vidék lakosainak megbékéléséért. Szilágyi Farkas információi szerint (ezt vette át Jancsó Benedek is) „Kovács a románok engesztelhetetlen gyűlölője volt” – s Hatvanit, aki nála szállt meg, a románok ellen

---

*térparancsnokságnak a nem magyar nyelvű máramarosi újonccokkal szembeni rossz bánásmódról.* Debrecen, 1849. február 2. – In: Farkas Gyöngyi (szerk.): *Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténeti Levéltárban őrzött katonai irataiból.* - [www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/hadtud/sajatkez/sajatkez.zip](http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/hadtud/sajatkez/sajatkez.zip) (letöltve 2020. június 2.)

<sup>244</sup> Katona Tamás: *Nemzeti összeütközések 1848-49-ben*, In. Bárdi Nándor (szerk.), Erdély a történelemben, Csíkszereda 1998, 157.; Irányi Dániel – Chassin, Charles – Luis: *A magyar forradalom politikai története 1848–1849*. I. köt. (ford. Szoboszlai Margit), Bp. 1989, 285.

<sup>245</sup> Miskolczy Ambrus: *Egyház és forradalom. A köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat / Biserica și revoluție. Sinodul ortodox românesc de la Chişineu-Criş*, Bp. 1991, 25.

<sup>246</sup> Az unitárius lelkész, ki az anyakönyvbe ezt beírta, értesüléseit Rákossy József től veszi: „*kinek színtén kéziratából merítettem az egész forradalmi esemény leírását.*” – KUL – *Az Abrudbányai Unitaria Eklézsiáé. 1875. Anyakönyv*, 17–18.

<sup>247</sup> Marton 1993 224–227.; Kovács 1902.; Léstyán 2001, 134.

ingerelte volna.<sup>248</sup> Ma már nehezen ellenőrizhető, hogy melyik az igaz állítás. Lehet, hogy a katolikus pap, Kovács Gyárfás „hazabeszélt”, viszont tény az is, hogy Kovács esperes igazi papként helyállt élete utolsó pillanatáig. Ha elvakultság vezette volna, nehezen elképzelhető, hogy nem igyekezett volna románellenességének hangot adni jelentéseiben. De ilyen jellegű utalással a jelentései közt nem találkoztam. Ugyanakkor félreértésre adhatott okot az, hogy amikor megérkezik Hatvani, egy trikolor zászlóval a kezében rögtönzött köszöntő beszédet tartott a piactéren.<sup>249</sup> Viszont ez érthető is, hiszen esperesi kerületében felborult az egyensúly, elszabadult vad indulatok uralkodtak, s a megérkezett katonaságtól csak a rend biztosítását remélhette. Annak a rendnek a biztosítását, ahol a nemzeti színek használatát nem akadályozza meg a népfelkelők önkénye. Kérdéses, hogy nevezhető-e ez „engesztelhetetlen rományülöletnek”? Bölöni Mikó Sámuel ugyan ítéletet mond emlékiratában az esperes felett, ugyanakkor azonban azt is leírja, hogy *„azon gondolat, hogy ily hosszas féktelen állapotoknak már valahára vége leend megnyugtató magokat az oláh ajkú vagyonos polgárokat is, a magyarok pedig annyi kiállott halálfélelemre a véletlenül megérkezett katonaságban életük megmentőjét szemlélték, és így a mi nagyon természetes, örömmilyvánítások sem hiányzának”*.<sup>250</sup>

A románok felgyújtották a templomot és a plébániát is.<sup>251</sup> A város porrá égett a három magyar templomnak (római katolikus, református, unitárius) csak a falai maradtak meg.<sup>252</sup> A helyzetet már nem lehetett menteni. Az abrudbányai tragédia után az Érchegységben folyamatossá váltak az atrocitások, amelynek terhére a katolikus plébániák is viselték. Mivel az abrudbányai tragédia szorosan kapcsolódott Verespatakhoz is, e helység is részese lett Abrudbánya tragédiájának. Verespatakon a gyűjtogatás 8-ától 12-éig tartott, de mivel a magyarok és románok vegyesen laktak, elég sok magyar ház épen maradt. Viszont mindenkit kirabolták *„egy vas szegig”*. A verespataki katolikusok lakásai közül 28 égett le, az unitáriusoké és reformátusoké közül ennek duplája. A verespataki öldöklés többnyire puskalövéses által történt, május 10. és 12. között. A katolikusok közül biztosan meghalt 14, akiről a plébános tud. Nagyszámú unitáriust és reformátust megöltek, többnyire férfiakat, 3-4 nő is, gyerekek meggyilkolásáról nem tud. Az unitárius pap, Fúzi Sándor is meghalt. A templomok közül az unitárius elégett, a református nem, mert közel van a román lakásokhoz. A katolikus iskola épülete, ahol misézni szokott, megmenekült, miseruhákat, missalét, liturgikus edényeket, gyertyatartókat sikerült részben

<sup>248</sup> Szilágyi 1898, 313.

<sup>249</sup> Bölöni é.n. 46.

<sup>250</sup> KUL 1848/9 – *Mikó Samuél emlékirata Zalatna és Abrudbánya 1849-évi pusztulásáról*. Bölöni é.n.

<sup>251</sup> Schem. 1882. 26.

<sup>252</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 37.cs. 77/1849. – Verespatak, 1849 július 1.: *Thót István verespataki plébános jelentése Kovács Miklós püspöknek*.



megmenteni, viszont elégett a levél- és könyvtár. Az ezüst szentségtartó és a nagy kehely el van ásva, egyelőre még nem is ássa ki, mert nem biztonságos. Május 16-án Hatvani kétezres sereggel tért vissza, négy ágyúval. Egy része a csapatnak egy ágyúval kiment Verespatakra, felszólítják a magyarokat, hogy aki menekülni akar, azokat elkísérik Nagyváradra. Aki marad, magára vessen, mert másnap Verespatakot porrá teszik. Erre nem került sor, mert 18-án nagyszámú román fegyveres gyűlt össze, s visszaszorítják a magyar katonákat Abrudbányára. Elveszik tőlük az ágyúkat, lőport, pénztárat, majd Zaránd felé nyomják a magyar katonaságot, a velük menekülni akaró civil lakossággal együtt. A Cserbui szorosban a csoport megrekedt, a hidak fel voltak szedve, hátulról és oldalról a magyarság így be lett kerítve. A hírek szerint ott 300 magyar fegyveres halt meg, a civil lakosság pedig „*majd mind elveszett*”.<sup>253</sup> A parancs alapján csak férfiakat és fiúgyermeket gyilkolhattak volna le, de az elvadult tömeg nem kímélt senkit sem.<sup>254</sup> Az unitárius anyakönyv feljegyzése szerint ekkor csak az unitáriusok közül is 182 lakost gyilkoltak meg.<sup>255</sup> Június 11-én Kemény Farkas vezetésével hatezer fegyveres tért vissza Abrudbányára, ezeknek sikerült a román fegyvereseket visszaszorítani. 12-én csend volt, 13-án ismét csata, újra a magyar katonák bizonyultak erősebbeknek. 14-én újra csend, 15-én újra csata, 16-án viszont a Cserbui-szorosban helyreállított hídon a magyar katonaság Zalatna irányában elment Gyulafehérvár felé. „*Mi azóta rebegésben élünk*” – jelenti e levelében Thót István verespataki plébános Kovács Miklós püspöknek, vagyis helytáll a viharos körülmények között is. A szakirodalom szerint ő is május 8-át követően bujdosva menti életét,<sup>256</sup> viszont ezt a levéltárban őrzött jelentései cáfolják. A plébános az eseményekről a július 1-én küldött jelentésében tájékoztatta főpásztorát.<sup>257</sup> Rámutat, hogy bányákban és jólelkű románok házaiban volt elrejtve a

<sup>253</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 37.cs. 77/1849. – Verespatak, 1849 július 1.: *Thót István verespataki plébános jelentése Kovács Miklós püspöknek.*

<sup>254</sup> Korodi, 270.

<sup>255</sup> „*Az itt feljegyzett legyilkolt unitáriusok száma 181 lesz, s bihető, miszerént vagy egy, még ki is maradhatott, miután az összes feljegyzésekből – hol nem vala megjegyzésbe téve hogy melyik unitárius – csak egy azon korból felmaradt egyén megjegyzései nyomán szedetett össze az unitáriusok neve és száma*” – KUL – *Az Abrudbányai Unitaria Eklézsiáé. 1875. Anyakönyv. 19.*; Korodi, 271.

<sup>256</sup> Marton 1993 224–227.; Kovács 1902.; László 1998 237.

<sup>257</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 37.cs. 77/1849. – Thót István jelentése, Verespatak, 1849. Július 1.: „*Verespatakon május 8<sup>ol</sup> 12<sup>ig</sup> tartotta az égés, de nem volt általános... Az öldöklés, többnyire puská lövések által itten május 10<sup>én</sup> kezdődött és tartott 12<sup>ig</sup> este. Sokan elvészettek... A mi oskolánk épülete, hol isteni tiszteletet tartottunk... megmentetett... Az egyik jaj elmúlt, és következett a másik... Hatvani vezér... ide kijött... és az utcákon felszólították a magyarokat, hogy aki menekülni akar, menjen velök... (Hatvani második kudarcánál leírása) *Mi azóta rebegésben élünk, mert napontai fenyegetés, hogy most a pápistákon a sor a kiirtásra.*”*



legveszélyesebb pillanatokban. A veszélyek miatt május 6-tól szünetelt a liturgikus ténykedése. Június 2-án Avram Iancutól írásban kért engedélyt akár polgári házban is történő oltár felállítására és a délutáni harangozásra. Mivel Avram Iancu nem volt Topánfalván, helyettese adta meg ezt az engedélyt. Ez történt június 3-án, „*oláh Pünkösöd napján*”, amikor a görögkatolikus templomba elmenve az ottani híveket megkérte, hogy ott katolikus misét lehessen bemutatni. A többség hajlott is erre, viszont végleges választ nem kapott, mert miközben erről egyezkedtek, híre jött a magyar katonaság harmadik – június 11-én Kemény Farkas vezetésével történt – bejövetelének. A püspök úgy rendelkezik ekkor, hogy ha a görögkeleti templomban nem misézhet, ideiglenesen ezt egy magánházban tegye meg. A szomszéd plébániák segítségével is megbízta a püspök, s ő lelkiismeretesen fáradozott Abrudbánya helyreállításán, s rendezte Györfi Ignác hagyatékát is.<sup>258</sup> Az ő feladata lett az offenbányai plébánia adminisztrációja is, de ennek ellátása „*naponként terhesebb lett, két misét pedig szolgálni egy napon két helyen nem volt lehetséges*”. Rövidülnek a napok, az esőzések miatt nehezebb az utazás, s ráadásul augusztus 9-től epemirigy járvány is volt, ami több áldozatot szedett, mint ahány áldozata az öldöklésnek volt, „*mivel hogy a tizenegy hónapok folyama alatt szenvedett félelem – rettegés, bú és sok nélkülözések – kedélyökre, és vérök rendszerébe mennyire hatottak, mostan mutatkozik*.”<sup>259</sup>

Körösbányán az őszi pusztulás betetőzése volt csupán az 1849. május 27-i lázongás, amikor a tűz martaléka lett a templom, a kolostor; a könyvtár „*egyéb iratok és okmányokkal egyetemben a ribitsoni és riskulicai oláhok által a Körös vizébe szórattak*”.<sup>260</sup> Nem minden körösbányai román volt azonban elvakult. Ioan Buteanu prefektus leveléből kiderül, hogy sok körösbányai román inkább a magyarokat támogatná, s hogy nem érdekli őket a császár ügye, hiszen a magyarok nem voltak rossz urak. Ezért bánják, hogy eddig a magyarok ellen harcoltak.<sup>261</sup> Még ha szórványosan ezzel a helyzettel találkozunk ugyan, alapvetően a térségben a konfliktusok maradtak a meghatározóak. Zalatna esetében is a város második pusztulása is sorra került. Bodnár Lajos ezt is átélte mint szemtanú. Július elsején

<sup>258</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 15.cs. 78/1849. – A püspök rendelete Thót Istvánnak, 1849. július 31.; GYÉFKL PI. – 394.d. 23.cs. 302/1849. – Thót István levele a püspöknek, Verespatak, 1849. augusztus 27.

<sup>259</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 23.cs. 302/1848. – Thót István levele a püspöknek, Verespatak, 1849. augusztus 27.

<sup>260</sup> Kovács 1895, 97, 100, 111.

<sup>261</sup> *Prefectul Ioan Buteanu către Dimitrie Moldovan, scrisoare din februarie 1849: „Băițenii (Baia de Criș), care maimult favorisesc ungurilor decât cauzei comune naționale și interesele monarhului, băițenii au cutezat a zice că lor nu le este nimic de interesele monarhului, ei sunt băițești și lor unguru nu le-a fost rău stăpân. Ei la castru nu vor merge, că le pare rău cât s-au amestecat și până acum contra maghiarilor.”* – Mitu 1997, 140.

történt ez.<sup>262</sup> Életét éjjeli bujkálással és szaladással menthette csak meg. A hívek is elmenekültek, így „*jelenleg itt létező katolikus lelkek száma százat nem halad*”.<sup>263</sup>

A bányavidéki esperesi kerület végső soron nem tudta kiheverni a polgárháborúban kapott sebeket. A kudarcba fulladó májusi megbékélési kísérlet nem lehetett alkalmas arra, hogy kibékítse az egymás ellen fordult nemzetiségeket. Hogy a tárgyalások ekkor sem feneklettek meg végérvényesen, az a havasalföldieknek is (Magheru, Bălcescu, Cezar Bolliac) köszönhető.<sup>264</sup> Teleki László 1849 tavaszán sürgetően javasolta, hogy a kormány mindenképpen egyezzen meg a szomszéd nemzetekkel, de ezt akkor, a háború küszöbén nem tehetette meg. Közben azonban próbált a románokkal megegyezésre jutni. Bălcescu javaslatára sikerült is egy megbékélési tervezet aláírása.<sup>265</sup> A július 14-én megkötött magyar-román megbékélési szerződésben a magyarországi románok nemzetiségi mivoltát, kollektív jogokhoz való igényét ismerték el. A minőségi fordulatot az jelentette, hogy most, 1849. július 14-én a megbékélési szerződésben a törvényhatóságok is lehetővé tették a román nyelv hivatalos használatát.<sup>266</sup> Ugyanakkor kilátásba helyezték a román nyelvű állami iskoláztatást és a román nyelvhasználat biztosítását az igazságszolgáltatásban. A magyarországi románok helyzetének szabályozásához, a megbékélési tervezethez kapcsolódott az első magyar-román államközi szerződés, ez olyan román légio felállítását célozta, amely „Romániára és Magyarországra” teszi le a hűségesküt. A szó, Románia – most fordult elő először hivatalos dokumentumban. A szerződést román részről Nicolae Bălcescu és Cesar Bolliac írták alá a román emigráció megbízottaiként, magyar részről pedig Kossuth Lajos kormányzó.<sup>267</sup> A forradalom végére újra közeledni kezdtek tehát egymáshoz a nemzetiségek. A polgárháborús harcok intenzitása megfontoltabb nemzetiségi politikálásra készítette a vezetőket. 1849 nyarára nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar forradalom ügye rosszul áll, s hogy román királyság se lesz, Bécs ezt nem fogja engedélyezni. A szabadságharcban a nemzetiségek a nacionalizmus képletének megfelelően megpróbálták saját nemzetállamukat kiépíteni. Amíg úgy tűnt, lehetőségük van arra, hogy saját államot építhesse-  
nek ki, nem igényelték az együttműködést egykori sorstársaikkal. Amikor

<sup>262</sup> A felszabadításra érkező honvédek június 28-án érkeznek Zalatnára, de július 1-én visszatérnek Fehérvárra. Ekkor következett be – bosszúból – Zalatna második pusztulása. – Bölöni é.n. 75.

<sup>263</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 16.cs. 262/1849. – Bodnár jelentése a püspöknek, Zalatna, 1849. augusztus 30.

<sup>264</sup> Spira 1980, 103.

<sup>265</sup> Kosáry 1999, 181–182.

<sup>266</sup> Varga János: *Utolsó kísérlet a román-magyar megegyezésre 1849. nyarán*, In: Századok 135. évf. 2001, 33–60.

<sup>267</sup> Miskolczi Ambrus: *Szemere Bertalan napja: 1849. július 28. A nemzetiségi határozattól a zsidóemancipációs törvényig*. In: Actas. 1998. 2-3.

azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenforradalom győzött, a járható út csak a közös érdekek egyeztetése maradt Bécs ellen. 1849 nyarának nemzetiségi közeledése érdekegyeztetés volt. A polgárháborúba vesző forradalom bebizonyította, hogy a térségben a keverten lakó nemzetiségek nemzeti-ségi alapon nem építhetnek békésen államot, ez csak tragédiához vezethet. 1848-1849-ben ez volt a forradalom egyik buktatója.

A tragédiába fulladó polgárháború utáni eseményekre reflektálva, azt látjuk, hogy a bányavidéki esperesi kerület végső soron tényleg nem tudta kiheverni a polgárháborúban kapott sebeket. A megölt abrudbányai esperes „és áldott emlékéü plebános K[ovács] József”<sup>268</sup> a rablástól esetleg megmenekült anyagi javainak elrendezését a püspök Kapatán Márton topánfalvi és Thót István verespataki plebánosokra bízta. Ugyanakkor feladatukká tette, hogy az abrudbányai görögkatolikus lelkészt megkérjék, hogy templomában római katolikus szentmise megtartását engedélyezze; s reméli, hogy kerül egy szoba is, amelyet megáldva ott ideiglenesen misézhetnének.<sup>269</sup> Thót Istvánnak augusztus 27-ei jelentéséből kiderül, hogy a görög egyesült lelkész a misézést saját oltárán megengedte, viszont megtagadta, hogy templomában római katolikus oltárt állítsanak fel.<sup>270</sup> Ezért erre bérelt magánháznál fog sor kerülni, ideiglenesen.<sup>271</sup> A megölt esperes vagyonát részint a hatóság és részint „privát kezek által elfoglalva” találta Thót István. Visszaszerzésük érdekében segítségért Avram lancuhoz folyamodott. A püspök az abrudbányai plebánia adminisztrációját a topánfalvira bízta<sup>272</sup>, s az esperesi feladatok végzésére ideiglenesen Bodnár Lajost, a Zalatnáról Nagyágra helyezett plebánost hatalmazta fel.<sup>273</sup> Bodnár Lajos Zalatna második pusztulása után ugyanis újra kérte elhelyezését, s a püspök ekkor végül megkönyörült a sokat szenvedett plebánoson. A megürült nagyági plebánosi helyre Bodnár Lajost nevezte így ki.<sup>274</sup> Wohlgemuth október

<sup>268</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 15.cs. 78/1849. – Kapatán Márton topánfalvi plebános levele a püspökhöz, Topánfalva, 1849. július 29.

<sup>269</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 15.cs. 78/1849. – A püspök válaszelevele Kapatán Mártonnak, Gyulafehérvár, 1849. július 31.

<sup>270</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 23.cs. 302/1849. – Thót István jelentése a püspöknek, Verespatak, 1849. augusztus 27.

<sup>271</sup> GYÉFKL Fond: Személyi Hagyaték. – VIII/29.d. Az erdélyi egyházmegye. Plébániák és papok. 1882-es latin sematizmus fordítása. Fordította Lajos Balázs Csikmindszenti plebános, II. dosszié.

<sup>272</sup> GYÉFKL PI. – 393.d. 5.cs. 212/1849. – Az erdélyi püspök, Kovács Miklós levele az ideiglenes püspökhelyettesnek, Kedves Istvánnak, 1849. augusztus 23.

<sup>273</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 35.cs. 647/1849. – A püspök válaszelevele Bodnár Lajos november 26-ai felterjesztésére, 1849. december 5.; Kovács Gyárfás szerint Bodnár ideiglenes esperes december 12-től, és 1850 január 21-től rendes esperes is. – Kovács 1895, 268.

<sup>274</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 467/1849. – Bodnár Lajos kinevezése Nagyági plebánosnak, 1849. október 22. Kinevezését részben Wohlgemuthnak köszönheti.

5-én nagyági plébánosként megerősítette hivatalában Bodnárt,<sup>275</sup> aki e rendelet után igyekezett a lehető leghamarabb, utódát be se várva átköltözni Nagyágra.<sup>276</sup>

Kálmán Ábrahám, miután értesült Bodnár elhelyezéséről, azonnal kérte a maga számára Zalatnát<sup>277</sup>, ahova azonban plébánosnak a püspök Ludwig Jánost – a hatalmon levő vezetőség által is támogatott papot – helyezte.<sup>278</sup> Egy ilyen húzástól remélte a püspök, hogy a zalatnai pap fizetésével nem lesznek gondok. Plébánosi helyettesnek Recker Andrászt nevezte ki<sup>279</sup>, aki jól beszélt románul és németül is. Végre tehát „német nevű, olábul jól beszélő egyén” került e plébániára. Recker András november 18-án érkezett meg Zalatnára, ahonnan Bodnár már 10-én elment. A hívek könynyezve üdvözölték. Fizetést egyelőre még nem kaphatott,<sup>280</sup> az egyházi épületeknek csak a romjai köszönthették, s szállásul is csak két nedves szobát használhatott. A püspöktől kérte, járjon közbe az illetékeseknél, hogy a renoválás megkezdődhessen.<sup>281</sup> Az abrudbányai híveknek<sup>282</sup> – akik miatt

Ő október 5-én a 200 sz. rendeletével erősíti meg Bodnár Nagyágra helyezését.  
– GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 496/1849. – Bodnár Lajos levele a püspökhöz, Zalatna, 1849. október 25.

<sup>275</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 467/1849. – A püspök levele Bodnárhoz, 1849. október 22. Ezzel párhuzamosan kitüntetést is kap a császári kormányzótól. Érthető, hogy a véres események következtében nem lett a forradalmi és szabadságharc eszméknek feltétlen híve, a törvényes rend visszaállítását várta a helyzet normalizálódását. Talán ezért kap kitüntetést a forradalom bukását követően a császári hatalomtól. – László 1998, 198.

<sup>276</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 496/1849. – Bodnár levele a püspökhöz, Zalatna, 1849. október 25.; GYÉFKL PI. – 394.d. 16.cs. 669/1849. – Bodnár levele a püspökhöz, Nagyág, 1849. november 24. – értesíti, hogy már át is költözött.; Bodnár november 10-én indult el Nagyágra: GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 637/1849. – Recker András jelentése a püspöknek, Zalatna, 1849. november 20.

<sup>277</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 497/1849. – Kálmán Ábrahám levele a püspökhöz, Boica, 1849. október 27.

<sup>278</sup> „A politikai zavarok között Ő Felsege és a törvényes rend iránt bebizonyítottál, s mellyért magától az erdélyi polgári és katonai főkormányzó Ur Ő nagysága méltóságától is kitüntetést elismerést nyerni szerencsés voltál.” – GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 467/1849. – A püspök levele Ludwig Jánosnak, 1849. október 22.

<sup>279</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 467/1849. – A püspök levele Ludwig Jánosnak (1849. október 22.) és Recker Andrásnak (1849. október 25.) Recker kinevezése kegynek számított, hisz előbbi állomása helyén, Tömösön a templom és paplak is leégett.

<sup>280</sup> 1852-ben fogja a kártérítést igényelni a forradalomban elpusztult vagyona miatt. – MOL D.3.: Abszolutizmuskori levéltár. Akten „Siebenbürgen” 1848–1860. – 33293–33298/1852 – *Recker András felségi kérelme.*

<sup>281</sup> GYÉFKL PI. – 394.d. 10.cs. 637/1849. – Recker András jelentése a püspöknek, Zalatna, 1849. november 20.

<sup>282</sup> Őket mentette ki Bem felszabadító akciója a gyilkolások elől. Bem ugyanis a

igyekeztek az itteni plébánia helyzetét rendezni – Kapatán Márton szeptember 30-ai levelére a püspöktől október 8-án küldött válaszból kiderül, hogy még ekkor sem lehetett misét tartani „*a félelem és rebegezés miatt, mely a híveket még mindig bujkáló és zárkózott állapotba tartá*”.<sup>283</sup>

A félelemtől már nehéz volt nekik megszabadulni. A hívek félelme mellett a misézést lehetetlenné teszi a templom használhatatlansága is. A templom teljesen ki van rabolva, azt teljesen tönkretették, amint megtudta, két véka elrejtett aranyat kerestek a románok. Ezért hánytak szét mindent, még a Szent Miklós képet is összevagdosták.<sup>284</sup> Kapatán Márton novemberben írt levelében jelzi, hogy Abrudbányán a görögkatolikus pap, Tóbiás Sándor megengedi a görögkatolikus templomban a misézést, hiszen máshol nincs erre lehetőség a feldúlt városban. Van egy régi papi lak is, ami ugyan nem égett el, de a feldühödött nép vandalizmusának áldozatul esett. Ennek kijavításáért kéri a püspök közbenjárását a polgári hatóságnál.<sup>285</sup> A püspök ugyan igyekszik a polgári hatóságnál közbenjárni ez ügyben, viszont nem remél ettől sok eredményt. Ezért is Kapatán Mártonnak küldött válaszlevelében kifejezi, hogy mivel nincs hol misézni egyelőre „*Abrudbányán az isteni tiszteletnek el kell maradni*”.<sup>286</sup> A polgárháborúban kapott sebeket Abrudbánya már nem tudta kiheverni. 1851-re már 636-ra csökkent a magyarság száma.<sup>287</sup> 1852-ben felépült az új paplak és egy fatemplom is, amelyet 1876-ban harangokkal is ellátnak. Az anyakönyvek vezetése csak 1852-től maradt meg, s a hívek száma 1882-re is csak 788-ra emelkedik.<sup>288</sup>

---

hegyvidéken is megpróbálta a felszabadítási akciót. Rá várt volna a megbékélés nagy feladata is – Balogh Edgár, *Bem erdélyi politikája*, In ... 48-as Erdély, Kolozsvár 1943, 83. Viszont a mócvidék felszabadítása sok akadályba ütközött. Ilyen volt az élelemhiány (Szilágyi 1898, 327.; Wass Pál: *Fegyver alatt – Egy honvédszázados naplója Bem erdélyi hadjárata*ról. Bp. 1998, Zrínyi kiadó, 85.), s ugyanakkor a románok a Hatvani okozta csalódás után erkölcsi fölényük tudatában az elkeseredés elszántságával harcoltak. – Trócsányi Zsolt – Miskolczy Ambrus: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig – társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711-1866)*, Bp. 1992, 116.

<sup>283</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 366/1849. – A püspök válaszelevele Kapatán Márton szeptember 30-ai felterjesztésére, Gyulafehérvár, 1849. október 8.; A novemberi állapotról lásd Kapatán Márton topánfalvi plébános jelentését a püspöknek, GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 638/1849. – Topánfalva, 1849. november 15.

<sup>284</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 366/1849. – Topánfalva, 1849. Szent Mihály hó 30.: *Kapatán Márton levele Kovács Miklós püspökhöz*.

<sup>285</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 638/1849. – Topánfalva, 1849. Szent András hó 15.: *Kapatán Márton levele Kovács Miklós püspöknek*.

<sup>286</sup> GYÉFKL PI. – 395.d. 30.cs. 638/1849. – 1849. november 29.: *Kovács Miklós püspök válaszelevele Kapatán Mártonnak*.

<sup>287</sup> Szilágyi 1898, 400.

<sup>288</sup> Schem. 1882. 26.

Záró összegzésként azt láthatjuk, hogy az elemzett plébániák vezetőinek a tevékenységét behatárolta egyrészt a plébániájukat ért események sora, illetve a sajátos magatartásuk is. Jól körvonalazható, hogy az Érchegység több településén is, ahol a papok a helyi románsággal, azok papjaival jó viszonyt ápoltak, ez komoly segítséget jelentett úgy híveik, mint saját életül védelmében is. Nem lehet egységesen azt állítani, hogy a román katonai csapatok vezetői minden esetben egyértelműen a magyarok ellen léptek volna fel, több esetben éppen maga Avram Iancu biztosított védelmet a magyar lakosságnak. Fontos látnunk, hogy a támadó román lakosság megfékezésében a katonai erő mellett nagyon hatékonyan vehette ki részét az egyházi szimbólumok segítségével bármelyik pap, így például Kovács József esperes is. A templomokat szakrális szerepük természetes óvóhellyé tették. Ebben az esetben viszont fontos megjegyezni, hogy a helységek feldúlása során az üresen maradó templomok nem kerültek el a pusztulást, ami arra utal, hogy a pap által védett templom lehetett csak igazi menedékhely. Kovács József szerepére utal tehát, hogy miközben az Érchegységben a magyar templomok a helységekkel együtt zömében 1848 őszén elpusztultak, megrongálódtak, Abrudbányán az esperes haláláig erre nem került sor. Kovács József esperes leveleiből román-ellenesség nem érezhető ki, csak az, hogy a forradalmi változásokra fogékony. A vizsgált iratok alátámasztják, hogy aktív közéleti szerepet is vállalva nem csak városában, hanem a kerületben is az adott körülmények közt elsősorban a véres események elkerülése és túlélése érdekében használta fel hosszú szolgálata alatt szerzett tapasztalatait, ismertségét és hatását.





## Prohászka Ottokár mint Schütz Antal iránymutató példaképe

*Sármási Zoltán*

Amikor Schütz Antal életművéről beszélünk, elengedhetetlen hozzákapcsolni Prohászka Ottokár alakját, aki meghatározó szerepet töltött be Schütz munkásságának alakulásában. Elég, ha csak a 25 kötetes Prohászka-életműre gondolunk, amely Schütz Antal szerkesztésében látott napvilágot és a mai napig hatással van nemcsak a Prohászka-kutatásra, hanem mindazokra, akik az egykori székesfehérvári püspök műveit bármilyen okból kézbe akarják venni, meg akarják ismerni.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy elsősorban Prohászka életművén keresztül bemutassa azt a társadalom- és történelemszemléleti eszmerendszert, amely a két jeles személyiség gondolkodásában egyaránt megjelent, valamint rávilágítson néhány olyan közös pontra, amely mindkét életpálya alakulásában megfigyelhető. Ehhez először azokat a közös jellemzőket mutatom be röviden, amelyek egyformán jelen voltak mindkettőjük életútjában, majd Prohászka témába vágó műveit elemzem, keresve bennük azokat az általános érvényű szempontokat, amelyek mind Schütz Antalra, mind a mai kor emberére hatással lehettek és lehetnek.

### **Párhuzamok a két életút között**

Rögtön az első közös jellemző a származásuk. Mindketten a mai Magyarország határain túl látták meg a napvilágot. Prohászka Ottokár a felvidéki Nyitrán 1858-ban, Schütz Antal pedig a délvidéki Kistószegen 1880-ban. Noha Prohászka születését tekintve több mint húsz évvel megelőzte Schütz Antalt, az idő múlásával mindketten a Trianon után kialakuló anyaországban kötöttek ki és gyakoroltak hatást a két világháború közti Magyarország történetére. Schütz Antal Prohászka életútját egy sötét keretben helyezi el a Bach-korszaktól a Trianon által megcsonkított Magyarorszáig, amely keretet szerinte Prohászka a maga fényével bevilágította, abból kiemelkedett.<sup>1</sup> Egy másik fontos közös jellemző a német anyanyelvi környezet (Prohászka édesanyja feltehetően svájci német polgárcsaládból származott),<sup>2</sup> amelybe egymástól függetlenül mindketten születtek, és ami mindazonáltal egyiküket sem akadályozta meg abban, hogy később a magyar nyelvet elsajátítva, választott nyelvükön alkossanak maradandót. Schütz Antal megemlíti Prohászka „tótos” kiejtését, ami annak volt köszönhető, hogy

<sup>1</sup> Schütz Antal: Prohászka pályája: élet- és jellemrajz. Stephaneum, Budapest, 1929. 16. A továbbiakban Schütz 1929.

<sup>2</sup> Szabó Ferenc SJ: Prohászka Ottokár élete és műve (1858-1927). Szent István Társulat, Budapest, 2007. 29. A továbbiakban Szabó 2007. Szabó Ferenc gyakran idézi Schütz műveit, amikor Prohászka életrajzi eseményeit felvázolja, vagy éppen naplójegyzeteiből idéz.

a felvidéki Losoncon tanult magyarul. Nyelvi tanulmányai később Kalocsán, majd Esztergomban folytatódtak és előfordult, hogy olyanok voltak rá hatással, akik maguk sem beszéltek tökéletesen magyarul.<sup>3</sup> A németen és a magyaron kívül olaszul, latinul és franciául is megtanult Prohászka az évek során, meg egy nagyon keveset angolul, mielőtt 1904-ben Amerikába utazott.<sup>4</sup>

A neveltetésükben is akad egy közös pont: középiskolai tanulmányaik során mindketten megfordultak piarista gimnáziumban. Prohászka Nyitrán végezte a gimnázium harmadik osztályát,<sup>5</sup> Schütz pedig Szegeden tanult a rendnél. Később Prohászka esetében ez már nem volt annyira meghatározó, mint Schütznél (aki ekkor határozta el, hogy a piarista rend tagja lesz). Prohászka ugyanis később a jezsuiták kalocsai intézményében tanult tovább,<sup>6</sup> és noha végül szülei,<sup>7</sup> majd püspöke, Simor János<sup>8</sup> nyomására megmaradt világi papnak, fiatal korában gyakran foglalkoztatta a jezsuita rendbe való belépés gondolata.

További közös jellemző a két életpálya között, hogy Prohászka Ottokár ugyancsak teológiai doktor lett, mint Schütz, igaz, ő nem Budapesten vagy Würzburgban, hanem a római Germanicumban folytatta (kiváló eredményekkel)<sup>9</sup> a tanulmányait hét éven keresztül. 1888-ban lett a dogmatika professzora, majd 1904-ben egyetemi tanár.<sup>10</sup> Noha felmerült a lehetőség, a dogmatika tanszék vezetését nem ő, hanem Dudek János kapta meg,<sup>11</sup> akinek majd Schütz Antal lesz később utóda. Ennek a tanévnek a második felében heti egy alkalommal abban a kupolateremben tartott előadást Istenről és lélekről világi hallgatóknak,<sup>12</sup> ahol 1930-tól majd Schütz Antal tartja meg a maga előadássorozatát ugyancsak a hallgatók lehető legszélesebb körének. Rövid ideig tartó egyetemi tanárságának az 1905-ben bekövetkező püspöki kinevezése vetett véget, amikor ő kapta meg a székesfehérvári püspöki széket elődje, a kalocsai érsekké előléptetett Városy

<sup>3</sup> Schütz 1929, 18.

<sup>4</sup> U.o. 19.

<sup>5</sup> Szabó 2007, 29. Itt nagy hatással volt rá az iskola igazgatója, Csősz Imre. Schütz 1929, 17.

<sup>6</sup> U.o. 32.

<sup>7</sup> U.o. 33.

<sup>8</sup> U.o. 60. Simor János tisztában volt Prohászka értékeivel, ezért nem engedte el szerzetesi szolgálatra, hanem inkább megengedte neki, hogy a papnevelés terén szabadon kamatoztathassa a Rómában szerzett tapasztalatait. Schütz 1929, 31.

<sup>9</sup> Schütz 1929, 25.

<sup>10</sup> Szabó 2007, 58. Erre a pozícióra Prohászka nem különösebben vágyott, a maga részéről szívesebben maradt volna esztergomi spirituális a szemináriumban. Schütz 1929, 59.

<sup>11</sup> U.o. 60.

<sup>12</sup> Szabó 2007, 105. Az ottani hallgatók többsége utána gyakran hallgatta őt máshol is, így leginkább az egyetemi templomban. Schütz 1929, 62.

Gyula után.<sup>13</sup> Püspökké szentelése hatalmas öröm volt tisztelői számára, akik lelkesen tódultak Rómába részt venni az ünnepségen, elődje pedig azzal adta át neki a hivatalát, hogy Keresztelő János szavait idézte, mely szerint nem méltó lehajolni és a saruszíját megoldani.<sup>14</sup> Maga Prohászka erre a tisztségre ugyanúgy nem vágyott, mint az egyetemi tanárságra, sőt, kifejezetten félelemmel töltötte el, alkalmatlannak érezte magát a püspöki pozíció betöltésére. Ez a gondolat később is visszaköszönt nála, 1913-ban és 1919-ben is, amikor már nyolc, illetve tizennégy éve volt székesfehérvári püspök.<sup>15</sup>

### **Prohászka Ottokár szellemi háttere és gondolkodása**

Prohászka lelkiségét, gondolkodását elsősorban francia szerzők határozták meg (Henri Bergson,<sup>16</sup> Edouard Le Roy,<sup>17</sup> valamint Maurice Blondel<sup>18</sup>). Schütz vele szemben inkább német szerzők munkái nyomán inspirálódott. Hatással volt továbbá Prohászka Immanuel Kant és Friedrich Nietzsche munkássága is, valamint a közelmúltban szentté avatott John Henry Newman bíboros gondolkodása, akit Schütz Antal<sup>19</sup> és Szabó Ferenc is egyenesen párhuzamba állít Prohászkaival,<sup>20</sup> amennyiben mindketten mély vallásossággal és egyfajta apostoli lelkülettel (főleg Prohászka) rendelkeztek és jelentős lépéseket tettek annak érdekében, hogy a katolikus egyház képes legyen nyitni a modern világ irányába.<sup>21</sup>

Prohászka esetében kiemelkedő jelentőséggel hatott a gondolkodására a Rómában töltött hét év 1875-től 1882-ig.<sup>22</sup> A fent említett szerzőkön túl Prohászka maga is említi azokat a jezsuita tudósokat, akik nagy hatással voltak rá, mint Johannes Baptista Franzelin, Domenico Palmieri, vagy Antonio Ballerini<sup>23</sup> és a római iskola mint eszmei irányzat alapítójá-

<sup>13</sup> Szabó 2007, 108.

<sup>14</sup> Schütz 1929, 64.

<sup>15</sup> U.o. 65.

<sup>16</sup> Szabó 2007, 136.

<sup>17</sup> U.o. 137.

<sup>18</sup> U.o. 141.

<sup>19</sup> Schütz 1929, 145.

<sup>20</sup> Szabó 2007, 165.

<sup>21</sup> U.o. 167-168.

<sup>22</sup> Szabó Ferenc: Prohászka Ottokár és a „Római Iskola” teológiája: a Collegium Romanum szellemi befolyása. 5. A tanulmány eredetileg a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1999, 3-4 számában jelent meg a 127-144. oldalakon. A továbbiakban: Szabó 1999.

<sup>23</sup> Szabó 1999, 6. Walter Kasper bíboros a római iskola tanítványai közé sorolja a német Matthias Joseph Scheeben-t is, aki Schütz Antal egyik példaképe volt. Szabó 1999, 9, 13. Scheeben Dogmatikáját Prohászka is nagyra tartotta. Szabó 1999, 13.

nak tekintett Giovanni Perrone.<sup>24</sup> Itt szívta magába azokat a gondolatokat Prohászka, amelyek új megközelítést hoztak a teológiába, meghaladva a skolasztika és a természettudományos irányzatok modern tudományok által továbbfejlesztett elképzeléseit.<sup>25</sup> Ugyancsak itt fejlődött ki benne az a történeti érzék, amely a folyamatokat helyezte előtérbe a tényszerű adatok, nevek, évszámok helyett.<sup>26</sup> Amikor hazatért Rómából, a római iskola szellemiségét kezdte terjeszteni Magyarországon is a Magyar Sionban és máshol megjelent írásaiban, eltérve a hazai konzervatív skolasztikus gondolkodástól.<sup>27</sup> Sokkal szélesebb távlatokban gondolkodott, mint a modernizmussal a tomizmust szembeszegezni kívánó hagyományos katolikus gondolkodás.<sup>28</sup>

Schütz Antal úgy jellemezte Prohászka tudományos munkásságát, hogy a püspök képes volt felismerni az idők jeleit, amelyek megkövetelik a kornak megfelelő változtatásokat még akkor is, amikor a többség még a régi idők kérdéseivel van elfoglalva. Ezzel pedig a maga módján messze megelőzte a saját korát.<sup>29</sup> Határozottan állást foglalt a korszerűsödés mellett, a modern tudománnyal való párbeszédet, az ahhoz való alkalmazkodás lehetőségeit kereste az egyház eredeti tanításának feladása nélkül.<sup>30</sup> A teológiát pedig életté akarta váltani, ami nem elvont tudományként, hanem az idők szükségleteire való reagálásban működik tovább. A tudományra is úgy tekintett, mint ami Isten gondolatainak a kinyilatkoztatása.<sup>31</sup>

Prohászka tudományos gondolkodását a Magyar Tudományos Akadémia is elismerte, amikor 1909-ben levelező taggá választották, ahogy erről Schütz Antal az 1936. május 17-én rendezett ünnepi közgyűlésen megemlékezett.<sup>32</sup> Székfoglalójára 1910. április 11-én került sor, ahol

<sup>24</sup> U.o. 9.

<sup>25</sup> U.o. 6. A római iskola fontos jellemzői közé tartozik a pozitív történeti teológia felélesztése, a forrásokhoz, a Szentíráshoz és az egyházatyákhoz való visszatérés is. U.o. 9. Ez voltaképpen szembement a XIII. Leó által 1879-ben előtérbe helyezett tomizmusmal, amelynek megújítását a pápa ösztönözni kívánta a modern világhoz való alkalmazkodás apropóján. U.o. 12. Prohászka az eredeti római iskola eszmeiségét képviselte, azzal együtt, hogy maga is nyitott volt az újítások iránt. Schütz Antal viszont a tomizmusnak lesz majd később meghatározó képviselője.

<sup>26</sup> U.o. 7.

<sup>27</sup> *Szabó Ferenc: A teológus Prohászka.* In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka Ottokár – püspök az emberért.* Székesfehérvár-Budapest, 2006. 15.

<sup>28</sup> Szabó 1999, 14.

<sup>29</sup> Szabó 2007, 171.

<sup>30</sup> Szabó 1999, 15.

<sup>31</sup> U.o. 16.

<sup>32</sup> Schütz Antal: *Prohászka, mint akadémikus.* Budapest, 1936. 4. A továbbiakban Schütz 1936.

az intellektualizmus túlhajtásairól tartott előadást.<sup>33</sup> Ennek fő gondolata az volt, hogy a tudomány bármilyen nagy hatalom is legyen, soha nem emelkedhet az élet és a valóság fölé.<sup>34</sup> A tudományt igyekezett mindig alázattal művelni, ami azonban nem jelentette azt, hogy ellenfeleivel szemben hiányos lett volna a tudása.<sup>35</sup> Emberként és tudósként egyaránt nyitott volt az újdonságokra, de mindig tudott mértéket tartani, kellő távolságtartással kezelni az új eszméket. Azt is pontosan tudta, hogy a tudás, az ismeretszerzés önmagában nem cél, a begyűjtött ismereteket, felismeréseket tettekre kell váltani, kamatoztatni kell a jobb élet érdekében.<sup>36</sup>

A tettekre váltás jellemezte Prohászka népművelő tevékenységét is, amelyről Schütz Antal kifejezett rajongással beszél. A századfordulót követően Prohászka rendszeresen tartott előadásokat konferenciákon, majd a katolikus nagygyűléseken. Az egyik korszakalkotó kezdeményezése volt például, amikor 1901-ben a virágvasárnap előtti héten kizárólag férfiaknak tartott konferenciabeszédeket a Mátyás-templomban.<sup>37</sup> A következő évtől már az egyetemi templom lett a helyszíne ezeknek az alkalmaknak, amelyekhez csatlakoztak a nőknek szóló lelkigyakorlatok, és később mások is bekapcsolódtak ilyen események szervezésébe. A kezdeményezés mindenesetre Prohászkaival indult el, és egyre szélesebb körben terjedt az ő híre, elismertsége.<sup>38</sup> A fővárosban tartott konferenciabeszédeket, lelkigyakorlatokat, a katolikus nagygyűléseken való fellépéseit székesfehérvári püspökként is folytatta, sőt, az ország más területeire is rendszeresen járt lelkigyakorlatokat tartani.<sup>39</sup>

### **Az indexre tétel és a politikai szerepvállalás hatása, jellemzői**

Prohászka életének egyik meghatározó eseménye volt, amikor 1911-ben indexre tették három művét<sup>40</sup>: Az intellektualizmus túlhajtásai című bölcsélettudományi akadémiai székfoglaló értekezését, a Modern katolicizmus című művét és a Több békességet! című cikkét.<sup>41</sup> Prohászka villámcsapásként élte meg a hírt,<sup>42</sup> de Schütz Antalt magát is megviselte ez a döntés, amelyre abból lehet következtetni, hogy a Prohászka művek kiadásánál kihagyott naplórészleteket, amelyek erről az eseményről szóltak (konkrétan

<sup>33</sup> Schütz 1936, 5. Ez volt az egyik olyan alkotása, amelyet egy évvel később indexre tettek.

<sup>34</sup> U.o. 5.

<sup>35</sup> U.o. 6.

<sup>36</sup> U.o. 7.

<sup>37</sup> Schütz 1929, 54.

<sup>38</sup> U.o. 55.

<sup>39</sup> U.o. 68.

<sup>40</sup> Ezek a művek nem jelenhettek meg a Schütz Antal által szerkesztett gyűjteményben sem az indexre tétel miatt.

<sup>41</sup> Szabó 2007, 176.

<sup>42</sup> Schütz 1929, 77.



egy olyan részletet is kihagyott, amelyben Prohászka említi, hogy mennyire megindította Schütz dr. ragaszkodása).<sup>43</sup>

Ugyanakkor Schütz utólag úgy ítéli meg az index-ügyet Prohászka lelki fejlődését tekintve, mint ami megértőbbé és elnézőbbé tette az ő korábbi radikálisabb megnyilvánulásaihoz képest.<sup>44</sup> Készségesen elfogadta a döntést, és a X. Pius pápa iránti engedelmességnek is gond nélkül eleget tett. Ennek ellenére voltak ellenfelei, akik igyekeztek őt a döntés miatt háttérbe szorítani, mint például Samassa József egri érsek, aki a hívet pásztorlevélben próbálta óvni Prohászka valamennyi írásától, nem csak az indexre tettektől.<sup>45</sup>

Összességében azonban Prohászka hírneve nem szenvedett komolyabb csorbát, a korábban megszokott előadásait, lelkigyakorlatait továbbra is meg tudta tartani.<sup>46</sup> Ettől függetlenül nagyon megviselte őt ez a szomorú esemény, nem véletlen, hogy ekkor kezdett először álmatlanságra panaszkodni és a gyomrára sem tett jó hatást ez az állapot.<sup>47</sup>

Schütz Antal a Prohászka életmű kiadása során alaposan megvizsgálta az egyes műveket abból a szemszögből, hogy szembementek-e azok bármiiben az egyház dogmájával, de olyan tanítást, ami azzal nyíltan szembe helyezkedett volna, nem talált.<sup>48</sup> Schütz három dologban vélte megtalálni az indexre tétel okait (pontosan ezt nem lehetett tudni, mivel a vatikáni hivatal vonatkozó dokumentumaihoz nem lehetett hozzáférni).<sup>49</sup>

Egyrészt nem kísérte kellőképpen figyelemmel a teológiai változásokat és egyes pontokon szabadabban fogalmazott a Szentírás teremtésre vonatkozó igazságtartalmával kapcsolatban, mint ami még belefért volna a hivatalos keretek közé.<sup>50</sup> Másrészt határozottan felszólalt azzal a hiedelemmel szemben, hogy az elméleti ismeretek útján megoldhatók az élet nagy kérdései, elítélve ezzel a kor intellektualista gondolkodását.<sup>51</sup> Harmadrészt felszólalt az egyházi köröknek a kor társadalmi problémáival szemben tanúsított nehézkessége ellenében, türelmetlenül sürgetett változásokat,<sup>52</sup> amire az elit a gondolkodását tekintve még nem volt kellőképpen megérve.

A másik fontos szakasz Prohászka életében az 1918 és 1922 közti időszak, amikor a politikai változásokba aktívan bekapcsolódott a székesfehérvári püspök. Erről Schütz azt állapítja meg, hogy Prohászka a realitások talaján állva sürgette a katolikusok politikai szerveződését, noha hamar-

<sup>43</sup> Szabó 2007, 188.

<sup>44</sup> U.o. 197.

<sup>45</sup> Schütz 1929, 84.

<sup>46</sup> U.o. 85.

<sup>47</sup> U.o. 87.

<sup>48</sup> U.o. 78.

<sup>49</sup> U.o. 79.

<sup>50</sup> U.o. 79-80.

<sup>51</sup> U.o. 81-82.

<sup>52</sup> U.o. 82.

san kiábrándult és visszavonult a politikai élettől.<sup>53</sup> A Tanácsköztársaság idején például összetűzésbe keveredett a helyi népbiztossal, amikor az egyházmegye papságához írt körlevélben nem engedte kijavítani azt a bekezdést, amely arról szólt, hogy mindenképpen meg kell tartani a forradalmi rendeleteket, nem csak akkor, ha azok nem sértik a hit és erkölcs törvényeit.<sup>54</sup> Ennek ellenére kitartott a székvárosa mellett, türelemmel viselte a nehézségeket és a palotából is csak azért költözött ki átmenetileg, hogy ne kelljen elviselnie az oda betelepülő vörös kommandó garázdaságait.<sup>55</sup>

Később a keresztény kurzus elindulását üdvözölte némely rendi kiváltságok eltörlésének szándékával együtt<sup>56</sup> és nagy lendülettel állt ki a keresztény magyar program mellett,<sup>57</sup> részt is vett a parlamenti munkában,<sup>58</sup> amíg rá nem jött, hogy a kurzus képviselői valójában csak a saját céljaikra akarják felhasználni ezeket az eszméket. 1922-ben megkönnyebbüléssel fogadta az országgyűlés feloszlását,<sup>59</sup> ahol ezzel a gyakorlati szerepe véget ért. Schütz szerint Prohászka ekkor ismét a nemzet lelkiismeretévé vált,<sup>60</sup> hasonlóan az indexre tétel előtti időszakhoz és arra hívta fel a figyelmet, hogy mindenkinek elsősorban belül, magában kell megélnie a kereszténységét.<sup>61</sup> Őszintén érdeklődött a magyarság gondjai iránt, képes volt egy személyben összekapcsolni a különböző néprétegeket is a főrendiháztól egészen a nemzetiségekig, mivel azt vallotta, hogy kötelességünk a hatóságok által leginkább csak zaklatott nemzetiségekhez tartozókkal is megszerettetni a hazát.<sup>62</sup> A magyarok részéről mélyen elítélte a káromkodást, a szellemi restséget és a természetfölötti iránti szűkkörű fogékonyságot.<sup>63</sup>

Mindent egybevetve Prohászka természetét tekintve magának való ember volt, aki bár vágyott rá, de igazi barátokra sosem tett szert. Ennek okai közt a jezsuita neveltetést és a római Germanicum fegyelmezett világát jelöli meg, de végső soron arra a következtetésre jut, hogy ez a legtöbb nagy lélek sajátos végzete, akik többnyire mély érzelmi gazdagságban élik az életüket. Ezt annak kapcsán említi Schütz, hogy Prohászka kifejezetten baráti viszonyt ápolt Farkas Edith szociális nővérrel, a Szociális Missziótársulat alapítójával, akinek ezt a tevékenységét intenzíven támogatta és kiterjedt levelezést folytatott vele.<sup>64</sup> A levelezés egyébként is fontos szerepet töltött

<sup>53</sup> Szabó 2007, 207.

<sup>54</sup> U.o. 220.

<sup>55</sup> Schütz 1929, 104.

<sup>56</sup> U.o. 103

<sup>57</sup> Szabó 2007, 228.

<sup>58</sup> Schütz 1929, 109.

<sup>59</sup> U.o. 113.

<sup>60</sup> Szabó 2007, 228.

<sup>61</sup> U.o. 236.

<sup>62</sup> Schütz 1929, 101.

<sup>63</sup> U.o. 101-102.

<sup>64</sup> Szabó 2007, 264-266.

be Prohászka működésében, Schütz Antal, aki nagyra értékelte a püspök időbeosztó művészetét és rendkívüli munkabírását, 15 000-re becsülte az általa írt levelek számát.<sup>65</sup>

De nem csak a levelezését, hanem a szépirodalmi stílusú írásait is nagyra értékelte Schütz Prohászkanak, amelyeket a Magasságok felé című kötetben gyűjtött össze. Ezekről úgy nyilatkozott, hogy egy különleges, szép aranyfonál köti össze valamennyi művet, amelyek mondanivalója a legnemesebb és leggazdagabb költészet eszközeivel kerül kifejtésre.<sup>66</sup>

Ami Prohászka életének az utolsó szakaszát illeti, Schütz Antal említést tesz arról, hogy 1925-től kezdve egyre több fizikai problémával, vérkeringési zavarokkal, orrvérzéssel, kötőszövet-gyulladással küzdött,<sup>67</sup> valamint rettegett attól, hogy szellemileg leépül, ezért igyekezett még többet dolgozni.<sup>68</sup> Végül ezt sikerült elkerülnie, hiszen mint az köztudott, szellemi épsége teljében érte 1927. április 1-én Budapesten az Egyetemi templom szószékén az a végzetesnek bizonyuló agyvérzés, ami másnap el is vitte.

Schütz maga is megemlékezik erről a szomorú eseményről, amikor arról ír, hogy Prohászka éppen a bűnbánatról és a bűntudatról beszélt, amikor az egyre fokozódó lendülete hirtelen megakadt, majd görcsösen kapaszkodni kezdett a szószék peremébe, miközben a főoltárt és az Oltáriszentséget nézte és a hangja fokozatosan eltompult. Mikor levezették a szószékről, még gyorsan áldást osztott a hallgatóságára. A következő napon, 1927. április 2-án, a virágvasárnap előtti szombatn háromnegyed kettőkor halt meg.<sup>69</sup> Két nappal később, április 4-én hatalmas tömeg kísérete utolsó útján a vonathoz, majd Székesfehérvárra, ahol a Szentháromság-temetőben temették el.<sup>70</sup>

Szabó Ferenc SJ, aki a fentebb sokszor idézett összefoglaló Prohászka-életművet készítette, Schütz Antalt a püspök személyes ismerőseként, hűséges „tanítványaként” és életművének legjobb ismerőjeként mutatja be, aki egykorú tanúként hitelesen vallhatott arról, hogy Prohászka szentség hírében távozott az életből,<sup>71</sup> annak ellenére, hogy hozzá fűződő csoda nem

<sup>65</sup> U.o. 289. A fáradhatatlanság közös jellemzőjük volt, Schütz Antal maga is olyan ember volt, aki minden idejét a tudománynak és az embereknek szentelte. Prohászkaról elismerően nyilatkozik, olyan embernek ismerve őt, aki betegséget és fáradtságot nem ismer, korán kel és későn fekszik, jól bírja a hideget és mindenhol képes ott lenni, ahol szükség van rá. Schütz 1929, 46.

<sup>66</sup> Szabó 2007, 296.

<sup>67</sup> Schütz 1929, 122.

<sup>68</sup> Szabó 2007, 312-313. Mintha érezte volna, hogy már nincs sok ideje hátra, ezért az orvosi utasítás ellenére egyik lelkigyakorlatot tartotta a másik után szünet nélkül. Schütz 1929, 123.

<sup>69</sup> Schütz 1929, 125.

<sup>70</sup> U.o. 126-127.

<sup>71</sup> Schütz 1929, 127-128.

történt.<sup>72</sup> Megemlékezik Schütz Antalról Frenyó Zoltán vallásfilozófus is, aki a fogalmak és tantételek mesterei elrendezőjének nevezi őt.<sup>73</sup>

### Prohászka Ottokár történelemszemlélete

A Prohászka-életmű társadalom- és történelemszemlélettel foglalkozó elemeit vizsgáló részben azokat a gondolatokat nézem meg és mutatom be közelebbről, amelyek folytatva az előző rész párhuzamos megközelítését, a mai napig érvénnyel bírnak és amelyek többé-kevésbé Schütz Antal műveiben, világlátásában is visszaköszönnek. Az első tárgyalt Prohászka-mű az Iránytű a magyar ifjúság számára című füzet, amely a Zászlónk folyóirat Diákkönyvtárában jelent meg, és azért érdemes rá kitérni, mert egyrészt Schütz Antal is igyekezett a maga idejében a fiatalokhoz szólni, amihez ihletet meríthetett ebből a munkából (noha az általa szerkesztett Prohászka-sorozatból ez a mű hiányzik), másrészt jól megragadja Prohászka történelemszemléletét, amely egyes elemeiben Schütz Antalnál is megjelenik.

Az Iránytű című füzetben Prohászka az első világháborús veszteségeket követő újjáépítésre buzdítja a fiatalokat, ahogy arra a kötet rendszerváltás utáni közreadója, Barlay Ó. Szabolcs felhívja a figyelmet a kiadáshoz csatolt tájékoztatóban.<sup>74</sup> A háború fizikai veszteségein túl sokkal súlyosabbnak ítéli Prohászka a lelki, erkölcsi romlást, ami az országban végbe ment, amivel a keresztény nemzeti gondolattal akar szembeszállni. Ehhez arra ösztönzi a fiatalokat, hogy elsősorban legyenek ízig-vérig keresztények és mérítsenek erőt a Szentlélekből és Krisztus kegyelméből. Másodszorban pedig legyenek új honfoglalók, akik munkájukkal képesek megtartani a hazát és felépíteni mindazt, ami korábban elveszett.<sup>75</sup>

Az új honfoglalás kivitelezéséhez Prohászka erőforrásként a magyarság ezeréves történelméhez nyúl vissza, abból ajánl követendő példákat. Épít a magyarok általa igen nagyra becsült értelmi képességére, intellektuális energiájára, amellyel a szellemi javakért, a hit, a szabadság, a függetlenség értékeiért lelkesednek.<sup>76</sup> Felhívja rá a figyelmet, hogy a magyar nemzeti eszmék és azok legfőbb szimbólumai mind a kereszténységből származnak. Először is a Szent Korona a nemzeti egység, függetlenség és alkotmányosság jelképe, amely a nyugati kereszténység ajándékaként került hozzánk. Aztán ott van a király alakja, aki Szent Istvántól kezdve az apostoli címmel rendelkezik, és ezzel az első király példáját követve egyene-

<sup>72</sup> Szabó 2007, 325-326.

<sup>73</sup> Frenyó Zoltán: Prohászka Ottokár. IN: Korfordulón – filozófiai tanulmányok. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 2015. 167.

<sup>74</sup> Prohászka Ottokár: Iránytű a magyar ifjúság számára 1. Budapest, 2006. 5. A továbbiakban Prohászka 2006.

<sup>75</sup> Prohászka 2006, 6-7.

<sup>76</sup> Tamás József: Prohászka Ottokár társadalomszemlélete. Budapest, 1934. 11. A továbbiakban Tamás 1934.

sen az Úr alá kapcsolódik.<sup>77</sup> De ott van a zászló is a hit, a remény és a szeretet színeivel, valamint a Szűzanya alakjával, amelyek mind a kereszténység jelképei, és amelyek századokon át meghatározzák a magyar történelmet, a közgondolkodást, a magyarság erkölcsi értékrendjét.<sup>78</sup> Ezen szimbólumok ünneplésére egyébként jó alkalom az 1896-os millennium, amely a nemzeti tradíció megélésének kiváló lehetősége.<sup>79</sup> Prohászka arra hívja a fiatalokat, hogy ezeket a szimbólumokat és az általuk megjelenített értékeket tartásuk szem előtt, amikor az első világháború romjain egy új ország építésébe fognak.

Prohászka úgy látja, hogy a magyarság a szabadságszeretetét az őshazájából hozta, de a megmaradást a kereszténység tette lehetővé, amely Szent István közreműködésével a korábbi harcok helyett templomok köré telepítette, iparra és földművelésre tanította a népet.<sup>80</sup> Szent István az I. világháborúba besodródó magyarság számára is fontos előkép volt, aki egy ugyancsak zűrés időben az Istenbe vetette bizalmát és tőle kapott segítséget nagy tettei véghezvitelében.<sup>81</sup> A fiatalok elé Prohászka Szent Imre herceget állítja példaképnek,<sup>82</sup> a keresztény nemzeti ideál megtestesítőjeként pedig Szent László királyt mutatja be, aki a korábban, Szent István alatt megkeresztelt magyarságot ízig-vérig kereszténnyé teszi a maga harcai által.<sup>83</sup>

Azonban nem csak az Árpád-házi szenteket tartja igazi példaképnek Prohászka a fiatalság számára a magyar történelemből, hanem II. Rákóczi Ferencet is. Ő a nemzeti föléledés zászlóját hordozta a maga idejében, így követendő példává válik az I. világháború után kialakult helyzetben, hiszen Rákóczi odaadó hite Krisztus és az egyház iránt nem rendült meg soha, akkor sem, amikor az ország éppen nehéz, reménytelen helyzetben volt.<sup>84</sup>

Ugyanakkor Prohászka máshol azt is mondja, hogy az egyháznak tevékeny részt kell vállalnia a népnevelő folyamatban. Nem szabad belekényelmesedni az államegyházi szerepkörbe, amit a katolikus Habsburgok alatt élvezett a magyar egyház azzal, hogy tulajdonképpen nem volt üldözésnek kitéve. Öntudatos kereszténységre<sup>85</sup> van szükség ahhoz, hogy a hit és a szentek valóban követendő példává tudjanak válni Magyarországon.

<sup>77</sup> Prohászka 2006, 8.

<sup>78</sup> U.o. 9.

<sup>79</sup> Prohászka Ottokár: Korunk lelke. 10. Szent István Társulat. Budapest, 1928. Sajtó alá rendezte: Schütz Antal. 26. A továbbiakban Prohászka 1928 (10).

<sup>80</sup> Prohászka 2006, 10.

<sup>81</sup> Prohászka 1928 (10). 217.

<sup>82</sup> Prohászka 2006, 11.

<sup>83</sup> U.o. 13-14.

<sup>84</sup> U.o. 15.

<sup>85</sup> Prohászka 1928 (10). 84.

Végső soron Prohászka az Istenbe vetett bizalmat helyezi előtérbe, aki erőt ad az embernek az előtte álló feladatok elvégzéséhez, erőt és jókedvet, örömet a munkálkodáshoz.<sup>86</sup> Meg kell élni, hogy Isten bennünk és velünk van.<sup>87</sup> Természeti képek segítségével arra ösztönzi az embert Prohászka, hogy törekedjen fölfelé, ne búsuljon és csússzon-másszon a porban, hanem igyekezzen a saját környezetének napjává válni, mindig jónak lenni és másokkal jól tenni.<sup>88</sup> Persze mindezek belátásához megfelelő nevelésre van szükség, amely szoktatás és dresszúra helyett (ami Prohászka szerint az állatokkal teszi egy szintre a fiatalokat) azt tanítja meg, hogyan lehet a természettel egyensúlyban, harmóniában élni, illetve rávezeti az egyént arra, hogy ösztönözve legyen a jóra törekvésre.<sup>89</sup>

Ezek a gondolatok nem meglepő módon mai felgyorsult, rohanó világunkban éppoly aktuálisak, mint a két világháború közti Magyarországon, amikor sokan elszakadtak a gyökereiktől, a pusztulást látva kétségbeestek, elbizonytalanodtak, hogy hol találnak fogódzót a rájuk váró nehézségek leküzdéséhez.

Prohászkanak a magyar történelem nagy pillanatait példaként előtérbe állító tevékenysége tulajdonképpen azt a célt szolgálja, hogy elhelyezze a magyarságot a történelem folyamában, ami egy Istentől kiinduló és hozzá visszatérő eseménysor.<sup>90</sup> Ez a történelemre vonatkozó gondolat eredetileg Szent Ágostontól származik,<sup>91</sup> de megtalálható Schütz Antalnál is, aki erre építi fel az Isten a történelemben című előadás-sorozatát. Prohászka figyeli az idők jeleit,<sup>92</sup> amelyeket értelemszerűen akkor lehet megfelelő módon felismerni, ha van mihez viszonyítani, korábbi történelmi jelekhez, eseményekhez, korfordulókhoz képest aktualizálni. A történelem haladásába vetett hit párhuzamba állítható Pierre Teilhard de Chardin gondolatmenetével is, aki egy transzcendens Ómega-pontban látja egyesülni a Krisztus lelke által átitatott történelmi folyamatokat.<sup>93</sup>

Prohászkanak a fent többször idézett útmutató füzetével érdemes párhuzamba állítani Schütz Antal 1939-ben megjelent Magyar életerő című összeállítását, amely ugyancsak a fiatalok számára kínál hasonló útmu-

---

<sup>86</sup> Prohászka 2006, 21.

<sup>87</sup> U.o. 27.

<sup>88</sup> U.o. 27, 29.

<sup>89</sup> U.o. 29.

<sup>90</sup> *Szabó Ferenc: A történelem Istene. Prohászka Ottokár történelemteológiájához.* In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok 2009-2012.* Székesfehérvár, 2012. 29. A továbbiakban Szabó 2012.

<sup>91</sup> Szabó 2012, 30.

<sup>92</sup> U.o. 32. Az idők jeleinek figyelése és felismerése a II. vatikáni zsinat egyik fontos gondolata lesz, Prohászka ebben megelőzi a saját korát.

<sup>93</sup> U.o. 40.



tatást. Ennek már rögtön az elején említi Schütz, hogy milyen nagy hatást gyakorolt az egész életére Prohászka, az ő egyénisége, élete és művei.<sup>94</sup>

A kor, amelyben a két nagy szerző gondolatai napvilágot látnak, azonos: a két világháború közti Magyarország időszaka ez, amelyben az első világháborús veszteségeket követően gyakorlatilag új honalapításra van szükség.<sup>95</sup> Tény és való, hogy a magyarság múltja nehézségekkel és tragédiákkal terhelt, kezdve a magyar nép testvértelenségével és a keleti és nyugati nagyhatalmak közti ütközőzóna mivoltával, folytatva a török hódoltság jelentette veszteségekkel és befejezve a lassú és sokszor hibákkal tarkított gazdasági, társadalmi talpra állással, azonban Schütz szerint mindezek túlélése reményt kínál a magyaroknak az újrakezdéshez.<sup>96</sup>

Minden nehézség ellenére az ezeréves múlt és a magyarság példaértékű asszimiláló ereje a kulcs a folytatáshoz.<sup>97</sup> Abban a nemzetnevelő tevékenységben, amelynek célja a kor pesszimizmusának legyőzése, fontos szerep jut Prohászkanak.<sup>98</sup> A maga módján Schütz azzal, hogy sajtó alá rendezi és közkinccsé teszi Prohászka életművét, hozzá akar járulni a nemzetneveléshez, a nehézségekből való kilábaláshoz. De persze nem csak ez által válik maga is nemzetnevelővé, hanem azzal is, hogy bekapcsolódik abba az irányzatba, amelyet Prohászka képvisel és ezzel igyekszik fölerősíteni az előbbi gondolatait.

Ilyen hasonlat például a kiindulópont megerősítése, amely Prohászka-hoz viszonyítva Schütznél is a vallásban található meg. A vallás a nemzeti erő ősforrása,<sup>99</sup> amely minden emberben ott lakik valamilyen szinten.<sup>100</sup> Schütz egyenesen az Oltáriszentséget javasolja mint mindennapi erőforrást, amely segít leküzdeni a kor nehézségeit.<sup>101</sup> Sőt, külön kitér az eucharisztikus kongresszus értékére is, amelynek célja Krisztus erejének kinyilvánítása és amelyből a magyarság erőt meríthet.<sup>102</sup>

Prohászka maga ekkor már 11 éve nem él, de jelentőségét jól mutatja, hogy Schütz együtt említi őt Szent Istvánnal, Szent Imrével, Szent Lászlóval.

<sup>94</sup> Schütz Antal: Magyar életerő. Budapest, 1939. 7. A továbbiakban Schütz 1939.

<sup>95</sup> Schütz 1939, 10.

<sup>96</sup> U.o. 14.

<sup>97</sup> U.o. 15. Schütz Antal maga az egyik legjobb példa erre az asszimilálódásra, aki a délvidéki sváb gyökereivel tökéletesen beépült a magyar nemzetbe, annak kultúrájába és vált neves szónokává.

<sup>98</sup> U.o. 23.

<sup>99</sup> U.o. 53.

<sup>100</sup> U.o. 57.

<sup>101</sup> U.o. 82.

<sup>102</sup> U.o. 84. Ez a téma nem is lehetne aktuálisabb most, amikor 2021-ben újra Budapesten lesz az Eucharisztikus Kongresszus. Most meg tudjuk válaszolni Schütz Antal kérdését, hogy ki tudja, lesz-e még valaha ilyen kitüntetésben részünk: igen. Kérdés, hogy mit jelent majd ez az esemény számunkra ahhoz képest, amit 1938-ban jelentett.

lóval, Nagy Lajossal, Szent Erzsébettel és Pázmány Péterrel.<sup>103</sup> Viszi tovább Prohászka magasba mutató gondolatmenetét, és ki is bővíti, hogy Magyarországnak gazdasági és hatalmi előnyök helyett a lelki dolgokban kell magasra törnie és akár megtalálni a módját annak is, hogy gyógyírt kínáljon nem csak a magyarság, de a világ sebeire is.<sup>104</sup> Az eucharisztikus kongresszus nem is lehetne jobb alkalom arra, hogy a magyarságnak ez a küldetése széles, világszerte elismert nyilvánosságot kapjon.

A Magyar életerőben feltüntetett nemzetnevelők sorában is ott találjuk Prohászka Ottokárt Pázmány Péter alakja mellett. A gyűjteménybe egy Prohászka halálának 10. évfordulójára készült írás került be a püspök méltatásával.<sup>105</sup> Ebben Schütz elemzi Prohászka püspöki címerét, amelyben egy turul repül a hármashalom fölött, csőrében kereszt-tel.<sup>106</sup> A turul, amely Prohászkt cseh és német származása ellenére a magyarokhoz küldte.<sup>107</sup> Ő kapta azt a küldetést, hogy a kereszt üzenetét, a keresztény misztériumokat magyar nyelven tolmácsolja a magyar nép számára.<sup>108</sup>

Egy két évvel korábbi, 1935-ös évfordulós írásban pedig úgy emlékezik Schütz Antal Prohászrára, mint ahogy a németek tisztelték Bismarck alakját. Tőle vártak segítséget az I. világháborúba induló német katonák, és Prohászka segítsége is jól jönne a harmincas évek közepének Magyarországnán, hogy ne menjen mindaz feledésbe, amit Prohászka a maga idejében képviselt.<sup>109</sup>

### **Prohászka diadalmas világnézete és haladásfogalma**

Prohászka társadalom- és történelemszemléletét az Iránytű mellett, ami egy kisebb lélegzetvételű munka, három nagyobb kötet segítségével lehet jobban megismerni a Schütz Antal-féle Prohászka-összesből. Ezek az V., a X. és XI. művek. E három kötetből, főként a címadó munkából Prohászka diadalmas világnézetét ismerhetjük meg, amely komoly hatást gyakorolt Schütz világnézetére és nem mellesleg jó néhány napjainkban is aktuális gondolatot tartalmaz. Ennek a kötetnek az írásai a XX. század legelején keletkeztek, még mielőtt Prohászka székesfehérvári püspök lett volna. Ebben az időszakban Esztergomban élt és tevékenykedett, a világtól többé-kevésbé elzárva.<sup>110</sup> Schütz ezeket az írásokat Prohászka legegyénibb

---

<sup>103</sup> U.o. 86.

<sup>104</sup> U.o. 89.

<sup>105</sup> U.o. 121.

<sup>106</sup> U.o. 122. Schütz annyit azért hozzászsz, hogy az elgondolás valószínűleg nem Prohászktól származott.

<sup>107</sup> U.o. 122-123.

<sup>108</sup> U.o. 124.

<sup>109</sup> U.o. 127-128.

<sup>110</sup> Prohászka Ottokár: A diadalmas világnézet. 5. Szent István Társulat. Budapest, 1927. Sajtó alá rendezte: Schütz Antal. 7. A továbbiakban Prohászka 1927 (5).

munkáinak tartja.<sup>111</sup> De ott van a Korunk lelke című kötet is a sorban, amelyben vannak a keresztény ébredésről szóló írások még a XIX. század utolsó éveiből, a XX. század szellemét értelmező művek a század első két évtizedéből, valamint a háború lelkét körüljáró gyűjtemény, amely az I. világháborús viszonyokat igyekszik keresztény szemmel magyarázni és átértelmezni. A Kultúra és terror című kötet pedig fontos társadalmi, szociális problémákat, azok elméleti hátterét vizsgálja és fejt ki úgy, hogy abból fel lehessen építeni a háborús pusztítástól szenvedő magyarság önbecsülését, kulturális értékrendszerét. Utóbbi két kötetet Schütz Prohászkanak az antropológiai jellegű írásai közé sorolta.<sup>112</sup>

Különösen nehéz kérdés a háború értelmének megvilágítása, miért történik annyi borzalom a világban, és hogyan lehet feldolgozni ezeket. Mi az a lelkesedés, ami beleviszi a háborúba az embereket,<sup>113</sup> és hogyan lehetne idejében megfékezni?<sup>114</sup> Lelkesedésre szükség van a változások eléréséhez, de kérdés, hogy mennyire lehet hozzászabni a szükséges áldozatok mértékét, amit az örök igazságok, eszmék megkövetelhetnek.<sup>115</sup> Ezekben a bizonytalan időkben Prohászka egyetlen biztos pontot lát, amihez ragaszkodni lehet és mindenképpen szükséges is, ez pedig a hit az erkölcsi világrendben.<sup>116</sup> A rosszat csak jó lélekkel lehet legyőzni, ezért fontos, hogy minél jobb, nemesebb, szeretőbb lélekkel álljunk szembe vele.<sup>117</sup> A háború pusztító ereje egyben tisztító erővé is tud válni akkor, ha felismerjük a magasabb rendű isteni gondolat munkálkodását ezekben a folyamatokban és hiszünk benne, hogy a jó fog végül diadalmaskodni.<sup>118</sup> Az Úrhoz való mély és bensőséges ragaszkodás segíti a lélek megtisztulását az olyan súlyos bajok idején, mint a háború.<sup>119</sup>

Prohászka nem kevesebbet vár ettől a megtisztulástól, minthogy a népek lássák be végre, hogy ez a borzalom többé nem ismételhető meg és temessék el végleg az erőszakot mint a nemzetközi érintkezés eszközt.<sup>120</sup> Már akkor, 1915-ben a háború utáni világ újjáépítéséről gondolkodik, amikor még messze nem látszik a háború vége.<sup>121</sup> Meg van győződve róla, ahogy az több helyen is elhangzik tőle, hogy Isten terveit mi nem tudjuk átlátni,

<sup>111</sup> Prohászka 1927 (5). 8.

<sup>112</sup> Schütz 1936. 8.

<sup>113</sup> Prohászka 1928 (10). 177.

<sup>114</sup> U.o. 178.

<sup>115</sup> U.o. 182.

<sup>116</sup> U.o. 190.

<sup>117</sup> U.o. 196.

<sup>118</sup> U.o. 203.

<sup>119</sup> U.o. 211.

<sup>120</sup> U.o. 269.

<sup>121</sup> Mózessy Gergely: Prohászka Ottokár és a nagy háború. In: Mózessy Gergely (szerk.): Prohászka-tanulmányok 2007-2009. Székesfehérvár, 2009. 24. A továbbiakban Mózessy 2009.

de ettől még abban lehet üdvözítő szerepe a közjó számára az ilyen jellegű történeseknek is.<sup>122</sup> A háború lehet Isten szándéka szerint büntetés vagy próbatétel is.<sup>123</sup> A háború végén, 1918-ban ugyanakkor azt állapítja meg, hogy a háború magában hordozott egy lehetőséget,<sup>124</sup> ahol a vallásosság megerősödése éppen lehetett volna pozitív hozadék,<sup>125</sup> ha nem húzódik el túlságosan a háború,<sup>126</sup> viszont az erkölcsi érzékek terén inkább romlás volt megfigyelhető, annak ellenére, hogy az emberek sokszor együttműködésre kényszerültek a nehéz helyzetekben. Így aztán a háború két legfőbb tanulsága az, hogy sem jobbakká, sem erkölcsösebbé nem leszünk tőle,<sup>127</sup> viszont annyi jót mégis érdemes megfigyelni benne, hogy megtanított az egység, az összetartozás megélésére.<sup>128</sup> Utóbbi tanulság a mai kor embere számára is örök értéként kezelendő (persze nyilván az előbbi is).

Prohászka igen hosszan foglalkozott több írásában is a háborúval, amely láthatóan megviselte őt,<sup>129</sup> különösen az a tény, hogy az 1914-ben a problémák gyors megoldására elindított, lelkesedéssel átitatott folyamat ilyen hosszantartó és egyre értelmetlenebbé váló öldöklésbe torkollott. A Háború lelke című kötetet eredetileg nem szándékozott megjelentetni, de nem állt ellen a felkérésnek, amikor megkeresték ezzel 1915-ben.<sup>130</sup> Írásait tanulmányozva egyértelműen látható, hogy egyfajta lelkiismeretként próbál működni a társadalomban, amely rávilágít a háború értelmetlenségére, de igyekszik tartani a lelket a hozzáfordulókban, a kétségbeeséstől sújtottakban, próbálva magasabb, isteni szintre emelni a jelenségek értelmét.

Prohászkanak az elsődleges célja, ami tulajdonképpen valamenynyiben ebben a vizsgálatban idézett munkáján végighúzódik és a háborúhoz való hozzáállásán is jól látszik,<sup>131</sup> nem más, mint a keresztény világnézet alkalmazása az adott kor kultúrájára.<sup>132</sup> Az emberiség minden korban törekedett nemes ideálok követésére, és Prohászka szerint ezen igényét tökéletesen ki tudja elégíteni a kereszténység és az a példa, amit Krisztus mutatott

---

<sup>122</sup> Prohászka 1928 (10). 308.

<sup>123</sup> Mózessy 2009, 22.

<sup>124</sup> U.o. 23.

<sup>125</sup> Prohászka 1928 (10). 318.

<sup>126</sup> U.o. 320.

<sup>127</sup> U.o. 330.

<sup>128</sup> U.o. 332.

<sup>129</sup> Naplójában a háborútól való elborzadásának ad hangot, egyszersmind örül annak, hogy nem vett részt egyetlen hadba induló sereg megáldásán, zászlószentelésén sem. Mózessy 2009, 20.

<sup>130</sup> Mózessy 2009, 21.

<sup>131</sup> Mózessy Gergely szerint Schütz Antal is Prohászka történelemfilozófiai megközelítését használja, annak ellenére, hogy az Isten a történelemben című művében a háború fogalmával összefüggésben nem említi Prohászkat. Mózessy 2009, 26.

<sup>132</sup> Prohászka 1927 (5). 14.

az emberiségnek.<sup>133</sup> A századelő légkörében fordul a szél és ez lehetőséget kínál arra, hogy az emberek a tudomány előretörését hozó XIX. századot követően megint a lelki dolgok felé forduljanak.<sup>134</sup>

Az új iránti érdeklődés azonban sokszor együtt jár a régi iránti ellenszenv megerősödésével,<sup>135</sup> ami azzal a veszéllyel fenyeget, hogy amúgy maradandó értékek is könnyen kidobásra kerülhetnek. Megesik, hogy a modern kor eszméinek korai hőseit, így a reneszánsz tudósokat piedesztálra emelik, miközben az egyházat elítélik a középkori bűneik miatt. Prohászka szerint ebben az esetben ugyanaz történik az egyházzal, mint amit bűnéül rónak fel néhány évszázaddal korábbról.<sup>136</sup> A cél tehát az, hogy ezeket a vitákat kellő mértékkel sikerüljön lefolytatni, megőrizve mindazt, ami értékálló és kiszűrve azokat, amelyek már nem felelnek meg a kor szintjén felállított követelményeknek.

A századfordulón divatos eszmévé válik nem csak Nyugat-Európában, hanem hazánkban is a liberalizmus eszmerendszere. Prohászka ebben elsősorban reakciót lát, ami a szabadságot jeleníti meg a korábbi elnyomással szemben, azonban a korlátlan szabadság elvét elveti.<sup>137</sup> A korábbi merev társadalmi rendszerek fejlődésében szükségesek a szabadság irányába tett törekvések, különös tekintettel az egyén szabadságára, azonban ez nem jelentheti azt, hogy minden korábbi értékmérőt ki kellene selejtezni, azokkal minden szempontból szakítani kellene.

Prohászka jól látja azokat a hibákat, amelyek a liberális szemlélet elterjedését okozták a korábbi társadalmi rendszerben, ahol az abszolút monarchiák vezető rétegei a többieket korlátlanul kihasználták a saját önző érdekeik mentén.<sup>138</sup> Azonban azt is látja, hogy a korlátlan szabadság soha nem lehet több utópiánál és a világ önmagában nem lesz jobb attól, ha a régi szegények kifosztják az addigi gazdagokat és egyszerűen magukhoz ragadják mindazt, amitől addig meg voltak fosztva.<sup>139</sup> Mindezt Prohászka már akkor világosan látja, amikor még sehol sincs az I. világháború minden addigi berendezkedést teljesen felforgató hatása.

Prohászka szerint elsősorban önmagunkat kell megtalálunk ahhoz, hogy nyitottan tudjunk viszonyulni a változó világhoz (amelynek milyensége már a századfordulón egyértelműen kivehető a korábbi korokhoz képest), és a saját világnézetünket kell megszilárdítanunk ahhoz, hogy harmóniában élhessünk a világgal.<sup>140</sup> A keresztény világnézet mindig aktuálisan él egy kor embereinek lelkében és alkalmazkodik. Nem olyan, mint

<sup>133</sup> U.o. 20.

<sup>134</sup> U.o. 24.

<sup>135</sup> U.o. 26.

<sup>136</sup> U.o. 27.

<sup>137</sup> Prohászka 1928 (10). 13.

<sup>138</sup> U.o. 14.

<sup>139</sup> U.o. 17.

<sup>140</sup> Prohászka 1927 (5). 31-32.

egy múmia, amely változatlan formában minduntalan vissza akar térni a tudomány előtti időkbe és a kultúranélküliséget dicsóíti. Azonban a szélsőséges irányzatokkal, azon belül is különösen az ateizmussal felveszi a harcot, hogy ezen irányzatok képviselői ne tekinthessék a keresztény kultúrát elmaradottnak.<sup>141</sup>

Persze az is fontos, hogy az egyházak csatlakozzanak a változáshoz és a nemzetek demokratikus fejlődéséhez. Támogatnia kell az emelkedő rétegeket, és nem maradhat kizárólag az arisztokrácia és a nemesek pártján.<sup>142</sup> Közre kell működnie az oktatás színvonalának javításában és az erkölcsi érzék fejlesztésében, hogy a vallásos világnézet minden társadalmi rétegnek egyformán osztályrésze lehessen.<sup>143</sup> Ha az egyház nem áll a nép mellé ebben a folyamatban, akkor nem csoda, ha a történelem során többször is megfigyelhető módon ellenséggé válik és áldozatává a különböző keresztényellenes áramlatoknak.<sup>144</sup> Prohászka szerint nincs haladás változás nélkül, alakulás alkalmazkodás nélkül.<sup>145</sup> Ebben érdemes szem előtt tartani a keresztény ősközösségeket, ahol még nem alakult ki a későbbi társadalmi berendezkedés.<sup>146</sup>

A vallásos világnézet hatalma Prohászka értelmezésében abban rejlik, hogy egyrészt mindig kész a megújulásra, ezért folyamatos fejlődésen megy keresztül a kezdetektől a kiteljesedésig, másrészt éltető lélekkel rendelkezik.<sup>147</sup> Ezzel szemben a természettudományok arra képesek, hogy leírják a minket körülvevő világot (ezért tudjuk, hogy a forrásokban nem laknak nimfák és a víz az oxigén és a hidrogén vegyülete),<sup>148</sup> de világnézeti kérdésekben nem nyújtanak eligazítást. A tudás nem egyenlő az étellel.<sup>149</sup>

Ugyanakkor a modern filozófia olyan irányzatai sem kínálnak egyértelmű világnézeti válaszokat az élet értelmére, mint a materializmus, amely leírja az evolúciót, de nem magyarázza meg, hogy mi az értelme ennek a folyamatnak.<sup>150</sup> Prohászka elveti továbbá a pesszimizmust is, mint ami pillanatnyi örömökre redukálja le az életet a szenvedés mindennapjaiban.<sup>151</sup> A maga módján igyekszik felvenni a kesztyűt minden irányzattal szemben, amely a századelőn azt hirdeti, hogy a vallás a múlté, mindent le lehet írni és meg lehet magyarázni tudományos módszerekkel. Prohászka szerint mindkettőt a helyén kell kezelni. Nem a Bibliából kell természet-

---

<sup>141</sup> U.o. 40.

<sup>142</sup> Prohászka 1928 (10). 50-51.

<sup>143</sup> U.o. 52.

<sup>144</sup> U.o. 53.

<sup>145</sup> U.o. 55.

<sup>146</sup> U.o. 56.

<sup>147</sup> Prohászka 1927 (5). 55.

<sup>148</sup> U.o. 71.

<sup>149</sup> U.o. 72.

<sup>150</sup> U.o. 77.

<sup>151</sup> U.o. 79-80.



tudományos ismereteket szerezni, mert az nem arra való, hanem a Bibliát kell a kornak megfelelően a természettudományok ismereteire építve magyarázni.<sup>152</sup>

Azonban tény és való, hogy ezen módszerek egyike sem képes értelemmel feltölteni magát az életet, megindokolni, hogy mi végre vagyunk a világon és miért nem találjuk meg a boldogságot mindennapi életünkben azáltal, hogy egyre alaposabb tudásra teszünk szert a minket körülvevő világról, egyre több jelenséget tudunk racionálisan, képletekkel, magyarázatokkal leképezni. A harmóniát az ember életében a test és a lélek egyensúlya tudja megteremteni,<sup>153</sup> egyik sem lehet meg a másik nélkül. Hiába próbálja meg az ateista, materialista világszemlélet a lelki irányultságot háttérbe szorítani, fölöslegesnek kikiáltani és mindent az anyagi tényezők alá rendelni.

Prohászka nyomatékosan felhívja rá a figyelmet, hogy a dolgok lényegét nem lehet minden esetben a részekre bontással megérteni. Nem lehet méterekben és kilogrammokban kifejezni a valóságot. Az egész mindig egész marad, így a növények, az állatok és az emberek is maguk alkotnak egy egészet, egy ember nem kis emberekből tevődik össze. Mindez Krisztusra és az ő tanítására is érvényes, ami nem a próféták tanításának összegyúrásából készült, hanem önálló egység.<sup>154</sup> Az Isten országa pedig, amelynek elérésére Krisztus meghívja az emberiséget, nem más, mint az élet erkölcsi feladatainak az ő szellemében történő teljesítése, a jó szeretete és a rossz elítélése.<sup>155</sup>

Persze az is fontos, hogy nem az egyházi szertartások mint külső jegyek megélése jelenti magát a krisztusi életet,<sup>156</sup> hanem az erkölcsre vonatkozó parancsok megtartása teszi igazán kereszténnyé az embert. Hogy a gyakorlatban ez hogyan nézzen ki, arra Prohászka konkrét példát is ad egy kilenc módból álló, 1472-ből származó összeállítás segítségével, amely Hans Bamler neve alatt jelent meg Augsburgban. Ezt a következőkben szó szerint idézem.

*„«Ha Istennek tetsző dolgot akarsz végezni, adj egy fillért életedben Istenért; tetszőbb dolgot teszesz vele, mint ha halálod után nagy fillérrakást hagysz hátra jó célra.\**

*«Sirj egy könnyút bűneidért kinszenvedésemre való tekintetből; tetszőbb dolgot végzesz vele, mint ha annyi vesszőt üttetsz a hátadra, mennyi egy tágas mezőn nőhet.»*

*«Tűrj el kemény gáncsot kedvemért; tetszőbb dolgot művelsz vele, mint*

<sup>152</sup> Szabó 1999, 16.

<sup>153</sup> Prohászka 1927 (5). 159.

<sup>154</sup> U.o. 180.

<sup>155</sup> U.o. 188.

<sup>156</sup> U.o. 193.

*ha patakokat sírnál mulandó dolgokért».*

*«Kurtítsd meg alvásodat kedvemért; tetszőbb dolgot csinálsz velem, mint ha tizenkét lovas küldenél a szentföldre halálod után\*.*

*«Fogadd föl szállásra a szegényt s bánj vele jól; tetszőbb dolgot művelsz velem, mint ha negyven évig hetenként háromszor böjtölnél kenyéren és vízen.»*

*«Ne szólj meg s ne rágalmazz meg senkit; tetszőbb dolgot művelsz velem, mint ha mezítláb járnád körül a földet, s lépten-nyomon véredet ontanád.\**

*«Ne botránkoztass meg senkit s fordítsd a dolgokat jóra; tetszőbb dolgot művelsz velem, mint ha naponként a harmadik égbé ragadtatnál.\**

*«Bármit kérsz testednek vagy lelkednek, kérd azt te magad; tetszőbb dolgot művelsz velem, mint ha anyám s a szentek könyörögnek érted\* (vagyis ne bízd magadat vakmerően a szentek közbenjárására).*

*«Szeress engem mindenekfölött; tetszőbb dolgot művelsz velem, mint ha oszlophoz kötetnéd magadat, mely tele van hegyes késekkel. Szeress, ó, szeress engem! Az Úr mondja: Dicsérv engem hűséggel, munkáddal, akkor munkád az én dicséretem lesz, s szeress engem kellemetlenségeidben, akkor szereteted dicsőségem lesz.»<sup>157</sup>*

Prohászka elismeri, hogy az egyház nem mindig és nem minden téren szolgálta az evangéliumi értékek terjedését és megélését, amelyek a fenti idézetben olyan szépen meg vannak fogalmazva gyakorlatias módon. De ez nem azt jelenti, hogy az evangélium maga is elértéktelenedett volna, ahogy azt sem, hogy az egyház ne lett volna mindvégig képes folyamatosan természetfölötti irányt mutatni az emberiségnek, ne segítette volna a hit és az evangéliumi értékek által sok-sok ember boldogulását.<sup>158</sup> Hangsúlyozza, hogy az Újszövetség küldetése egyetemes, nem nemzeti, faji alapú, mint a zsidók számára íródott

Ószövetség könyvei.<sup>159</sup> Mivel nincs alávetve semmilyen kötöttségnek, az evangéliumokban megfogalmazott értékek erkölcsi irányjelzőként szolgálhatnak a későbbi korok számára is.

Az egyház isteni intézmény, ami az emberekben áll fenn, ezért az abszolút értékek mellett vannak relatív, koronként változó jelenségek is a működésében, ami az egyes dogmák fejlődése szintjén is megjelenik,<sup>160</sup> de az alapok mindig ugyanazok maradnak. Prohászka ügyesen reagál a kor kihívásaira, amikor azt mondja, hogy a munka és az evangélium nem összekeverhető egymással, vagyis kizárólag kétkezi munkával nem lehet megteremteni az Isten országát. Jézus maga nem határozott meg egy ideális világrendet, társadalmi berendezkedést, amelynek uralkodója lett volna, ezért

<sup>157</sup> U.o. 193-194.

<sup>158</sup> U.o. 227.

<sup>159</sup> U.o. 228.

<sup>160</sup> U.o. 231.

egyetlen történelmi korszakra sem lehet azt mondani, hogy az az ideális evangéliumi szemlélet szerinti világ lenne, amihez kötelező visszatérni.<sup>161</sup>

A munka egy természetes emberi funkció, ami a maga eszközeivel a világban való boldogulást, fejlődést kívánja elősegíteni, ezt az alapvető folyamatot az evangéliumi tanítás semmilyen módon nem akarja korlátozni.<sup>162</sup> A munka és az Isten országának keresése nem egymással szemben áll tehát, hanem egymás mellett működve képes egyensúlyt, harmóniát teremteni a társadalmi berendezkedésben.<sup>163</sup>

### **Prohászka és a Rerum Novarum, a katolikus egyház társadalmi tanítása**

A korban előtérbe kerülő szociális kérdés megoldásához Prohászka szerint az evangélium erkölcsi alapelvet, iránymutatást tud nyújtani, amennyiben az ilyen jellegű törekvések elsődleges célja az egyén magasabb fokú szabadságának és műveltségének elérése.<sup>164</sup> Prohászka fontosnak tartja, hogy a fejlődéssel megjelenő problémákat ne a már korábban meghaladott keretek közé való visszalépéssel akarják megoldani, mint például a szabad munkások rendi struktúrába való visszaszorítása, ahol mindenben ki voltak szolgáltatva kenyéradó gazdájuknak. Létre kell hozni azt a társadalmi rendszert, amelyben az önrendelkezés joga mellett is biztosítva van, hogy mindenki hozzájusson a munkája fejében őt megillető bérhez.<sup>165</sup>

Prohászka új értelmet ad a szocializmus fogalmának, amikor azt mondja, hogy az önmagában nem jelent semmi rosszat. A szó jelentése ugyanis annyit tesz, hogy társas együttműködés, amely a közös jogokat, kötelezettségeket, feladatokat határozza meg adott keretek közt. A szocialista gondolkodás pedig lényegében arra irányul, hogy a szétszórva, magányosan tevékenykedő egyéneket azonos érdekkörök szerinti csoportokba szervezze, érdekeiket egységbe fogva képviselje.<sup>166</sup> A kor egyik vívmánya abban jelenik meg, hogy ez az említett szocializmus megjelenik állami szinten, ahol az állam feladata lesz az azonos érdekek képviselése.

<sup>161</sup> Ez válasz arra a felvetésre, hogy az egyház maradiságát az fejezi ki a legjobban, hogy mindenáron vissza akarnának térni a középkori világképhez, amikor ideológiai szempontból teljhatalommal bírtak az emberek fölött.

<sup>162</sup> Prohászka 1927 (5). 253.

<sup>163</sup> U.o. 256.

<sup>164</sup> U.o. 263.

<sup>165</sup> U.o. 265. Noha több mint száz év eltelt azóta, hogy Prohászka ezeket a gondolatokat papírra vetette, jól tudjuk, hogy a mai modern társadalomban is igen komoly problémát jelent, hogy nem mindenki tud élni a szabad önrendelkezés jogával és sokan nem az őket megillető bért kapják az elvégzett munkájuk fejében.

<sup>166</sup> Prohászka Ottokár: Kultúra és terror: A társadalmi kérdés. 11. Szent István Társulat. Budapest, 1927. Sajtó alá rendezte: Schütz Antal. 12. A továbbiakban Prohászka 1927 (11).

Felmerül továbbá a magántulajdon kérdése is olyan tekintetben, hogy az kiterjedjen-e a termeléshez szükséges eszközökre is, vagy azokra ne.<sup>167</sup> Prohászka kételyeket fogalmaz meg a kollektív birtoklással szemben,<sup>168</sup> mivel meglátása szerint nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy ez lesz az egyedül üdvözítő megoldás a kor problémáira, a szegénységre, a munkások nehéz helyzetére. Azt viszont egyértelműen leszögezi, hogy a termeléshez szükséges eszközök ne kerülhessenek magánkézbe, mert akkor a tulajdonosaik visszaélnék ezzel a joggal a többség kárára.<sup>169</sup>

Összességében Prohászka a fontolva haladás pártjára helyezkedik a szocialista eszmerendszer egyes elemeinek bevezetése kérdésében, amely szerint nem szabad a kapitalista társadalom vívmányait teljes egészében kidobni. Ugyanez igaz az erkölcsi, vallásos értékekre is, amelyek képvisellete az egyház feladata.<sup>170</sup> Az ateizmus és a materializmus nem szükségszerűen kapcsolódik a szocializmushoz, az leginkább a szocialista gondolkodás vezéralakjának, Karl Marxnak a harcos ateista mentalitása révén kapcsolódik ehhez a megközelítéshez.<sup>171</sup> Követői azonosultak ezzel az ideológiával és ezzel a közgazdasági krízis megoldására létrejött szocialista irányzatból ideológiai irányzatot csináltak.<sup>172</sup> Prohászka nem a munkások érdekeinek képvisellete miatt ítéli el a szociáldemokráciát, hanem a hitetlenség miatt.<sup>173</sup>

Innen pedig egyenes út vezetett ahhoz, hogy a tömegek nyomoráért a régi elitet és a hozzá kapcsolódó egyházat hibáztassák.<sup>174</sup> A nyomor elszenvedői pedig, miután látják, hogy az értük küzdők egyházellenesek, szükségszerűen maguk is hitetlenné, vallástalanná válnak. Mindez egészen a francia forradalomig visszavezethető, ott merül fel először a természetfelettil és az azt képviselő egyházzal való szembeszállás.<sup>175</sup> A vallástalanság és a nyomor az idők folyamán együtt válik a szocialista mozgalmak melegágyává.<sup>176</sup>

Maga a szociális kérdés a fejlődésnek arra a szintre lépéséből ered, hogy az alsó néprétegekhez tartozó tömegek ráébrednek arra, hogy nekik is joguk van azokhoz a javakhoz, amelyekben addig csak kevesen részesültek.<sup>177</sup> Ehhez egy új társadalmi rend megteremtésére van szükség,<sup>178</sup> amely a megélhetési gondok kezelését lehetőség szerint a keresz-

<sup>167</sup> Prohászka 1927 (11). 117.

<sup>168</sup> U.o. 131.

<sup>169</sup> U.o. 134.

<sup>170</sup> U.o. 13.

<sup>171</sup> U.o. 15.

<sup>172</sup> U.o. 14.

<sup>173</sup> U.o. 319.

<sup>174</sup> U.o. 16.

<sup>175</sup> U.o. 19.

<sup>176</sup> U.o. 21.

<sup>177</sup> U.o. 33.

<sup>178</sup> U.o. 36.

tény erkölcs figyelembevételével mellett, mondhatni keresztényszocialista alapon hajtja végre.<sup>179</sup> A kereszténységnek nem célja a társadalmi rend megváltoztatása. Ahogy Pál apostol mondja, mindenkinek a saját közegében kell keresztényként élnie, tehát elsősorban lélekben kell szabaddá válnia az embernek.<sup>180</sup> Viszont ez nem zárja ki azt, hogy az anyagi világban törekedni kell a jobb élet körülményeinek megteremtésére.<sup>181</sup>

Prohászka idején mielőbbi megoldásra vár az iparosodás elterjedésével tömegessé váló gépeket kezelő munkások sokaságának helyzete, megélhetése és emberi méltósága.<sup>182</sup> A munkások nem válhatnak a gyártulajdonosok önző érdekeit kiszolgáló rabszolgákká, akiknek a megélhetése kizárólag attól függ, hogy képesek-e a legmesszemenőbbekig kiszolgálni kenyéradó gazdájukat. Ugyanez igaz a földeken dolgozó parasztok sokaságára is.<sup>183</sup> Az állandó munkakényszer felbomlasztja a családi közösségeket,<sup>184</sup> ami az egész társadalom számára káros következményekkel bír, hiszen ezzel elvesztik az őket addig megtartó erkölcsi, szellemi hátteret. Holott Isten nem csak a gazdagoknak teremtette a világot, hanem az egész emberiségnek, amelyben az emberhez méltó élet feltételei mindenkit megilletnek.<sup>185</sup>

Prohászka felismeri azokat a követeléseket, amelyek szerint ebben a helyzetben az egyháznak nem elég a nyomorúság türelmes viseléséről prédikálni, fel kell lépnie a nyomorban élőket sújtó igazságtalanságok ellen is, ideértve elsősorban a tízparancsolat hetedik parancsa ellen elkövetett tetteket.<sup>186</sup> A tízparancsolat nem arra való, hogy a szegényeket riogassák vele, miközben a gazdagok háborítatlanul elteszik azt, amit másoktól megkaparintottak és mindezt egyházi jóváhagyással.<sup>187</sup> A klérus hallgatása és szociális tétlensége csak tovább fokozza a bajokat.<sup>188</sup>

Az egyház szerepe itt elsősorban abban nyilvánulhat meg Prohászka értelmezésében, hogy érdeklődniük kell a bajok okai és mibenléte iránt és megoldási lehetőségeket kell keresniük a keresztény szociális értékek szem előtt tartása mellett,<sup>189</sup> keresniük kell a papoknak a kapcsolatot a

<sup>179</sup> Prohászka komolyan vette a példamutatást, ezért saját földbirtokreform tervezetet dolgozott ki 1916-ban, melynek lényege abban állt, hogy az állam vegyen bérbe földeket a nagybirtokosoktól és alakítson ki rajta kisbirtokokat a szegény földművesek számára örökbérletként. Prohászka ezt a saját tési birtokán a gyakorlatban is megvalósította. Tamás 1934, 17-18.

<sup>180</sup> Prohászka 1927 (11). 256.

<sup>181</sup> U.o. 258.

<sup>182</sup> U.o. 38.

<sup>183</sup> U.o. 44.

<sup>184</sup> U.o. 47.

<sup>185</sup> Tamás 1934, 6.

<sup>186</sup> Prohászka 1927 (11). 51.

<sup>187</sup> Tamás 1934, 9.

<sup>188</sup> Prohászka 1927 (11). 53.

<sup>189</sup> U.o. 53.

hívéssel.<sup>190</sup> Továbbá pártolnia kell az egyháznak mindazon intézkedéseket, amelyek javítják a munkások helyzetét.<sup>191</sup> Oltalmaznia, segítenie kell a rászorulókat a tehetősebb rétegek szociális munkába való bevonásával,<sup>192</sup> azzal, hogy bizalomra ösztönzi a bajban lévőket, hogy merjenek segítséget kérni az egyháztól és a keresztény eszmeiség szellemében kapják is meg ezt a segítséget, szolgáljanak rá erre a bizalomra az egyház képviselői.

Prohászka magáévá teszi a *Rerum Novarum* tanítását,<sup>193</sup> amikor azt mondja, hogy a legnagyobb alamizsna, amit a rászorulók kaphatnak, nem más, mint ha megkapják a munkájuk után nekik járó tisztességes bért, amire több helyen is utalást tesz.<sup>194</sup> Kifejezetten élesen<sup>195</sup> foglal állást emellett, amikor egy alkalommal azzal provokálja az ezzel egyet nem értőket, hogy a papok éppenséggel fölmehetnek a szószékre és onnan hirdethetnék, hogy a szegénység Isten akarata, aki azt tanítja a munkásoknak, hogy rendben van, hogy dolgoznak, de a bérüket nem kapják meg.<sup>196</sup> Fontos, hogy ne a pénz hajszolása és a kevesek gazdagsága legyen az elsődleges motiváló erő, mint a kapitalista gondolkodásban, hanem a szükségletek fedezése és a minél inkább emberhez méltó életszínvonal megteremtése mindenki számára.<sup>197</sup> Nem lehet a vagyongyűjtés, a pénzgazdaság köré rendezni a vilá-

---

<sup>190</sup> U.o. 60.

<sup>191</sup> U.o. 58.

<sup>192</sup> U.o. 227-228.

<sup>193</sup> *Rerum Novarum*: XIII. Leó pápa enciklikája a munkáskérdésről (az első pápai szociális körlevél) Róma, 1891. 3. fejezet, 17. pont. A *Rerum Novarum* egyházra vonatkozó szociális tanítása azt vallja, hogy az egyház nélkül nincs kiút a kor szociális problémáiból. Elismeri az egyes emberek közt meglévő különbségeket, de elveti az osztályharcot és a szocialisták által vallott, mindenre kiterjedő egyenlősítés lehetőségét. A munkáért járó tisztességes bér mellett a gazdagokat arra ösztönzi, hogy a fölöslegükből segítsék a nehezebb sorsú embertársaikat. Az egyház konkrét szociális feladatát pedig abban határozza meg a lelki támasz nyújtásán túl, hogy a gyakorlatban is segítse a rászorulókat az ősegyház gyökereihez visszanyúlva gyűjtésekkel, szociális intézmények létrehozásával, karitatív tevékenységekkel. *Rerum Novarum* 3, 13-24. Prohászka a maga részéről élen járt abban, hogy a magyar viszonyok közt ezeket az irányelveket alkalmazza és tanítsa.

<sup>194</sup> Prohászka 1927 (11). 59. Ez az egyik legalapvetőbb kérdés, amit egy jól működő társadalomnak meg kell oldania és ma, száz évvel Prohászka után sem mondhatjuk azt, hogy ez maradéktalanul sikerült volna.

<sup>195</sup> S. Szabó Péter: Prohászka Ottokár szociális tanítása. In: Mózessy Gergely (szerk.): Prohászka Ottokár – püspök az emberért. Székesfehérvár-Budapest, 2006. 33. A továbbiakban: S. Szabó 2006.

<sup>196</sup> Prohászka éles stílusa nem mindig vált közvetlen előnyére, mivel fiatal papként, tanárnaként nem volt akkora tekintélye, mint a pápának, akinek az enciklikájára hivatkozott. A hazai konzervatív légkörben sokan negatíván viszonyultak hozzá emiatt is. S. Szabó 2006, 33.

<sup>197</sup> Prohászka 1927 (11). 133.



got,<sup>198</sup> mert a pénz nem valóságos, önálló érték, hanem annak csak egyfajta jele.<sup>199</sup>

Érdemes röviden megemlíteni Prohászkanak azt az írását, amelyben a szellemi munka értéke mellett száll síkra. A kor egyik jellemzője (amelynek vannak máig ható irányvonalai), hogy a fizikai, termelő munka mellett értéktelennek tartják a szellemi munkát és naplopóknak az ilyen tevékenységet végzőket (akkoriban jelesül az egyház képviselőit, a papokat).<sup>200</sup>

Prohászka a szellemi munka improduktivitásának gondolatát azzal oldja föl, hogy minden munka produktív, ami értéket teremt, ami valami jót hoz létre, amit az ember élvezni tud.<sup>201</sup> A szellemi javak pedig legalább olyan fontosak, mint az anyagi javak, tehát azok előállításuk is produktív, vagyis értéket teremtő és elismerésre érdemes tevékenység, ahogy ezt Prohászka példák hosszú során át magyarázza a cselédek által végzett házimunkával, az orvos gyógyító tevékenységével, vagy éppen a borbély munkájával, ami konkrét fizikai produktumot nem hoz létre, de mégis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az ember élete élvezhető legyen.<sup>202</sup> Mai világunkban sem lenne haszontalan ezt az érvelést szem előtt tartani.

Összességében leginkább az egyház szociális feladatainak pajzsra emelésében tudjuk megragadni Prohászka gondolkodásának az újdonságát. Ebben követi a XIII. Leó pápa által a *Rerum Novarum* enciklikában lefektetett alapelveket, amelyeknek első számú magyarországi követévé válik, valamint a kialakuló keresztényszocializmus egyik meghatározó alakjává.<sup>203</sup> Nem könnyű ezzel helyt állni egy olyan világban, ahol több évszázad megoldatlan problémái sűrűsödnek össze egy olyan kataklizmává, mint az I. világháború, ahol egy dolgot lehet csak biztosan tudni, hogy a technikai fejlődés és az eltömegesedés okozta kihívásokra valahogyan reagálni kell. Nem maradhat minden úgy, ahogy korábban volt. Prohászka arra tapint rá nagyon határozottan, hogy az egyház nem teheti meg többé, hogy csak a lelkek üdvözüléséről prédikál és nem foglalkozik a világ aktuális gondjaival, nem ad választ arra a kérdésre, hogy ezen a világon milyen úton lehet mindenki számára emberhez méltó életet biztosítani.

Ezek a gondolatok napjainkban többé-kevésbé már természetesnek számítanak, azonban a XX. század hajnalán ez korántsem volt így. Viszont jól mutatja, hogy Prohászka sok tekintetben megelőzte a korát és ezt a szemléletet közvetítette a követői, így Schütz Antal felé is, aki a maga módján ugyancsak tesz lépéseket annak érdekében, hogy a világ történelmi folyamatait és az egyház által képviselt értékeket egymással összegegyeztesse.

<sup>198</sup> U.o. 192.

<sup>199</sup> U.o. 193.

<sup>200</sup> U.o. 84-85.

<sup>201</sup> U.o. 90.

<sup>202</sup> U.o. 91.

<sup>203</sup> S. Szabó 2006, 31. Nem melleleg a teológiaihoz hasonlóan a szociális gondolkodását meghatározó alapok is a római éveiben ragadtak rá. S. Szabó 2006, 32.

Az idézett három nagy kötetben tehát Prohászka számtalan olyan gondolatot megfogalmaz, amelyek összehasonlítás tárgyát képezhetik egy további vizsgálatban Schütz Antal társadalom- és történelemszemléletével. Azt mindenesetre elmondhatjuk, hogy bár mai szemmel olvasva talán kicsit bő lére eresztettek tűnhet Prohászka néhány gondolatmenetének részletes kifejtése, és sokszor nehéz kihámozni belőle a lényegyet, sok szempontból ma is aktuális okfejtésről van szó.

### **Prohászka mint Schütz Antal példaképe**

Hogy miként vélekedett Schütz Antal Prohászkaról mint példaképéről és mesteréről? Ennek megállapításához a leghatékonyabb segítség Schütznek a korábban már sokszor idézett, Prohászka pályáját felvázoló írása, amely külön kötetben jelent meg, de bekerült a Prohászka összes utolsó, 25. kötetének az elejére is.<sup>204</sup> Ebből megtudjuk, hogy Schütz számára Prohászka egy rendkívül összetett, sokoldalú személyiség. Egyrészt egy haladó szellemiségű teológust lát benne a korai művei alapján,<sup>205</sup> másrészt egy tudós gondolkodót, aki nyitott a világ nagy kérdései, a természettudományok, a bölcselet, metafizika irányába is.<sup>206</sup> Harmadrészt egy misztikus imádkozó lélek Prohászka, aki a régi nagy szentek nyomdokain, Szent Bernát, Assisi Szent Ferenc, vagy éppen Avilai Nagy Szent Teréz útján jár az imádságban. De nem, mint szerzetes remete teszi ezt, hanem mint olyan ember, aki ízig-vérig a saját korában él, látja és ismeri annak az összes problémáját, kihívását, beleértve ebbe a szociális, gazdasági témákat, a munkásréteg sorsát és annak javítását taglaló kérdéskört is.<sup>207</sup>

Ha mindez nem lenne elég egy már eddig is mindenféle felemelő jellemzőkkel felruházott ember számára, akkor Prohászka ezen túl író és költő is gazdag érzelemvilággal, a kultúra és a művészetek iránti nyitottsággal, amelynek gyümölcsei ugyancsak több kötetet megtöltenek.<sup>208</sup> Rendkívüli éleslátásával minden korabeli problémára tudott valamilyen módon reagálni és tette mindezt úgy, hogy mindvégig a katolikus egyház tanítását, a keresztény értékrendet tartotta szem előtt.<sup>209</sup>

Az írás napi tevékenységként volt jelen Prohászka életében, Schütz elmondása szerint délelőttöként napi 2-4 órát töltött írással, és a délutáni szabad idejét is meghatározta az olvasás és az elmélkedés, a szükséges információk begyűjtése, amelyek eredményét utána másnap papírra tudta vetni. Nem csak magának írt, hanem megrendelésre is dolgozott, amennyire

---

<sup>204</sup> Schütz 1929.

<sup>205</sup> U.o. 3.

<sup>206</sup> U.o. 3-4.

<sup>207</sup> U.o. 4.

<sup>208</sup> U.o. 6-7.

<sup>209</sup> U.o. 8. Schütz megemlíti, hogy Prohászka még élete végén, 69 évesen sem szorult rá arra, hogy szemüveget viseljen.

tehetette, minden felkérést elvállalt és mindennel határidőre elkészült.<sup>210</sup> Érdekességnek számít ugyanakkor, hogy Prohászka állítólag nem tartotta nagyra a saját írói tevékenységét, naplójában többször is utalt arra, hogy csupán irkálásnak, irka-firkának tartotta azt, amit csinált.<sup>211</sup> Írásait nem gyűjtötte, amit másoknak írt, abból saját példányt nem tartott meg magának és a kiadói jogokkal sem törődött.<sup>212</sup> Az, hogy ennek ellenére sikerült egy olyan összeállítást készíteni, ami az összes fontos írását tartalmazza, az leginkább Schütz Antal érdeme, aki örömmel tett eleget ezen tudományos szükséglet kielégítésének.

### Összegzés

Ha egy mondatban akarjuk megfogalmazni, hogy mekkora hatást gyakorolt Prohászka Ottokár Schütz Antal életművére, akkor az biztosan nem lehet kérdés, hogy az utóbbi életmű máshogy nézne ki az előbbi nélkül.<sup>213</sup> A mai világban talán kevésbé megszokott, hogy azzal a rajongó lelkesedéssel tiszteljék meg egymást tudós emberek, mint amivel Schütz Antal adózott Prohászka tevékenysége előtt, akár a Prohászka összes 25. kötetében a püspök pályáját méltató tanulmányban, akár az akadémiai közgyűlésen elmondott beszédében.

Prohászka Ottokár a maga korában tökéletesen látta azokat a problémákat, amelyekre kellő módon reagálva egy jobb, igazságosabb, emberhez méltó társadalmi rendszert lehetett volna fölépíteni, ami példa lehetett volna a világ többi országa számára is. Más kérdés, hogy az adott politikai körülmények közt mennyire volt realitása az általa képviselt értékek tettekre váltásának, mindenestre Prohászka értette és érezte azt a népi lelkiületet, amely támogatást, segítséget várt mások mellett az egyháztól is az I. világháború borzalmai után ahhoz, hogy megsebzett világát új alapokra helyezve felépítse.

Schütz Antal pedig messzemenőig azonosult Prohászka értékrendjével, csodálta és tisztelte őt, aminek mindig, minden körülmények közt igyekezett hangot adni. Egyenesen a történelem egyik nagy emberének tartotta, aki a felmenőiből nem mutatható ki, így feltehetően isteni szándék működik benne.<sup>214</sup> Ami a leginkább összekötötte a két nagy gondolkodót, az a problémáknak a magasabb szintről való vizsgálata volt: mondhatni

<sup>210</sup> U.o. 13. Ahol a napló-jegyzetei hiányosak, ott többnyire mások felkéréseinek a teljesítése vette el az időt attól, hogy magának írjon.

<sup>211</sup> U.o. 14.

<sup>212</sup> U.o. 15. Ezen a téren Prohászka és Schütz személyisége élesen eltér, hiszen Schütz Antal életművét végigkíséri a szintetizálás, összegzés iránti igény, aminek nagyban köszönhető mások mellett éppen a Prohászka-életmű összeállítása, amely igény magából Prohászka-ból teljesen hiányzott.

<sup>213</sup> Ennek részletezése a Schütz Antal műveit vizsgáló fejezetben válik teljessé, amikor majd világossá válnak az egyes visszacsatolások Schütz-nél Prohászka gondolataira.

<sup>214</sup> Mózessy 2009, 26.

isteni szemszögből próbálták magyarázni a kor nehézségeit és megérteni a világban zajló változások szükségességét és a megoldásnak a keresztény tanítások figyelembevételével történő kidolgozását. Nagy kár, hogy a II. világháborút követően mindkét gondolkodó, de különösen Schütz Antal a megváltozott politikai viszonyok közt feledésbe merült, mivel a rendszerváltás után nem volt egyszerű ott folytatni a társadalomról való gondolkodást, ahol korábban abbamaradt és fölismerni, hogy a régiek közül kik azok, akiknek olyan örökérvényű gondolataik vannak, amelyek a ma embere számára is irányjelzőként, értékadóként szolgálhatnak.

Prohászka Ottokár fent vizsgált műveit végigolvasva jól látható, hogy számos ott tárgyalt probléma ma is jelen van a világban, legyen szó a társadalmi egyenlőtlenségekről, a világi javak igazságtalan elosztásáról, a nem megfelelő, az emberhez méltó élet megteremtéséhez nem elegendő mértékű munkabékekről. Vagy éppen arról, hogy az egyház milyen megoldást tud kínálni a szükségét szenvedőknek, milyen módon tudja képviselni a keresztény értékeket a mai eltömegesedett világban. Abban az eltömegesedett világban, amelynek kibontakozása Prohászka és Schütz Antal korában kezdett elindulni. Amelynek végkimenetelét persze ma sem tudjuk biztosan, de amelynek irányát annak idején mindketten fölismerték.



## **Some remarks on the sources of the foundation of the provostry church of the Virgin Mary in Székesfehérvár (Alba Regia)**

*Gábor Thoroczkay*

Analyzing the special vocabulary of the legends of St. Stephen (*templum instauravit, capellam suam retinens*), the present study concludes that the provostry church of Fehérvár could not have had any antecedents before the founding of the Hungarian state (1000–1038). This is supported by current archaeological resolutions. All this makes it unlikely that King Stephen would have been crowned in Székesfehérvár in 1000 or 1001.

## **Church of Miskolczi Csulyak István: the first reformed church in olaszliszka**

*Gábor Egeresi*

Olaszliszka is a quiet village today in the heart of the wonderful Tokaj wine region in North-East Hungary. The region is a 'historic landscape' under the defense of UNESCO's Act on the Protection of Cultural Heritage, since 2012. The purpose of this territorial protection is to preserve the historic buildings and the natural environment. One of these historic buildings is the fabulous Roman Catholic church in Olaszliszka.

The attentive passenger arriving to Olaszliszka can easily notice in this small and disadvantaged settlement the signs of a more glorious past. The most significant sign of this heritage is the Roman Catholic church building with an imposing tower. Our essay presents the story of this building, more precisely, collects many questions about it. Some of them remain unanswered; nonetheless stones and written sources tell us the story.

Our focus is on the 'Reformed' period. The citizens of Olaszliszka – in that time a town ('oppidium') joined to the reformation in the 1540's. The fact, that the landlord of Olaszliszka was the Roman Catholic Church (the provost of Szepes) could not prevent this change. The Reformed Congregation of Liszka was using the building in peace for decades. In the Long Turkish War it was destroyed, probably in 1598. The congregation rebuilt it within a few years. The tower (originally a watchtower) was standing independently that time, it was rebuilt in 1634. The organizer and operator of this construction was István Miskolczi Csulyak, the famous preacher and church leader. The time of counter-reformation was excruciating here, the church changed hands at least nine times within four decades (1672-1711).



## The National Protestant Days, 1939–1950

*Tibor Klestenicz*

In the first half of the 20th century, Hungarian Protestant Churches recognised the growing importance of public mass events, which made it possible to express the prestige and social influence of the Calvinist and Lutheran communities. In 1939, an annual series of events called National Protestant Days was launched, which was held in a remarkable way until 1950, despite World War II. and political regime changes (with the exception of 1944.) It was organized by a social organisation called National Bethlen Alliance, which enjoyed the generous support of the government.

The present study undertakes to explore the most important features of the Protestant Days and examines how the organizers of the events tried to influence the public opinion of the age.

## The origin of administrative literacy at Arad in the Middle Ages (1229–1342)

*István Kovács*

This paper aims to show how literacy formed and developed in the southern part of the Great Hungarian Plain from the first steps to the years of the late Arpadian and the early Anjou periods. There are five parts of the present article, in which the *Historiographical background*, *The amount of diplomas*, *The procedure and the information flow*, *Ranks appearing in the charters* and *The conclusion* are introduced. Firstly, the paper presents the main researchers and their most important studies on the topic of *loci credibilia*. On one hand, general literature on the issue (f.e. the discussions of Ferenc Eckhart and László Koszta) is mentioned and on the other hand, the more specific segments of literature are presented (f.e. works of Kálmán Juhász). In the second part of the paper, 46 charters are analysed in terms of form as well as the location and reason of publishing. Based on their form, diplomas may be divided into three types: *fassiones*, *relationes* and *transsumptiones*.<sup>2</sup> In terms of procedure and information flow, I analyse the quickest and slowest cases, which allows me to show how much time was needed at the least and on average for one procedure. This data is useful to answer the question of how quick the information flow was. Regarding the fourth part, my aim is to introduce the staff of administrative literacy at Arad in the period between 1229 and 1342. Although sources are sufficient to present the credible staff who were sent to one or more

delegations, they are less suitable for collecting other members of the staff: we know of no more than three lectors and one notary, that is to say four people altogether. Further research should work on the development of a more comprehensive list of staff by revealing the staff of all the medieval *loca credibilia* (cathedral and collegiate chapels).

## **Challenges in the Eastern Ore Mountains. The possibilities and the role of the Catholic clergy in the Rumanian-Hungarian civil war of 1848-1849.**

*Zsolt Tamási*

In the Roman-Catholic dean district from the ore mining area the activity of the priests was limited by the events of the civil war which affected their parish. However the attitude of the individuals was important as well. Where the priests were in good relationship with the local Romanians and their priests this meant serious help in the protection of the lives of their believers and also their own. Besides the military forces, any priest could take part really effectively in the halting of attacks from Romanian inhabitants by the use of ecclesiastical symbols. The churches became natural shelters because of their sacred role. During the devastation of the localities the empty churches could not avoid destruction, which proves that only the churches protected by priest could be real shelters. The research shows that under the given circumstances for the sake of surviving and to avoid the bloody events the dean-who also undertook active civil roles - used his experience and notoriety gathered during his long service.

## **Ottokár Prohászka as a guiding example for Antal Schütz**

*Zoltán Sármási*

When we talk about the oeuvre of Antal Schütz, it is essential to include the figure of Ottokár Prohászka, who played a decisive role in the development of Schütz's work. It is enough to think only of the 25-volume oeuvre of Prohászka, which was published by Antal Schütz and still affects not only Prohászka research, but also those who want to get acquainted with the works of the former bishop of Székesfehérvár for whatever reason.

The aim of this study is to present the social and historical conceptual system that appeared in the thinking of both the two famous personalities, mainly through Prohászka's oeuvre, and to highlight some common points that can be observed in the development of both careers. To do this, I first briefly present the common features that were equally present in the lives of both of them, and then analyze Prohászka's works on the subject,

looking for general aspects that could and could have affected both Antal Schütz and the man of today.

I describe Prohászka's view of history, worldview, and concept of progress, as well as the relationship of the social teaching of the Catholic Church to the theorems formulated in the encyclical *Rerum Novarum*. How he saw the social problems of his time at the turn of the century, during the First World War and after the Trianon decision, what handrails he offered to his followers in the spiritual spheres, and what role he attributed to the Catholic Church in the period under study.

Furthermore, we can get a brief insight into how Antal Schütz described Prohászka as one of the closest acquaintances of his oeuvre, why he considered him his role model and with what admiration he looked at Prohászka's writing activities.

**Áhítat a budapesti amerikai követ irodájában.****Fejérdy András (szerk.): Igehirdetésem. Mindszenty József bíboros szentbeszédei az amerikai követségen 1957–1961. Magyarországi Mindszenty Alapítvány Budapest, 2020. 446 o.**

A hazai Mindszenty-kutatásban az amerikai menedék közel tizenöt éve sokáig valóban fehér foltot jelentett. Hála az elmúlt évtized intenzív kutatói munkásságának azonban immár nem! Fejérdy András és munkatársai újabb hiánypótló művel gazdagították az örvendetesen gyarapodó szakirodalmat. Bevezetőjében a szerkesztő a szükséges hivatkozásokkal felidézi, hogy a humanitárius (tehát nem politikai vagy egyházirányítási) alapon megadott menedék mindennapjait megvilágító könyvtermésben a 2000-es évek második felétől következett be jelentős változás, amikor is az amerikai levéltárakban feloldották a vonatkozó anyagok minősítését. A magyar kutatók, köztük kiemelkedő hozzájárulásával Somorjai Ádám OSB, elsőnek a bíboros által a menedék idején a Szentszéknek, illetve az amerikai elnököknek és külügyminisztereknek íródott leveleit vették számba. A figyelem ezután a budapesti követség/nagykövetség, illetve a washingtoni külügyminisztérium, a State Department belső dokumentumai felé irányult. Ezt követi most a Magyarországi Mindszenty Alapítvány jóvoltából egy újabb forráscsoport, az amerikai külképviseleten angolul elmondott szentbeszédek első kötete (ezt a tényt az alcím sajnos nem jelzi), amely az 1957 és 1961 közötti időszakot öleli fel. A magyar főpap ezeket – egy kivétellel – az épület harmadik emeletén lévő kétszobás lakrészében – az eredetileg a korábbi követek által használt iroda külső helyiségében – tartotta meg. Ezt 1956. november 4-én, a menedékkérés reggelén Edward Wailes, a kinevezett, de megbízólevele átadása nélkül 1957. február végén távozott követ bocsátotta a rendelkezésére.

Fejérdy András találóan állapítja meg, hogy a rendhagyó helyszín mellett „[...] a részt vevők köre sem volt szokványos.” Az amerikai diplomaták és családtagjaik mellett a nyugati követségek tagjai vehettek részt ezeken a jellemzően a vásár- és ünnepnap alkalmakon. És természetesen a főpap látogatóba érkező családtagjai. Az aznap éppen ügyeletet ellátó diplomatának a jelenlét pedig munkaköri kötelessége volt. A mise befejeződése után ugyanis a menedék alapszabályai értelmében minden résztvevőnek azonnal távoznia kellett, és tilos volt a bíborossal szót váltania. Az 1957 júliusában Budapestre érkezett Garret Ackerson ügyvivő utasítására biztonsági protokollt érvényesítettek, azaz a saját szempontjukból logikusnak mondható módon itt is megakadályozták a szóbeli vagy írásbeli üzenetek átadását. Ugyanakkor folyamatosan gondoskodtak a Mindszenty lelkiállá-

potát „rendben” tartó rendszeres misézési lehetőségről. Kijelenthető, hogy a levelezés, a követségi könyvtár szabad használata mellett ez is létfontosságú szelep volt a menedékes számára. (Továbbá a bíboros szabadon rendelkezhetett a számára az USA-ból érkező magánadományok sorsáról is. Az ellátásához szükséges kiadásokat az amerikai Országos Katolikus Jóléti Konferencia fedezte.)

A Bevezetőben Fejérdy részletesen kitér a misék keretében elmondott (eleinte magyarról fordított, később már eleve angolul készülő) szentbeszédek műfaji és tartalmi jellemzőire, a vallási és politikai téma-választásokra, továbbá a gyakran nem egyértelmű utalásokra is: „[...] a szentbeszédek túlnyomó többsége a homíliáknak a skolasztikus szövegmagyarázat nyomán általánossá vált klasszikus hagyományát követi, amennyiben egy rövid bibliai szövegből kiindulva fejt ki többsikű magyarázatot.” És vajon ki dolgozott a fordításokon? 1957 decemberétől 1960 végéig – a lábjegyzetekben többször is említett – Louis Toplosky, aki ekkortól szolgált politikai másodtitkárként a követségen. Aktívan kivette a részét a Mindszenty bíboros személye körüli teendőkből: ha kellett, tolmácsolt, elvégezte a levelei értelmezésének egyáltalán nem könnyű munkáját, dokumentálta az anyagokat, jelentette üzeneteit és kívánságait az ideiglenes ügyvivőnek, továbbá figyelemmel követte a „vendég” kedélyállapotának hullámzásait.

A kötetnek a szintén Fejérdy által készített gazdag és igen alapos jegyzetapparátusa és Csimma Ágnes fordítói munkája komoly dicséretet érdemel. Helyes döntés volt, hogy a nehezen értelmezhető angol megfogalmazásokat külön (betűkkel és nem számmal) jelölték. Egyúttal ez az a pont – mutat rá a szerkesztő –, ahol megérezhetjük azt az alázatot, amelyet a hercegprímás a hivatása gyakorlása iránt érzett, hiszen egy év menedékes lét után már egy általa tökéletlenül elsajátított új idegen nyelven igyekezett a hívőkhöz szólni. A kötet kezelhetősége szempontjából még indokoltabb volt, hogy az egyes szentbeszédek megértéséhez szükséges nagyszámú tudnivalót ahhoz a szöveghez csatolták, ahová eleve tartoznak. Még ennél is ésszerűbb döntés volt, hogy a szerkesztő nem kritikai – és ezzel elkerülhetetlenül kétnyelvű – kiadást tűzött ki céljául, hanem magyarul tárta a szövegeket az olvasóközönség elé.

A könyvismertetések íratlan szabályai szerint a recenzióknak kritikai észrevételeket is illik tennie. Ám legyen! Véleményem szerint a továbbiakban nagyobb figyelmet szükséges fordítani a bíboros közvetlen környezetében megforduló amerikai diplomaták személyének és beosztásának pontosabb megállapítására. Egy dolog, hogy az angolul még nem jól tudó bíboros a Vaduzban 1979-ben kiadott *Napi jegyzetekben* például „Jordánék” néven emlegeti a misékre rendszeresen eljáró hat-tagú amerikai diplomata Rogers-családot, de az olvasóknak az *Igehirdetésem* lábjegyzeteiben annyit azért kellene segíteni, hogy valójában Jordan Thomas Rogersről és Sarah (Flinn) Rogersről, valamint négy gyermekükről van szó. (A kato-

likus család jelenlétét a szentbeszédekre alaposan felkészülő Mindszenty számon tartotta. 1967-ben Rogers, a felesége és két gyermekük rövid látogatást tett Budapesten, amikor is Mindszentyt is felkeresték. A menedék első éveiben Rogers és Toplosky egyaránt kiemelkedő szerepet játszott a bíboros mindennapi életében.)

A kötet minden naptári év miseszövegei előtt eredeti fotókat, összesen hat darabot közöl. A 133. oldalon láthatjuk például a *Washington Evening Star* 1959. március 15-i számából a követségéről készült külső felvételt, amelyen fehér téglalappal és nyíllal jelölték meg a Mindszenty által használt lakrész ablakait. Az 1961-es év miseszövegei előtt maga a lakrészében miséző bíboros látható, háttérben az ablak leeresztett faredőnyével. (Ismeretes, hogy ennek az volt az oka, hogy Mindszenty nem kívánt a Szabadság téri szovjet emlékmű látványában gyönyörködni.) Mivel a hat fotó az olvasók számára meglehetősen váratlanul bukkan fel, hasznosnak tartanám, ha készült volna egy Képjegyzék is. A Tartalomjegyzéket pedig inkább előre szerkesztettem volna, nem pedig a kötet zárásaként a Személynévmutató után.

A fentiek alapján bizakodva várjuk a sorozat következő két színvonalas kötetét, amelyek a szentbeszédek hátralévő öt-öt évét fogják az olvasóközönség elé tárni. A közreadásukhoz Fejérdy András és kiváló csapata már rendelkezik a szükséges recepttel.

(ism.: *Deák András Miklós*)

### “Negozio del S.R Card. Pasman”.

**Péter Pázmány’s Imperial Embassy to Rome in 1632 (With Unpublished Vatican Documents) (CVH II/7), written and edited by Rotraud Becker, Péter Tusor, Budapest–Rome 2019. pp. 482. + 3 suppl. (2x2 pictures, 4 facsimilia)<sup>1</sup>**

2019 második felében jelent meg Rotraud Becker és Tusor Péter új kötet a Pázmány Péter 1632-es római birodalmi követjárásáról. A szerzőpáros kötet a *Collectanea Vaticana Hungariae* II. sorozatának hetedik kiadványaként azzal a céllal jelent meg, hogy a magyar és nemzetközi történettudomány egy régi adósságát pótolja. A nemzetközi együttműködésben megvalósuló munka a megismerés eddigi legszélesebb skáláját biztosítja a magyar kardinális római követútja kapcsán.

Korábbi történészgenerációk állhatatos munkájának eredményeképpen az 1632-es követjárás levéltári forrásainak javarésze már kiadásra került. A XIX. és XX. század során Mednyánszky Alajos, Fraknoi Vilmos és

<sup>1</sup> \* Készült a PPKE TDI Egyháztörténeti Műhelyében.



Hanuy Ferenc számos fontos és nem kevésbé érdekesítő forrást közölt a témával kapcsolatban a Vatikáni Levéltárban végzett kutatásai eredményeként. Érdekesség, és kevésbé ismert tény, hogy Fraknói már pályája első szakaszában, a Magyar Sion hasábjain, annak szerkesztőjeként foglalkozott Pázmány római követségével.<sup>2</sup> Emellett Pázmány bíboros követjárása felületesen, de ismert volt a nemzetközi szakirodalomban is. August Leman, Ludwig von Pastor, Maria Antonietta Visceglia és mások munkájában is említésre került Pázmány római diplomáciai útja. A releváns forrásbázis teljességgel feltárása és a bíboros római működésének részletes elemzése és értelmezése azonban mindeddig elmaradt. Ennek a megismerésnek a kereteit készítette részben elő Becker 2013-ban megjelent kötete, amely a bécsi nunciatúra és a pápai Államtitkárság korabeli levelezését tárta fel részletesen.<sup>3</sup> Az alábbiakban a kötet általános ismertetésén túl szeretnék néhány, a történetírás számára újdonságként értékelhető megállapítást kiemelni.

A kötet világosan és áttekinthetően három egymást követő és egymást szervesen kiegészítő részre tagolódik. Az első fejezetet Rotraud Becker jegyzi, aki tanulmányának az elején áttekinti a harmincas évek szövevényes politikai és diplomáciai viszonyrendszerét. Becker holisztikusan ad betekintést a Szentszék és a bécsi udvar diplomáciai kapcsolatába, amelynek köszönhetően világos képet alkothat az olvasó a két fél érdekeinek mi-  
benlétéről. E kép kialakításának alapjául a szerző számára főként a bécsi nunciatúra és pápai Államtitkárság említett levelezése szolgált.

Becker tanulmányát öt részre osztja, amelyek fokozatosan tárják fel először a császári udvar részéről a követség tervének a kidolgozását, majd a bíboros római tartózkodásának főbb cselekményét. Becker soraiból kiviláglik, hogy a császári udvar részéről az esztergomi érsek Rómába küldése logikus lépésnek tűnt, amitől sikert és eredményeket vártak az alább tárgyalt három témakörben. Becker ezeket a pontokat, és Pázmány ezirányú erőfeszítéseit is, a lehető legszélesebb forrásfelhasználással mutatja be. Esztergom érsekének tájékoztatnia kellett VIII. Orbán pápát a svéd támadás miatt a birodalomban kialakult nehéz helyzetről, amelynek enyhítése érdekében pénzsegélyért folyamodott. Másodsorban a bécsi udvar követutasítása értelmében Pázmánynak állásfoglalást kellett volna kicsikarnia a római pápától, amelyben elítélné azokat a katolikus erőket – elsősorban a Francia Királyságot –, akik a protestáns svédek támogatják a harmincéves háború ezen vérzivataros éveiben. Végezetül pedig Pázmánynak tájékoztatnia kellett VIII. Orbánt egy létrehozandó protestánsellenes katolikus liga tervéről, amelynek a pápát is meg kellett volna nyernie. Becker ezeket a témaköröket, és Pázmány érdekükben végzett erőfeszítéseit is, a lehető legszélesebb forrásfelhasználással mutatja be.

<sup>2</sup> Fraknói Vilmos, Pázmány Péter diplomáciai küldetése Rómába (1632), Magyar Sion 2 (1871), 721–736, 801–813, 881–895.

<sup>3</sup> Rotraud Becker (Hg.): Nuntiatur des Ciriaco Rocci. Ausserordentliche Nuntiatur des Girolamo Grimaldi (1631–1633) (NBD IV/5), Berlin, 2013.

Becker felvezetőjéből is jól látszódik, hogy Pázmány Péternek nem volt könnyű dolga, azonban ezt még inkább kidomborítja akkor, amikor a pápai udvar attitűdjét vázolja fel. A Francesco Barberini bíboros-nepos és Lorenzo Azzolini államtitkár által formált pápai politika számos ponton és módon igyekezett a követségbe érkező Pázmány munkáját akadályozni. Ezek közül a legnagyobb diplomáciai hullámokat vető császári legátusi kérdéskört részletesen tárgyalja a szerző. Rotraud Becker ugyanakkor a követút által keltett élénkülő római ellenérzéseknek is a mélyére ás. A szerző jól helyezi párhuzamba az esztergomi érsek Rómába érkezésével nagyjából egy időben zajló másik jelentős politikai eseményt, Gaspare Borgia bíboros éles konfliktusát a Barberini-házzal. Becker értelmezése szerint az esztergomi érsek megjelenését az Örök Városban a Habsburg-császár rendkívüli követeként a római Kúria egy Barberini-ellenes összehangolt diplomáciai támadás részének vélte, amelynek két központi alakja éppen a spanyol Borgai és a magyar Pázmány volt. A francia-barát politikát folytató VIII. Orbán és udvara így mindent megtett, hogy a két említett bíborost diszkreditálják. Válaszul a VIII. Orbán pápa frankofil politikája nyomán elszigetelődő és politikailag ellehetetlenülő Pázmány közreadta az „*Intermittere non possum*” kezdetű védekező iratát, amely már a kortársaknak is világosan láthatóvá tette az elmérgesedő viszonyt. Becker az átfogó eseménytörténet után kitekintésként megállapítja, hogy a bécsi, valamint a madridi udvar és a Kúria közötti elhidegülő viszony ide, az 1632-es év követjárásaihoz vezethető vissza. Ennek nyomán a két Habsburg-udvar bizalma jelentősen csökkent a Szentszék irányába, továbbá Pázmány hazaérkezése után évtizedeken át megfigyelhetővé vált a magyar katolikus egyház távolságtartó magatartása a római központtal szemben. Becker nem marad adós a római Kúria reakcióival sem, véleménye szerint Pázmány és Borgia kardinálisok viharos diplomáciai jelenlétének köszönhetően kezdtek el VIII. Orbán és utódai szignifikáns mértékben csökkenteni a nem-olasz kardinálisok (*cardinali nazionali*) számát.

A kötet második fejezetét Tusor Péter jegyzi, aki az utolsó, eddig a kutatás által fel nem használt dokumentumegyüttest elemzi és adja közre. Az említett forrás az esztergomi érsek és Lorenzo Azzolini között folyó római tárgyalások és a pápai audienciák jegyzőkönyvei, valamint az Államtitkárság vonatkozó munkadokumentumai. A kronologikus rendben közölt, főként olasz, részben latin iratok megértését angol és magyar nyelvű kivonatok segítik. A források az olvasati nehézségek ellenére kimagasló paleográfiai igényességgel kerültek átírásra. Az olasz nyelvű tárgyalások gyakran szó szerinti lejegyzése élő közelségbe hozza az olvasót ehhez a különös jelentőségű barokk disputához. A forráskiadásnak köszönhetően betekintést nyerhetünk a római politikacsinalásba és benyo-

mást szerezhetünk a római diplomácia legapróbb részleteiről. Láthatóvá válik az Államtanács (*Congregazione dello Stato*) és az Államtitkárság munkamegosztása, méghozzá az utóbbi szakmai előkészítő munkáján keresztül. Tusor Péter megállapítása szerint Azzolini jegyzetei háttéranyagként is szolgáltak VIII. Orbán pápa számára a Pázmánnyal történő tárgyalások menetéről, az egyházfő főként ezekre támaszkodott a magyar bíborosnak adott nyilvános és magánaudienciákon. Tusor Péter e római forrásokat rendre összehasonlítja a Pázmány Bécsbe küldött, már korábban publikált jelentésével.

A részletes történeti és filológia elemzések során a szerző számos helyen pontosítja a magyar és nemzetközi szakirodalom eddigi állításait. Az április elejétől május végéig tartó tárgyalássorozat főbb tanulságait nyolc pontban összegezi. Alább ezekből emelek ki három pontot. Az ötödik pont értelmében a tárgyalások menetében és azok mögött felsejlik a pápai döntéshozatal napi rutinja és az Államtitkárság gépezetének működése. Tusor Péter a hatodik pontban javaslatot tesz az 1632-es római diplomáciai eseménysorozat újraértelmezésére, abban a tekintetben, hogy az eddig „Borgia-krízisnek” nevezett konfliktust ezentúl érdemes lenne „Pázmány-Borgia-krízisnek” tekinteni. A kötet által felhasznált számos forrás támasztja alá, hogy a kortársak szemében a két kardinális 1632-es római működése hasonló súllyal és jelentőséggel estek latba. Így válik értelmezhetővé és így kerül a helyére Pázmány diplomáciai szerepvállalása az Európai politikai porondon. Úgy hiszem, ez a pont önmagában is egy időtálló historiográfiai eredmény. Végezetül a nyolcadik pontot emelném ki, amelyben Tusor Péter Pázmány római küldetésének publicisztikai utóregzéseire mutat rá. Feltárta a bíboros az esztergomi Prímási Levéltárban őrzött, saját maga által tisztázott, sajtó alá rendezett követi dokumentumait, amelyeket helyenként kommentárral is ellátott. A nyomtatásra szánt iratanyagot egyértelműen nyílt támadásnak szánta Pázmány a Barberini-ház politikája ellen. Ebben többek között feltárta a birodalom háborús helyzetét – amely helyzet miatt a római utat vállalta – és a Kúria által gerjesztett, őt ellehetetlenítő, legátusi címe körüli vita pontjait. A kézirat végül nem jelent meg nyomtatásban és a Prímási Levéltárba került.

Becker és Tusor fejezetei kiválóan kiegészítik egymást. Becker szövege egy jó, átfogó európai történeti keretet ad Tusor mikropolitikai elemzésének a megértéséhez. A szerzők számos, régóta fennálló történeti kérdés végére tettek pontot. A munka mind a magyar, mind a nemzetközi kutatói közösségnek kiváló támpontul fog szolgálni a harmincéves háború történetének a tanulmányozásában és értelmezésében. A kötet ugyanis a tanulmányokkal egyetemben kétnyelvű, angol és magyar. Ezt a döntést, a téma nemzetközi jellege miatt kifejezetten hasznosnak és üdvözlendőnek tartom. A fordítást Gátas-Palotai Ágnes és Forgó András magas színvonalon, pontosan végezték el. A megbízható és jól használható névmutató Sági György munkáját dicsérem.

A kötet ezzel véleményem szerint elsőrangúan teljesíti a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat által kitűzött célokat.

(ism.: *Oláh P. Róbert*)

**Giampiero Brunelli: *La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*, Roma, Salerno Editrice, 2018, 200. old.**

Giampiero Brunelli könyve, bár sokat használt és elkoptatott kifejezést vagyok kénytelen használni, hézagpótló mű. A szerző ezzel a kismonográfiával régi adósságot, pontosabban egy régi adósság egy részét törlesztette: a nemzetközi szakirodalom ugyanis a rendelkezésre álló kiadott és kiadatlan források ellenére nem sok figyelmet szentelt a Szentszék háborús erőfeszítéseinek a tizenöt éves háborúban. Az erről szóló feldolgozások több mint fél évszázada születtek meg. Ezért itt az ideje, hogy a rendelkezésre álló óriási mennyiségű forrásanyagot megszólaltassuk, hogy megszülethesse azok az alapvető monográfiák, amelyekre már évtizedek óta várunk. Ennek egyik fontos darabjának a tiszteletére készült ez a rövid ismertetés.

Ennek a hiánynak, mint ismeretes, történelmi okai vannak, a második világháború után nem volt népszerű az egyháztörténeti vonal, de más is, pl. egészen a 80-as évekig várni kellett a 3 kötetes erdélyi történeti monográfia megjelenésére. Ami a két háború közti kifejezetten jó olasz-magyar kulturális és tudományos kapcsolatokból maradt, főleg az italianisztika irodalmi, irodalomtörténeti oldalára koncentrált, a történészek azonban, fogalmazzunk így, némák maradtak. Hogy a két nemzetnek mennyire nem találkozott az érdeklődése a tizenöt éves háborút illetően, arra két, szimbolikus jelentőségű példát hoznék fel.

Az egyik a *Jezsuita Okmánytár* (Szeged, 1995), amely a Lukács László római magyar jezsuita történész munkásságának folytatásaként az 1601 és 1606 közötti, tehát a tizenöt éves háború időszakából, a szegedi irodalomtörténészek jóvoltából született meg. A kétkötetes munka máig nem épült be szervesen a történeti irodalomba.

A másik példám Filippo Brancucci Kanizsa 1601. évi ostromáról 1980-ban kiadott forráskiadványának (*Lassedio di Kanizsa*) a sorsa. Giacomo Serra apostoli hadbiztos jelentéseit kiadó munkája teljesen ismeretlen maradt a magyar kutatók előtt, egyetlen példánya sem található az országban. De ami igazán meglepő és az imént mondottakat támasztja alá, hogy a szerzőnek ezt a munkáját nem találtam a nagy római gyűjtemények, például a vatikáni könyvtárban sem!

Ezért aztán nem kell csodálkoznunk, hogy a magyar szakirodalom az utóbbi egy évszázadban nem sokban gyarapította ismereteinket a témában: a tizenöt éves háborúról megjelenő könyvek, tanulmányok akkurátusan elke-

rülték az itáliai források használatát, még a kiadottakét is. Megelégedtek az Olaszországba kiköltöző és munkásságát ott kifejtő Florio Banfi úttörőnek számító, a Hadtörténelmi Közleményekben 1939/1940-ben megjelent 3 részes, ám az eseményeket pusztán leíró tanulmányával.

Az utóbbi két évtizedben némi lendületet vettek a tizenöt éves háború eseményeit feltáró kutatások, amelyeknek eredményeként monográfiák születtek a hosszú háborúról Tóth Sándor László, Bagi Zoltán és részben Kruppa Tamás tollából. Az utolsó szerzőt leszámítva azonban elmondható, hogy ezek alapvetően nem reflektálnak a szentszéki–magyar, illetve szentszéki–erdélyi kapcsolatokra sem szakirodalmi szempontból, sem a forrásokat illetően. Meg kell említenünk még Pálffy Gézának Pápa 1597. évi ostromáról készült és az imént említettekől alapvetően különböző, hosszú bevezetővel ellátott okmánykiadását, amely viszont érinti a pápai és mantovai csapatok szerepét a harcokban.

Az olasz szakirodalmat áttekintve azt látjuk, hogy a kép nem olyan egysíkú, mint a magyar kollégák esetében. Az elmúlt bő egy évtizedben öröndetes elmozdulás, pontosabban előrelépés történt. Gondolok itt Massimo Gianininek a pápaság pénzügyeit 1560 és 1620 közötti időszakban feldolgozó monográfiájára (*L'oro e la tiara* Bologna, 2003), amely többször is kitér VIII. Kelemen magyarországi háborújára. A könyv témájából adódóan elsősorban finánciális oldalról, az Apostoli Kamara szemszögéből közelíti meg a kérdést.

A korszakkal foglalkozó és a magyar vonatkozásokra figyelő másik fontos kutatási irány éppen a körünkben ülő Giampiero Brunelli nevéhez köthető, akinek ez nem az első könyve, és nem ez az egyetlen kutatási témája. A római elit karrierlehetőségeivel foglalkozó *Soldati del papa* (Roma, 2003) című munkájában az egyházi állam hadügyi politikájával és nemességével foglalkozik. A könyv második részében külön fejezetet kap a tizenöt éves háború.

Ezek a kutatások, illetve ezek eredményei nagyon fontos adalékul szolgálnak annak a jelenségnek a megértéséhez, hogy miért árasztják szinte el az itáliai félsziget különböző helyeiről származó olaszok a császári hadsereg tisztikarát, miért kerülnek ebben az időszakban nagyon fontos hivatali, például udvari haditanácsi pozíciókba, illetve udvaroncként, kegyencként az uralkodók, főhercegek (prágai, bécsi, gyulafehérvári udvar) közvetlen környezetébe. Ezeknek a kutatásoknak a logikus folytatása és bizonyos szempontból betetőzése a mostani recenzió tárgya, a Santa Impresa.

És most ejtsünk néhány szót a címről! Ennek két elemét emelném ki: *santa impresa*, illetve *crociata*. A szerző tehát már a címben világosan és egyértel-

műen jelzi, hogy eszmetörténeti szempontból hová helyezhető a pápaság háborús szerepvállalása. Maga a téma a néhány éve Európában és a Közel-Keleten tapasztalható események miatt, amint az mindenki előtt ismeretes, igen aktuálissá vált. A muszlim-keresztény ellentét, amelyről néhány éve még azt hittük, hogy a történelmi múlt részét képezik, újból jelentkezett. A politikai események alakulását követi a közvélemény és a tudós világ érdeklődése. Most ismét csak az olasz könyvkiadásnál maradvá, számtalan hosszabb-rövidebb könyv, monográfia boncolgatja a keresztény-muszlim együttélést, a keresztes háborúkat és a dzsihádot, illetve a keresztesháborúk eszmeiségének késő középkori és kora újkori feleledésének okait. Az érdeklődés szemléltetésére néhány szerzőt és címet emelnék csak ki, például Gaetano Platania, *Mamma li Turci*, Marco Pellegrini, *La crociata nel Rinascimento*, illetve a *Guerra santa contro i Turchi*, Giovanni Ricci, *Ossessione Turca* stb. Brunelli könyve a két vallási univerzum kényszerű együttélésének az erőszakosabb oldalát mutatja be, de ezt – ellentétben az ebben a témakörben megjelent művek többségével – egy adott eseménysorozat nagyon jól körülhatárolható forráscsoportja alapján teszi.

És most a rövid és vázlatos kutatástörténeti áttekintés után, vállalva, hogy talán túlságosan is szubjektív a nézőpontom, a mű néhány számomra fontos eleméről ejtenék szót.

Ha fellapozzuk a tartalomjegyzéket, azt látjuk, hogy a munka két nagy fejezetre oszlik: az első részben 2 fejezetet találunk, amelyek további 3 alfejezetre oszlanak. Ez a szimmetria visszaköszön a II. részben, amely 3 fejezetből áll további 4 alfejezettel. Nyilvánvaló, a szerző tudatosan törekedett arra, hogy ezt az alapvetően hadtörténeti jellegű kismonográfiát ilyen katonás rendbe foglalja. És ehhez tegyük hozzá, hogy a II. rész alfejezetei majdnem ugyanolyan hosszúak.

Az I. részben rövid áttekintést kapunk a törökellenes küzdelmekről és az Oszmán Birodalom magyarországi berendezkedéséről. Jóllehet a könyvnek ez a része a magyar olvasók előtt meglehetősen ismert eseményeket és jelenségeket tárgyal, amelyek nem ismeretlenek a külföldi kutatók előtt sem, mégis igen fontos szerepet játszik a mű felépítésében. A szerzőnek ugyanis ezzel, úgy vélem, egyrészt az volt a szándéka, hogy az olvasó előtt világossá tegye, a pápai csapatok 3 magyarországi hadjárata nem elszigetelt jelenség volt, afféle múló felbuzdulás, hanem egy folyamatba, egy hagyományba és politikába illeszkedett bele, szerves részét képezve azoknak az erőfeszítéseknek, amelyet a pápaság tett, hogy a magyar királyságnak segítséget nyújtson. Másrészt hogy bemutassa, melyek voltak az előzményei a török hódoltság kiépülésének: ez számunkra evidencia, de egy külföldi



olvasó számára egyáltalán nem az.

Az I. rész 2. alfejezete a tizenöt éves háború kitörésével, a nem hivatalos háború eseményeivel foglalkozik, jól kiszámítottan annyit, amennyi okvetlenül szükséges ahhoz, hogy megértsük, miért kerül sor a pápaság történetében egyedülálló módon arra, hogy VIII. Kelemen három alkalommal három teljes hadsereget küldjön a harctérre. Utolsóként itt kap helyet egy rövid alfejezet, amelyet a szerző a pápai hadsereg szervezetének bemutatására szán egy vázlatos történeti áttekintés kíséretében. A magyar olvasó számára ez különösen érdekes, mivel eddig semmilyen információval nem rendelkezünk a pápai hadsereg szervezetéről, toborzásának módjairól, területvédelmi felépítéséről, emberanyagáról. Számomra pl. most vált világossá a *condotta* (ebből jön a *condottiere*) és a *patente* közti különbség. Brunelli különösen éles fénybe állítja a hadbiztosságnak a magyar olvasó előtt eddig szinte teljesen ismeretlen intézményét, amely nélkül a pápai hadsereget ellátni, illetve mozgásban tartani lehetetlen lett volna. Klaus Jaitner monumentális kiadása óta legalább ismerjük, ha nem is az összes hadbiztosi instrukciót VIII. Kelemen korából. De ez egy statikus dolog: szerzőnk működésük közben mutatja be a *commissariokat*, *proveditoréket*, *collateralékat*. A II. rész teljes egészében Gianfrancesco Aldobrandini három magyarországi hadjáratával foglalkozik. Ha az olvasó azt gondolná, hogy a három hadjárat történetének elbeszélése unalmas, nagyot fog csalódní, pozitív értelemben. A szöveg olvastatja magát, a szerző ugyanis gondoskodik arról, hogy az eseménymenet leírását egy-egy jól megválasztott idézettel megszakítsa. De ugyanakkor elkerülje, hogy a túlságosan sok idézet az olvasó figyelmét más irányba terelje.

A figyelmet más eszközökkel is fenntartja: a 2. fejezetben hosszabb, néhány oldalas ismertetést olvashatunk Achille Tarducci *Il Turco vincibile* című igen ismert és széles körben elterjedt, több magyarországi könyvtárban is fellelhető művéről. Ez a többek közt Gianfrancesco Aldobrandininek ajánlott mű vezet fel a 2. hadjáratot, amellyel az volt a szerző célja, hogy bemutassa, a pápaság – a császári udvarral ellentétben – a propaganda mellett igen konkrét és megfogható stratégiai célokat tűzött ki maga elé, amelyet a helyzetet elemző stúdiumok sora támogatott meg. Ezek elemei a támadó háború, a háborúnak az ellenség területére vitele, hadműveletek egész évben, tehát télen is, döntő mezei ütközet. Az elképzelés pontosan követi egyébként a Biblioteca Apostolica Vaticana kéziratárában megtalálható *Parere di Stefanot*, azaz Báthory István tervezetét.

A 3. hadjárat, a kanizsai fiaskó kapcsán szintén találunk egy irodalomtörténeti-eszmetörténeti vonalat: Filippo Pigafetta hallatlan érdekes, és a

magyar szakirodalom által mellőzött alakja a korszaknak. Rokona annak az Antoniónak, aki Magellán kíséretében először körülhajózta a földet. Filippo többször járt Magyarországon (1566, 1595, 1601). A világlátott olasz egyik *discorsójában* leírta, hogy Itália épsége hajszálon, pontosabban két hajszálon múlik. Ha a török elfoglalja a Kanizsától 3 napi járásra fekvő Pettoviát (Ptuj), illetve Radkersburgot, megnyílik a hunok és vandálok által is használt út Friuli és Észak-Itália felé. Ezen az úton ágyúk is szállíthatóak, tehát nemcsak egy portyázó, hanem egy reguláris hadsereg számára is járható út nyílna. Mindössze két kis várról van szó! Ezek után érthető, hogy az olaszok, beleértve a pápaságot, miért kardoskodtak, szó szerint is, a kanizsai és a horvátországi harctér megnyitása mellett 1601-ben.

A könyvet epilógus zárja, amelyben a szerző röviden áttekinti a pápai politikát a háború további szakaszában, és olvashatunk néhány szuggesztív mondatot Aldobrandini síremlékéről, a pápai háborús propaganda kőbe dermesztett kifejeződéséről, amely azt volt hivatva kifejezni a külvilág számára, hogy a művészet erejével, márványban idézzék fel és emlékeztessenek a megálmódott célra, egy magyar Lepantóra. A pápai generális halála egyébként keretbe foglalja a könyvet, a bevezető, a *Preludio* ugyanis Aldobrandini gyászszertartásával kezdődik.

Én Brunellit úgy olvasom, hogy könyve a 3 hadjárat kapcsán a hit és a realitás közti küzdelmet kíséri végig: nem lehet vitás, hogy a végén melyik nyer. Ezt nagyon szépen fejezi ki a könyv hátlapjára írt soraival, amely a könyv ajánlása, még ha szokatlan helyen is szerepel. Talán az sem véletlen, hogy itt a betűk a fehérek és a háttér a fekete. A könyvet a pápának (VIII. Kelemennek), a nemes és egyszerű katonáknak ajánlja, akik hatalmas lelkesedéssel vettek részt egy végül csak keserű kiábrándulást hozó küzdelemben. Brunelli a *disillusione* szót használja, és nem mítoszokról beszél, és nem akar mítoszokat sem döntögetni, és kimutatni, hogy a törökellenes harcban a valóság tulajdonképpen nem vagy alig, hanem az anyagi és egyéni érdek játszott csupán szerepet, amelyeket szerintem túlhangsúlyozva, ezáltal az összképet erősen torzítva és a kelet-közép-európai viszonyokat igazában nem vagy félreismerve divat mostanság is a magyar és nemzetközi szakirodalomban visszhangozni.

Érdemes ezzel kapcsolatban felidézni a *Preludio* végének egyik mondatát. Brunelli ott azt írja, hogy amikor a keresztes eszme gondolatát szinte teljes ködbe burkolta az államok *Realpolitikja* (*ragione di stato*), egyedül a pápa volt az, aki lenézett hadseregével elhatározta, hogy fegyvert fog. Ezzel az egy mondattal elkerüli a szent háború versus államérdek a szakirodalom többsége által előszeretettel használt, ám semmitmondó közhelyét. Termé-

szetesen ezek szemben állnak egymással, mégsem zárták ki egymást. Mert a valóságot a gondolatok konstruálják, és nem fordítva: ezt a pápa és unokaöccse pontosan tudta. Sok történész sajnos ezzel nincs tisztában. Persze van, sokszor, amikor a valóság legyőzi, vagy inkább mondjuk azt, térdre kényszeríti a hitet, ahogyan a tizenöt éves háborúban is megtörtént, mégis, az Aldobrandiniknek sikerült a hitetlenek elleni harcot (a hit védelmét), amely az egyház egyik létalapját adta akkor már vagy ezer éve, a pápai államnak mint világi hatalomnak a legitimációs eszközévé tennie egy olyan változó világban, amely nemhogy a pápaság primátusát nem ismerte el, hanem még a szuverenitását is kétségbe vonta. A hatalmas anyagi ráfordítással arányban nem lévő sovány eredmény ellenére éppen ezért nem – már csak ezért sem – nevezhetjük a Szentszék háborús erőfeszítéseit hiábavaló vállalkozásnak.

A pápa tehát nem kizárólag a kereszténység spirituális fejeként, hanem egy szövetség tagjaként vett részt és harcolt (bár formális törökellenes szövetség nincs!) a török ellen. A kereszties háború gondolata alkalmas volt arra, hogy ideológiai alapot adjon a pápa-fejedelem alakjának. Mindezzel azt üzentte alattvalóinak, illetve a többi hatalomnak, hogy nemcsak a hitért, hanem saját (állam)érdekeinek védelmében is kész fegyvert ragadni.

Végezetül megjegyzésként annyit fűznék hozzá: ha figyelmesen megnézzük a sok száz hivatkozást, azt találjuk, hogy a könyvben és az időben előrehaladva kezd eltűnni a szekunder irodalom, lassan átadva a helyét kisebb részben a kiadott, nagyobb részben a kiadatlan forrásoknak. Ennek az oka, hogy nincs szekunder irodalom, vagyis elsősorban a kortársak és nem az utókor szemével látunk és olvasunk.

(Készült az MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében a TKI támogatásával)

(ism.: *Kruppa Tamás*)

**Barokk Bácska.** *Barokna Bačka. Barokk Bácska. Baroque Bačka.*  
**Szerk. KORHENZ PAPP Zsuzsanna – FÁBIÁN Borbála. Szabadkai Városi Múzeum, Szabadka 2019. 144 o.**

A Duna-Tisza köze az Árpád-korban virágzó régió volt, amely az első komoly pusztítást a tatárjárás (1241–1242) idején szenvedte el. Az ezután feltehetően nehezen kezdődött újabb fellendülés időszakáról a zentai származású Érdújhelyi (Ellinger) Menyhért írt egy jó évszázaddal ezelőtt rendkívül alapos monográfiát. Érdújhelyi megállapítja, hogy a vidék sűrűn volt magyar falvakkal, amelyek ugyan kisebbek voltak, de néhányuk

templomának a romjai az ő idejében is megvoltak. Ezt az újabb felvirágzást törte derékba a török pusztítás. A Mohács mezején elszenvedett vereséget követően a Bácska teljes területe oszmán fennhatóság alá került. 1526-ban a törökök Budáról visszafelé vonulva felégették Bács városát. Az ezt követő majd két évszázad, a hódoltság kora teljesen megváltoztatta a térség etnikai összetételét és településszerkezetét. A 18. században kellett mindent újrakezdeni ebben az elnéptelenedett, letarolt régióban. A Bácskában egy mai napig tapasztalható, sajátos multikulturalitás alakult ki.

Fábián Borbála (*Bács és Bodrog vármegyék, és a katonai határörvidékek története a 18. században*) alapos történeti háttérét adja mindannak a fejlődésnek, ami a korszakban itt végbement. A Buda visszafoglalását követő években fokozatosan felszabadult a terület. Először Bács vármegyét állították vissza 1699-ben, majd nem sokkal később Bodrog vármegye is új életre kelt. A két entitás hosszú vitájából végül Bács került ki győztesen. A tanulmány végigköveti a régió fejlődését vitákon, felkeléseken, háborúkon keresztül egészen a század végéig. A gyarapodást jól jelzi, hogy az 1720-as összeírás szerint a Bácskában 30868 fő élt, míg 1784–1785-ben már 227147 lakosa volt.

Papp Árpád (*Telepítés és település. Bácska 18. században kialakuló sokszínű etnikai térképe*) nem kevesebbet tűzött ki célul, mint hogy bemutassa azt a tudatos, szervezett betelepítést, amely kisebb részben ugyan magyar földbirtokosok, nagyobb részben a bécsi Udvari Kamara irányításával folyt. A cél ugyan a munkaerő pótlása, illetve a gazdaság talpra állítása volt, azonban a betelepítésekkel egy olyan etnikai sokszínűség jött létre, amely a terület erejét adta a későbbiekben.

Podhorányi Zsolt (*Az újrakezdés nemessége. Bácskai földbirtokosok a 18. században*) a helyi nemesség kialakulását és szerepét mutatja be, amely – a szerző szavaival élve – kétszer jött létre: a török hódoltság előtt híres, régi családok uralták, a felszabadulást követően azonban ezek a Czobor család kivételével nem térhettek vissza eredeti birtokaikra, így ebben a hatalmi, egyben politikai és gazdasági vákuumban egy új elit alakult ki.

Korhenz Papp Zsuzsanna (*Barokk művészet a Bácskában*) ennek az izgalmas időszaknak a ma is kézzelfoghatóan jelen lévő művészettörténeti aspektusába nyújt betekintést. A nemesség vagy polgárság hagyatéka az idők viharában sajnos szinte teljesen elveszett, azonban szerencsénkre az egyházi épületek és gyűjtemények sok értéket őriztek meg az utókornak, amelyek révén betekintheünk az akkori emberek világába.

A négy tanulmányból álló kötet három nyelven mutatja be ennek a barokk újjászületésnek az időszakát, amely egyrészt kiválóan utal a Bácskának erre a sajátos többnyelvű identitására, másrészt egyszerre teszi elérhetővé a művet a helyi (magyar, horvát) és a nemzetközi (angol) olvasóközönség számára. A kötet külön értéke, hogy bámulatos képanyag gazdagítja: többek között térképek, portrék, érmék, tárgyak, pecsétek, címerek, tervrajzok, típusstervek, metszetek és épületfotók. A hatalmas, szakemberek és

a téma iránt érdeklődők számára is rendkívül hasznos és látványos anyag nem csupán múzeumokból és levéltárakból, de számos állami, egyházi, illetve néhány magánygyűjteményből származik. A lelőhelyek önmagukban is mutatják nemcsak a Bácska fontosságát, de a szerzők és a szerkesztők igényességét is, hiszen a képjegyzékben többek között Bécs, Budapest Baja, Kalocsa, Karlóca, Zombor, Újvidék és Szabadka is szerepel.

A barokk korban felvirágzó Bácska az I. világháborút követően kettészakadt, szerkezete ismét megváltozott. A kötet nem kisebb feladatot tűzött maga elé, mint hogy az egykor egységes területet a mai határok áthidalásával, néprajzi, kultúr-, és művészettörténeti szempontok alapján újra egyésítse.

(ism.: *Tóth Tamás*)

### **Klestenitz Tibor: Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége. Bp., Századvég, 2020. 431 p.**

Könnyen darázsfészekbe nyúlhat, aki a 20. század első felének világnézeti küzdelmeit vizsgálja, és különösképp érzékennyé válhat a kutatás témája, amennyiben katolikus egyháziak politikai állásfoglalásaira és közéleti szerepvállalásaira terelődik a figyelem. Gondoljunk csak a Prohászka Ottokár személyével, megítélésével kapcsolatos, a tudományos viták határait jócskán áthágó, politikai és ideológiai természetű polémiákra. Ahogy az egyházilag és közéletileg roppant tevékeny székesfehérvári püspökről, úgy a Magyarország sajtóapostolának és avítt antijudaistának egyaránt titulált *Bangha Béláról* (1880–1940) is elmondható, hogy mind életében, mind pedig azon túl meglehetősen megosztó személyiségnek bizonyult. Ellentmondásokkal terhelt eszmei-világnézeti arculatának, egyszersmind életútjának korrekt tudományos feltárása és megírása mindennél fogva cseppet sem egyszerű feladat.

Nem meglepő, hogy az elsősorban a sajtó szervezése terén jeleskedő jezsuita páter életének, eszmeiségének monografikus feldolgozására éppen az adott korszak katolikus sajtójának elismert kutatója, Klestenitz Tibor vállalkozott. Elöljáróban is megjegyezhetjük: azt, hogy a szerző mennyire otthonosan mozog az adott korszak hazai sajtójában – s itt nemcsak a katolikus lapok állományaira gondolok –, új monográfiája is látványosan megvilágítja. Kifejezetten erényét jelenti a műnek, hogy a történész Bangha publicisztikája, illetve az egyházas szellemiségű sajtótermékek szerzői mellett a politikai és világnézeti ellentáborok lapjaiban napvilágot látott álláspontok, reflexiók sorát is citálja, ami folyamatosan árnyalja a könyv főszereplőjéről festett képet.

Bangha életrajzának megírása a feldolgozott források rendkívül széles és sokoldalú bázisán alapult: a szerző a jezsuita tevékenységével, szervezőmunkájával kapcsolatos levéltári források, hivatali iratok mellett szemé-

lyes jellegű forrásokat, naplókat és emlékiratokat is bevont a vizsgálatba, továbbá a forrásbázist gazdagítja a felhasznált sajtótermékek hatalmas tárhaza is. Klestenitz bibliográfiája szintúgy roppant nagy olvasottságról tesz tanúbizonyságot: a jezsuitával kapcsolatos tanulmányok, életrajzok mellett a korszak egyház-, eszme-, sajtó- és köztörténetéről írt szakmunkák sokaságát idézi könyve lapjain.

Több ponton is érzékeny témák felmerüléséről lévén szó a könyv értéke, hogy szerzője nem tabusít, azaz feltárja, körüljárja a Bangha-biográfia kényesebb, emiatt korábban esetleg elhallgatott pontjait is. Vizsgálja például a jezsuita antiszemizmusát – aszemitizmusát –, és rávilágít ennek ellentmondásos jegyeire, de világosan elhatárolja könyve központi alakjának felfogásmódját az újabb korszak immár faji alapú antiszemita ideológiájától. Egyúttal bemutatja, hogyan és milyen gondolati pozícióból ostromozta Bangha a '30-as évek szélsőjobboldali irányzatait, amelyek égisze alatt egy új pogányságot látott formálódni.

Klestenitz Tibor nem csupán újabb adatokkal gyarapítja és ezáltal finomhangolja a páter biográfiáját, hanem több ponton is cáfolja, illetve felülírja a Banghával kapcsolatos korábbi – nem egyszer persze elfogultságokon alapuló – szakirodalmi álláspontokat. A könyv fontos olvasmány lehet a korszak egyház- és eszmetörténetével vagy sajtómozgalmaival foglalkozó kutatók számára, sőt közérthetősége és olvasmányos nyelvezete folytán a történelem, ezen belül a XX. század eleje, illetve első fele iránt érdeklődő művelt közönség egészének bátran ajánlhatjuk.

(ism.: *Rada János*)

## **Der Reisebericht des Minas Bžškeanc' über die Armenier im östlichen Europa (1830).**

**Hg von. Bálint Kovács, Grigor Grigoryan. Wien – Köln – Weimar. Vandenhoeck & Ruprecht – Böhlau, 2019. (Armenier im östlichen Europa – Armenians in Eastern Europe, Band 5.) 485. pp.**

A 18. század elején (1701) Mxit'ar Manuk Sebastac'i O.Mech. (1676–1749) által alapított örmény unitus vagy örménykatolikus mechitarista szerzetesrend (*Ordo Mechitaristarum, Mxi'tareanner* – Մխիթարեաններ) mindig is kiemelt figyelmet szentelt az örmény kultúra, a múlt ápolásának, illetve az örmény ifjúság nevelésének. Feladatuk, illetve tevékenységük a 18–19. század fordulójára azonban jelentős változásokon ment keresztül. A tanítás, illetve a kultúra ápolása mellett a mechitaristákat komolyan foglalkoztatta a modern tudományok művelése, valamint a modern örmény



nemzettudat formálása is. Sőt a szerzetesrend ez idő tájt, mint nyugatos műveltségű szerzetesi közösség, az örmény nemzeti ébredés és megújulás zászlóshajójává vált. A szerzetesek ugyanis a 18. század közepére jelentős iskolahálózatot építettek ki az örmények lakta területeken, ahol „az új idők, új dalaira” tanították az örmény ifúságot, akik erre igencsak fogékonynak mutatkoztak. Ez a szemléletváltozás kimondottan pozitív hatással járt: a szerzetesek élen jártak az örmény nyelvújítás terén, mert addig az irodalomban és a szövegek lejegyzésében az erősen megmerevedett klasszikus örmény nyelvet használták, amelyet a kor örményei szinte alig értettek meg. Ugyanakkor fontos feladatnak tartották a mechtaristák azt is, hogy a klasszikus örmény nyelvet is modernizálják, és megtisztítsák. E nyelvészeti változás ugyancsak jelentős hatással bírt a modern örmény történetírás alakulására is. A 18–19. század fordulójára már az elfogult történeti leírásokat a forráskritikai szemléletű vizsgálatok váltották fel. Ennek első fontos képviselője volt Mik’ayēl Čamčeanč’ O.Mech. (1738–1823) a 18. század végén, aki 1786-ban három kötetben a kor modern felfogásában, valamint enciklopédikus szemléletben adta ki az örménység történetét. Munkásságát a gyergyószentmiklósi születésű Kövér Ákoncz István (*Stepannos Agonc’ Giwvēr*) O.Mech. (1740–1824) folytatta. Ő azonban nem történetírás terén, hanem inkább földrajztudomány, könyvtár és levéltárszervezői tevékenységével vívta ki az utókor tiszteletét és megbecsülését. Ezt a hagyományt vitte tovább Minas Bžškeanc’ O.Mech. (1771–1851) vardapet most tárgyalásra kerülő kötete, amely 1830-ban látott napvilágot Velencében, modernizált klasszikus örmény nyelven a következő címmel: Čanaparhordut’iwn i Lehastan ew yayl kołmans bnakeals i Haykazanc’ sereloy i naxneac’ Ani kałak’in. I Venetik, i Vans Srboy Łazaru [Utazás Lengyelországba és azon más országokba, ahol a régi Ani városából elszármazott örmények lakoztak. Megjelent Velencében a San Lazzaro szigetén fekvő Apátság nyomdájában]. A munka, mint ahogyan az címéből is kiderül, ugyan útleírásnak készült, de ennél azért sokkalta nagyobb tudományos jelentőséggel bírt. Tudniillik a kelet-európai, – úgymint a balkáni, a krími, az erdélyi, az lengyelországi vagy a moldvai, stb. – örmény kolóniák történetéről és akkori állapotáról adott pontos karképet a 19. század első évtizedeiben. Munkájának felbecsülhetetlen értéket jelzi az is, hogy számos olyan régi dokumentumot dolgozott fel a kelet-európai örménység múltjáról, amely sajnos a 20. század vérvivaros időszakában mindörökre az enyészet martalékává vált.

A mechtaristákat alapításuktól kezdve szinte mindig foglalkoztatta a kelet-európai örménység múltja. Ennek oka az örménység hányatott történelmével áll szoros összefüggésben. Ugyanis az örmények az 1045. évi bizánci hódítást követően elvesztették az önálló államiségüket. S ezzel kezdetét vette az örménység nagy exodus a óhazát jelentő Örmény-felföldről és az Ararát-medencéből. Míg az anyaországi területeken csak néhány,

elszörtan elhelyezkedő perifériális egyházi központban vagy monostorban csupán pislákkolt, addig a kelet-európai kolóniákban (*gatut'k', gattavayrk', galt'ō axk'*) virágzott az örmény kultúra. Iskoláikkal, templomaikkal, nyomdáikkal, jól szervezett önkormányzataikkal és kereskedőtársaságaikkal (*elbayrut'iwnk'*) a kelet-európai örmény kolóniák a nemzeti megmaradás letéteményeseivé váltak. S ez keltette fel a 18. század végén a tudománnyal foglalkozó és tudomány megújításán szüntelenmód munkálkodó mechitarista atyák fokozott érdeklődését.

Minas Bžškeanc' kötete 200 évig szinte csak eredeti kiadásban, klaszszicizáló (közép) örmény nyelven (*mi in hayerēn*) volt elérhető a tudomány művelői számára, ám a közelmúltban megjelent német nyelvű fordítása mindenképp mérföldkőnek számít, és ezáltal még elérhetőbb lett a kelet-európai történetével foglalkozó, illetve érdeklődő tudósok részére. A könyv két kiváló kutató, az örmény Grigor Grigoryan (*Grigorean*) és a magyar Kovács Bálint armenista-történész tudományos együttműködése. Mindkettőjük lassan két évtizede kutatja a Kelet-Európa (úgy mint erdélyi, krími, lengyelországi és moldvai) kolóniák történelmét. A kötet két nagyobb részre különül el. Három különálló bevezető tanulmányt a klaszszikus örmény szöveg német nyelvű fordítása követ. A bevezető részben Grigor Grigoryan és Kovács Bálint bevezető írása után a kiadás körülményeiről és a kötet szerkezetéről egy tanulmányt olvashatunk a 19. századi örmény irodalmat jól ismerő francia-örmény Marc Nchanian (*Nšanean*) professzortól, aki nemcsak szimplán az irodalomtörténet, hanem az örmény nemzeti ébredés eszmetörténeti aspektusának az avatott kutatója. Marc Nchanian írásában lényegében kortörténeti körképet ad az akkori örmény közgondolkodásáról, amely nagy befolyással bírt Minas Bžškeanc' gondolkodására és munkásságára. Ezt követi Kovács Bálint hosszasan tanulmánya a kelet-európai örmény kolóniák történetéről, illetve kialakulásának a történeti háttéréről. Ezen túlmenően a szerző behatóan foglalkozik az úgynevezett Ani mítosszal, amely a késő-középkor és koraujkor határán alakult ki az örmény kolóniák körében. Ugyanis ez idő tájt született meg az a nézet vagy származástörténet, hogy miszerint ők közvetlenül a középkori Bagratida dinasztia által uralt 9–11. századi örmény fővárosból, az „ezertornyú” Aniból (ma romváros Törökországban közvetlenül az örmény határnál) elmenekült örményeknek a közvetlen leszármazottai. Ez a nézet már kialakulását követően is kérdéses volt, hiszen a 15–16. század fordulóján rengeteg örmény volt kénytelen a háborúságok és az éhínségek miatt elhagyni az óházat, és többségük a korábban kialakult kelet-európai örmény kolóniák jelentős lélekszámát gyarapította. Az ő körükben alakult tehát az Aniból történő származás tudata, és terjedt el szinte az összes kelet-európai közösségben, így beleértve az erdélyit is. Sőt maga Minas Bžškeanc' is ezt a nézetet hangoztatta művében. Ezzel szemben az igazság az, hogy a 15–16. században Ani már csak egy elhagyatott romváros volt az Oszmán Birodalom, valamint a türkmén Aq-Koyunlu és Qara-

Koyunlu államalakulatok keleti peremvidékén. Azonban Ani városa a késő középkori örmény történeti és apokaliptikai irodalomban szimbolikus és allegorikus értelmet nyert. Az egykor volt „Aranykort”, a régi államiságot, más szóval a régvolt önálló örmény királyságot szimbolizálta. Ez a mítosz a 17. század végén eljutott Erdélybe is, sőt az asszimilált erdélyi örmény származékok körében még mind a mai napig szilárdan tartja magát az Aniból való közvetlen származás tudata. Érdekeség, hogy Erdélyben ez a mítosz a rekatolizációnak köszönhetően gyökeresedett meg. Ennek elterjesztésében pedig két jezsuita páter, misszionárius és hitszónok, a cseh-morva Rudolf Bzensky SJ (1651–1715) és magyar Csete István SJ (1648–1718) (alias Vizkeleti Zsigmond) játszott jelentékeny szerepet, akik az erdélyi örmények konfesszionális történetéről készült írásaikban emlékeztek meg az Aniból történő közvetlen származásról. Ugyanakkor az utóbbi esztendőök kutatásai mutatták ki, hogy a két személy írásai mögött valójában az erdélyi örmény unitusok első s egyben utolsó püspöke és apostoli vikáriusa, Oxendio Step'annosean Virziresco (1654–1715) állt. Ő volt az a személy, aki adatközlőként információkkal látta el a két jezsuita páttert az örmények múltjáról. Azaz ő volt az a figura, aki az Aniból való származás mítoszát átadta nekik információként, mint történelmi tényt. Sőt ennek elterjesztéséért a kolozsvári kollégiumban is tanító bölcséleti tudós Illia András SJ (1694–1754) jezsuita páter is sokat tett. Ő ugyanis ezt a nézetet írta le az erdélyi örményekkel kapcsolatban 1764-ben Kolozsváron napvilágot látott Erdély történetéről szóló posztumusz munkájában (*Ortus et progressus variarum in Dacia gentium*) is.

A fordításról is a dicséret hangján szólhatunk. A szerzőpáros egyik tagjáról, Kovács Bálintról már szóltunk, másik tagja Grigor Grigorjan teológusként, a hallei Martin-Luther Universitát doktoranduszaként igencsak otthonosan mozog mind német, mind a klasszikus örmény filológiában, ami igazán ritkaságszámba megy. A fordítói zsenialitását jelzi többek között az is, hogy Minas Bžškeanc' erős képi világgal rendelkező közép-örmény nyelvű leírásait, igen precíz és olvasmányos németességgel adja vissza. A szövegkiadást az alkotók rengeteg és egyszersmind alapos filológiai, magyarázó, illetve tudományos jegyzetapparátussal látták el, mindez abból megfontolásból történt, hogy ne maradjon meg semminemű értelemzavaró fehér folt e vaskos kötetben. Sőt ennek kapcsán a szerkesztők hihetetlen nagy mennyiségű forrást és modern szakirodalmat mozgattak meg a forráskötet kiadása érdekében. A kötet alkotójának nagy segítségére volt az ukrán Alexandr Osipian történész is, akit jelent pillanatban a kelet-európai örmény történeti kutatás legképzettebb szaktekintélyeként tartanak számon, és aki ugyancsak tanácsaival, építő jellegű kritikai megjegyzéseivel nagyban hozzájárult eme igényes és magas színvonalú kötet megjelentetéséhez. Őt is természetesen ezért a munkásságáért is komoly dicséret illeti.

Összességében véve, egy nagyon igényes és magas színvonalú kötetrel van dolgunk. A munka felbecsülhetetlen forrásértékkel bír, mert egy olyan

letűnt korból és letűnt kultúráról őrzött meg számos információt és adatot, amely szinte a feledés homályába merült. Értelemszerűen a kötet nemcsak kizárólag szimplán az armenológia vagy az örmény egyháztörténet, hanem a középkori, koraujkori és újkori kelet-európai történelem művelői számára is komoly forrásértékkel bír, különösen amiatt is, mert a megnevezett régiók nemcsak örmény, de a tatár és más etnikumú lakosságát, ezek ünnepeit és mindennapi szokásait is megismerhetjük belőle. Reméljük, hogy ezt a kötetet idővel magyar nyelven is kezünkbe vehetjük, hiszen Minas Bžš-keanc' művében úgyszintén behatóan foglalkozott az erdélyi és magyarországi örménység múltjával.

(ism.: *Nagy Kornél*)

**Kovács, Ábrahám–Jaeshik, Shin (eds.): Nationalism, Communism and Christian Identity. Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary. Debrecen, Magyarország, Gwangju, Dél-Korea. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Honam Theological University and Seminary, 2019.**

A kötetben megjelent tanulmányokon keresztül bepillantást nyerhet az olvasó a magyar és koreai protestáns teológia egy-egy szegmensébe, különös tekintettel a kommunizmus és más elnyomó rendszerek uralta történelmi korszakra. A két nemzet történelmében és keresztyén teológiájában egyaránt hasonló vonások fedezhetők fel. A huszadik század mindkét nép életébe nehézségeket és kihívásokat hozott társadalmi és egyházi téren is. Ennek megfelelően prezentálják az itt megjelent tanulmányok ennek a korszaknak történelmi és teológiai reflexióit. A kötet első fele a koreai protestáns egyházak történetét ismerteti a japán gyarmatosítás előtt és után, a második fele ezt követően a magyar református egyház helyzetét mutatja be a kommunizmus ideje alatt.

*Jihoon Hong* (Honam Theological University and Seminary, Gwangju) a koreai protestáns nacionalizmus karakterét mutatja be a japán uralom idejében. A tanulmány szól az elnyomás korának keresztyén nacionalizmusáról és annak fordulópontjairól, karakterének változásairól. Kezdetben a protestantizmusnak politikai és nemzeti karaktere volt, azonban az 1907-es phenjáni újjászületési mozgalom változásokat hozott, a keresztyén misszionáriusok nem tartották a keresztyén hittel összeegyeztethetőnek a nemzeti függetlenségre irányuló politikai törekvéseket. Ezt követően feszültség keletkezett a koreaiak keresztyén nacionalizmusa és a külföldről érkezett misszionáriusok politikamentes hitelvei között. Az 1919-es Március elseje mozgalom következtében aztán további részekre szakadt a protestantizmus a nacionalizmus kérdését és az ellenállás mértékét illetően.

*Chang-Uk Byun* (Presbyterian University and Theological Seminary, Szöul) tanulmánya az 1884 és 1919 közötti időszakot mutatja be, a koreai protestáns egyház japán-ellenes mozgalmának nemzeti és bibliai szimbólumaira tekintettel. Az adott korban a szabadításról szóló bibliai részek váltak motiváló erővé a társadalmi és politikai változások elősegítésének érdekében. A Koreába érkező konzervatív teológiai irányzatot képviselő misszionáriusok munkásságának köszönhetően a koreai keresztyének a Bibliát szó szerint értelmezték, és úgy interpretálták a bibliai történeteket, mint saját történelmi és társadalmi eseményeik, konfliktusaik szimbólumait. Izrael szabadulása szimbolizálta a remélt koreai felszabadulást a keresztyének számára, ezzel is erősítve a keresztyén hit és a nemzeti érzület kapcsolatának erősödését.

*Jaeshik Shin* (Honam Theological University and Seminary, Gwangju) értekezik a keresztyén nacionalizmusnak a koreai protestáns egyházakon belül megfigyelhető formájáról a felszabadulást követő időszakban. Bemutatja az amerikai katonai kormányzat jelenlétének hatását, valamint kapcsolatukat a Koreába érkező protestáns misszionáriusokkal. Támogatásukkal a japán elnyomás alól történő felszabadulás után növekedésnek és fejlődésnek indult a protestantizmus az országban, anyagi és emberi erőforrás szempontjából egyaránt. Emellett kiemeli Rhee Syngman, az első dél-koreai elnök USA-val való kapcsolatának és így a protestáns egyházakat támogató politikájának következményeit, amely egyházi vezetőket és tagokat jelentős politikai és gazdasági hatalommal ruházott fel.

*Byung-Joon Chung* (Seoul Jangsin University and Theological Seminary, Gwangju, Gyeonggi) a koreai protestáns egyházak növekedéséről és hanyatlásáról írt reflexiójában részletes számadatokkal mutatja a koreai protestáns keresztyénség jelenlétét a koreai társadalomban, 1884-as elterjedésétől kezdődően egészen napjainkig. A kezdeti szárnyalás jelentős háttereként említi meg az evangélium megfelelő időben történő hirdetését, különösképpen a szegények és a periférián lévők felszabadulásának, megváltásának ígéretére való tekintettel. A történelmi helyzet szintén elősegítette az evangélium és így a keresztyén hit terjedését, amely a protestáns egyházak növekedését eredményezte. Az 1970-es/80-as évekkel kezdődő iparosodás és gazdasági fejlődés szintén mennyiségi növekedést eredményezett az egyház tagjait illetően, azonban az egyházon belüli szociális érzékenység mértékének csökkenésével szakadások következtek.

*Sangdo Choi* (Honam Theological University and Seminary, Gwangju) „Szeresd ellenségeidet” című tanulmányában a keresztyén erények kapcsolatát értelmezi a koreai keresztyéneknek a Japán elleni felszabadítási mozgalmakban való részvételének tükrében. A japán elnyomás időszaka alatt a keresztyén, különösen a protestáns hit és a nemzeti öntudat szorosan összefüggtek egymással. Arra helyezi a hangsúlyt Choi tanulmányában, miképpen valósulhat meg egyidőben a nemzeti érdekekért való kiállás és a Krisztusi szeretet (agapé) gyakorlása. Mindez egyedül az erőszak elkerülésével valósulhat meg. Azonban éppen ennek a lelkületnek a következménye a keresztyénség története során a mártírság, melyek ismert példáit szemlélteti a tanulmány. A keresztyén hit így a Krisztus szenvedésében való részesedést is jelenti.

*Füsti-Molnár Szilveszter* (Sárospataki Református Teológiai Akadémia) áttekintést nyújt írásával az olvasók számára a magyar református egyház kommunizmus vége előtti „hivatalos teológiájáról”. Ismerteti a szolgáló egyház működésének jellegzetességeit, valamint a különbségeket a rendszernek önként vagy kényszer miatt behódoló, valamint annak ellenálló lelkészek, egyházi vezetők helyzete között. Leírást ad a Bereczky Albert nevéhez kötődő „keskeny út teológiájának” kialakulásáról és annak törek-



véseiről, illetve más, a nevezett korban megjelent jelentős teológiai személyiségekről és írásaikról. Végezetül említést tesz a kor református teológiájának válságáról és a politikai helyzet következtében kialakult nehézségekről.

*Bölcskei Gusztáv* (Debreceni Református Hittudományi Egyetem) tanulmányában bemutatja a magyar református közösségek önazonosságának jellemvonásait. Az új, kisebb vallási csoportok kihívások elé állították a reformátusságot identitásának meghatározásában. A református tradíció hangsúlyozza az egyház univerzalitását, szemben az ortodox és római katolikus egyházi tanítással. Emellett jellemzi a Szentírás üzenetének elsőrendűsége és folyamatos újraértelmezése, valamint hogy mindenki egyenlőként van jelen az egyházban, és szabadsága van a szolgálatra. Ekképpen válhat élővé a keresztyén hit.

*Lányi J. Gábor* (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) Bereczky Albert (1893-1966) püspök életét és lelkesítő tevékenységét ismerteti. Úgy említi őt, mint a 20. század egyik legmeghatározóbb, mégis legellentmondásosabb személyiségét a Magyarországi Református Egyház életében. Többek között említést tesz Bereczky tevékenységéről a magyarországi zsidóság védelmében a német náci uralommal szemben, a Horthy-korszakban, valamint a kommunizmus ideje alatt, ahogyan az ellenállás tagjából a rendszer kiszolgálójává lett.

*Kovács Ábrahám* (Debreceni Református Hittudományi Egyetem) kritikai teológiai reflexiót ír a keresztyénségből a kommunizmushoz vezető útról. Számos jelentős személyisége a magyar református egyház ébredési mozgalmának szimpatizált a szocialista eszmékkel, és keresztyénből marxistává váltak. Ennek a jelenségnek az ismertetéséről és értékeléséről, valamint a két eszme lehetséges áthidalásáról olvashatunk jelen tanulmányban. Erre hozza példaként, hogy egyes ébredési keresztyének Isten országát és a kommunista osztályok nélküli emberi közösséget azonosnak vélték, félreértelmezve a Biblia Isten királysága teológiai gondolatát. Végül a szerző értekezik a keresztyén hit és a marxista nézetek egymást kizáró jellegéről. Rámutat, hogy a keresztyénség, azaz a Krisztus-hit és a pseudo-vallás, a történelmi materializmus igen eltérő antropológiáját nem vették észre a vallásos fundamentalizmusba vagy éppen opportunizmusba is hajló ébredési emberek. A teológiai probléma gyökerét érinti, ahogy kiemeli: a kommunisták nem számoltak az ember eredendő bűnös voltával, a pietista-evangelikál ébredési emberek pedig a hatalomvágyat és a prófétai küldetést keverték össze a valódi, alázatos, üldöztetésekkel együtt is a Krisztust szolgáló étellel, és létrehoztak egy olyan hamis álteológiát, amelynek a (ki) szolgálás teológiája lett a neve. Isten Igéjét eltorzítva jelent meg az evangélium a hivatalos egyház teológiájában.

*Pásztori-Kupán István* (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet) tanulmányában ismerteti és véleményezi Karl Barth személyes véleménynyilvánításának hiányát az 1956-os magyar szabadságharcra kapcsolatban. Leírást ad a forradalom társadalmi és politikai hátterének lényeges

momentumairól, valamint neves íróknak az eseményhez kötődő megszólalásait ismerteti. Habár Barth a Barmeni Hitvallásban megfogalmazta nézeteit a náci rezsimmel kapcsolatban, azaz munkásságában jelentős példák hozhatók fel az elnyomó rendszerek elleni felszólalásai tekintetében, mégsem nyilatkozott az 1956-os magyar szabadságharcról. A szerző személyes tapasztalataira hivatkozva értékeli Barth egyéb megnyilvánulásait, majd kitér Hromádka nézőpontjára, akit szintén kritikával illet e tekintetben. Végül bemutatja Albert Camus és Prof. Nagy András mementóit a forradalom magyar áldozatairól, majd zárógondolatként megjegyzi, hogy egy valódi tanulsága van a történelemnek, hogy soha nem tanulunk belőle.

(ism.: *Lucski Márta*)

**Az első budapesti nuncius, Lorenzo Schioppa jelentései  
Dai Rapporti del primo nunzio apostolico in Ungheria  
S. E. Mons. Lorenzo Schioppa 1920–1925. Lorenzo  
Schioppa első magyarországi nuncius politikai  
jelentéseiből 1920–1925. Szerk. Somorjai Ádám OSB.  
METEM, Budapest, 2020. (Nunciusi jelentések 1.)**

A szentszéki levéltárak 1881. évi megnyitása óta fontos szerepet játszanak a történetírásban azok a forráskiadványok, amelyek a vatikáni archívumokban őrzött dokumentumokat teszik a kutatók széles köre számára hozzáférhetővé. Ennek a forrásfeltáró és -közlő munkának fontos szegmensét jelentik azok a publikációk, amely az Apostoli Szentszék és az egyes államok közötti (diplomáciai) kapcsolatok dokumentumait tartalmazzák, különös tekintettel a katolikus egyház római központja és a pápa helyi képviselői közötti levelezésre.

Az itt bemutatásra kerülő, *Lorenzo Schioppa nuncius politikai jelentéseiből* címet viselő, Somorjai Ádám által szerkesztett kötet is ebbe a sorba illeszkedik. Nem annyira a nagyobb európai nemzetek alaposan dotált intézményi keretek között működő műhelyeiben szisztematikusan folytatott, és eredendően a 16–17. századra vonatkozó nunciusi jelentések közlését célzó kutatásokba, amelyeknek olyan sorozatokat köszönhetünk, mint a *Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken*, az *Acta Nuntiaturae Poloniae*, vagy éppen az *Acta Nuntiaturae Galliae*. Sokkal inkább azon forráskiadványok sorába, amelyek a vatikáni archívumok 20. századra vonatkozó dokumentumait aknázták és aknázzák ki, miután azokat a pápák az elmúlt évtizedekben több egymást követő hullámban kutathatóvá tették. Ezen forráskiadványok felsorolását most mellőzzük, mert két jelentősebb kezdeményezés (Emília Hrabovec 2012-ben kiadott

szlovák tematikájú forráskiadványa,<sup>4</sup> illetve Cesare Orsenigo berlini nunciuss 1930 és 1939 közötti jelentéseinek digitális közzétételére 2009-ben indított német projekt<sup>5</sup>) kivételével ezek felsorolása megtalálható Johan Ickx kötetben szereplő tanulmányának második lábgyezetében.

A 20. századi történelemre vonatkozó szentszéki források kiaknázása Magyarországon is megindult már, de szeriális dokumentumok többé-kevésbé szisztematikus publikálására eddig nem került sor. Különböző mélységű inventáriumok (mint Tóth Krisztinának a budapesti nunciatúra XI. Piusz korszakára vonatkozó anyagát bemutató *Inventarium Vaticanum*,<sup>6</sup> vagy Somorjai Ádámnak az Allamtitkárság történeti levéltárában őrzött 1939 és 1948 közötti magyar vonatkozású dokumentumairól készített inventárium<sup>7</sup>) kiadása mellett, általában a szűkebb kérdéseket vizsgáló tanulmányokhoz kapcsolódó forráskiadás volt eddig jellemző (pl. a Magyarország és a római Szentszék,<sup>8</sup> ill. Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015 c. kötetekben<sup>9</sup>). Esetleg egy-egy jól körülhatárolható kutatási témához kapcsolódó dokumentum-válogatások láttak napvilágot: Adriányi Gábor például a katolikus autonómia kérdéskörében,<sup>10</sup> Somorjai Ádám a szerzetesrendek két világháború közötti vizitációjáról jelentetett meg forráskiadványokat,<sup>11</sup> és Véghseő Tamás irányításával folyamatban van a *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez* c. kiadványsorozat 20. századi darabjainak megjelentetése is.<sup>12</sup>

<sup>4</sup> Emília Hrabovec: *Slovensko a Sväta stolica 1918–1927 vo svetle vatikánskych parmeňov*.

<sup>5</sup> Vö. <http://romana-repertia.net/992.html>

<sup>6</sup> Tóth Krisztina – Tusor Péter: *Inventarium Vaticanum I. A Budapesti Apostoli Nunciatúra levéltára (1920–1939)*. Budapest–Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae 14)

<sup>7</sup> *A Vatikáni Allamtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai 1939. február 10. – 1948. december 31.* Szerk. Somorjai Ádám. METEM, Budapest 2020.

<sup>8</sup> *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére.* Szerk. Tusor Péter. Budapest–Róma 2012. (Collectanea Vaticana Hungariae 8); *Magyarország és a Római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században.* Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Budapest–Róma, 2017.

<sup>9</sup> *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015.* Szerk. Fejérdy András. Budapest, 2015.

<sup>10</sup> Adriányi Gábor: *Documenta Vaticana. Historiam autonomiae catholicae in Hungaria illustrantia. Vatikáni okmányok a magyar katolikus autonómiáról 1891–1920* (Dissertationes hungaricae ex historia ecclesiae 18), Budapest 2011.

<sup>11</sup> Ádám Somorjai OSB: *Visitatio apostolica institutorum vitae consecratae in Hungaria 1927–1935. A magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációja 1927–1935.* Pannonhalma, 2008. (Rendtörténeti füzetek 13)

<sup>12</sup> Véghseő Tamás – Suslik Ádám – Sárándi Tamás – Földvári Katalin – Varga Anett:

A Somorjai Ádám által irányított vállalkozás tehát annyiban új és különösen üdvözlendő, hogy kifejezetten a nunciusi jelentések szeriális forráscsoportjára koncentrál. A köteten szereplő *Nunciusi jelentések 1.* sorozatcím – és a szerkesztői előszó – egyúttal azt ígéri, hogy nem egyszeri, hanem több kötetre tervezett publikációs kezdeményezésről van szó. Miként a kötet címe – Lorenzo Schioppa nuncius politikai jelentéseiből – jelzi, a tudós bencés szerzetes a jelentéseknek a hasonló – pl. német – kiadványoknál szűkebb spektrumát kívánja a magyar történészek számára elérhetővé tenni. Nem vállalkozik tehát arra, hogy az első budapesti nuncius valamennyi (3509!) jelentését közzé tegye, de még arra sem, hogy a politikai jelentéseket hiánytalanul közölje. A szerkesztői bevezetésben világosan és meggyőzően indokolja, hogy úttörőként nem vállalkozhatott többre, minthogy a Vatikáni Államtitkárság Második Szekciójának történeti levéltárában őrzött politikai jelentésekből tegyen közzé egy „mintakötetet”, amelyben a forrásokat nem kritikai kiadásban, hanem csak a legszükségesebb értelmező jegyzetekkel ellátva tárja az olvasó elé.

A kötetben Somorjai Ádámnak a nuncius politikai tárgyú jelentéseinek útját és a forrásközlés főbb szempontjait bemutató bevezetését, Hamerli Petrának a jelentésekben felvetett jelentősebb témákat összefoglaló tanulmányát, valamint Johan Ickxnek az első budapesti nuncius váratlan áthelyezése mögött meghúzódó okokat feltáró szövegét követően összesen 75 jelentés alapján nyerhetünk betekintést abba, miként látta a pápa képviselője az első világháborút követő forradalmak és a trianoni sokk után újjászerveződő csonka Magyar Királyság első öt évét. A források közötti tájékozódást segíti, hogy az egyes dokumentumok címléírásában megjelennek az adott jelentésben szereplő fő témakörök. Az olvasót és kutatót segíti továbbá az is, hogy a kötetben szereplő jelentősebb személyek életútjáról rövid biográfiai profilokat találunk a források után, illetve a levéltári anyagban való tájékozódást segítő forrásjegyzéket, valamint egy alapos személy- és helynévmutatót a kötet végén. Külön értéke végül a kötetnek, hogy a közölt forrásokat nem csak – egyébként jó és pontos – magyar fordításban ismerhetjük meg, hanem – mintegy a függelékben – eredeti nyelven is tanulmányozhatjuk őket.

A Szentszék lelkipásztori célú diplomáciájának következménye, hogy a pápát képviselő nunciások XIII. Gergely pápa óta jól körvonalazott kettős küldetéssel bírnak: feladatuk a pápa állandó képviselete egyrészt a világi hatalom, másrészt pedig a helyi egyház irányában. Az 1917. évi Kánonjogi Kódexben is rögzített kettős feladatköre értelmében tehát Lorenzo Schioppának is egyszerre kellett az államfőhöz akkreditált diplomáciai küldött-

---

*Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1917–1926. Nyíregyháza, 2020.* (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes 4/4); Véghseő Tamás – Suslik Ádám – Sárándi Tamás – Földvári Katalin – Varga Anett: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, 1977–1939. Nyíregyháza, 2020.* (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes 4/5)

ként politikai-egyházpolitikai ügyeket figyelemmel kísérnie, és a pápa helyi egyházhoz küldött képviselőjeként az egyház belső életét nyomon követni, örködni a katolikus tanok és egyházfegyelem megtartása felett, és delegált joghatóságánál fogva a pápa nevében felmentéseket és egyéb egyházi engedményeket adni. Mindezek alapján elsőre talán azt gondolhatnánk, hogy a kötetben közölt politikai jelentések kizárólag az első kategóriába tartozó témákat tartalmaznak. Kétségtelen ugyan, hogy ezekben a jelentésekben a bel- és külpolitikai, esetleg egyházpolitikai kérdések állnak a középpontban, de – miként arra Hamerli Petra kötetben adott áttekintése is rámutat – számos más, egyházi életet, magyar társadalmat, hétköznapi életet érintő ügy és megfigyelés is megtalálható bennük, így a jelentéseket nem csak politika- vagy egyháztörténészek forgathatják haszonnal, hanem a társadalom, művelődés vagy akár gazdaságtörténet kutatói is.

Egy ilyen ismertetés keretei nem teszik lehetővé a közzétett nunciusi jelentésekben található valamennyi – akár csak politikai jellegű – kérdés és témakör átfogó ismertetését. A következőkben ezért csupán néhány szempont felvillantására teszek kísérletet, amelyek reményem szerint kellőképpen illusztrálják a dokumentumokban rejlő információk sokszínűségét és azok kiaknázásának lehetőségeit. Az egyik lehetséges út, ha klasszikus megközelítéssel, a történelmi események és folyamatok forrásaként tekintünk a jelentések adataira, amelyeket más kútfőkből származó információkkal ütköztetve árnyalhatjuk és bővíthetjük egy-egy történeti eseményre vagy tényre vonatkozó ismereteinket. Ebből a szempontból az egyik legérdekesebb hozadéka a jelentéseknek, hogy számos új szempont és adat található bennük a 20. század első felében kibontakozó „katolikus reneszánsz” korlátait, valamint a bizonyos rétegekre kétségtelen jellemző vallási megújulással párhuzamosan feltartóztatathatatlanul előrehaladó társadalmi szekularizációt illetően. Még érdekesebb azonban, ha nem kizárólag a jelentésekben szereplő információk kiaknázására törekszünk, hanem tekintettel vagyunk a Schioppa által kínált értékelésekre és reflexiókra is. Ezekből tudniillik egyfelől arra kapunk választ, milyen módon viszonyult a Szentszék Magyarországhoz és egy-egy konkrét magyarországi történéshez, másfelől pedig az is feltárul előttünk, milyen volt Schioppa nuncius személyes viszonylása hazánkhoz.

A királypucssokra vonatkozó jelentések például kiválóan illusztrálják, miként érhető tetten a politikai jelentésekben a Szentszék hagyományos diplomáciai pártatlansága és értékalapú preferenciái közötti feszültség, ami egyúttal a nuncius személyes hozzáállására is jellemző. Jóllehet a magyar főpapokhoz hasonlóan Róma is szívesen látta volna a Tanácsköztársaság után a Habsburg-restaurációt, a király ügye iránti rokonszenv ellenére pragmatikusan és távolságtartással követte a visszatérési kísérleteket, és IV. Károlyt is óvatosságra intette. A visszatérés reményével való fokozatos leszámolás jól követhető a nuncius jelentéseiben is. Amikor a restaurációval szimpatizáló, de egyúttal pártatlanságra törekvő Schioppa 1920



novemberében értesült arról, hogy Károly a következő tavasszal visszatérni készül, mintegy személyes reményének is hangot adott, midőn a tervet még nem tartotta teljesen kivitelezhetőnek. (6. sz. dokumentum) Miután azonban értesüléseket nyert az antant várható negatív reakciójáról, (11. sz. dokumentum) már időszerűtlennek tartotta a restaurációt. A pártatlanság megőrzése érdekében utóbb azonban nem vállalta, hogy ő beszélje le IV. Károlyt a második visszatérési kísérletről: „diplomáciai helyzetemet nem találom alkalmasnak arra, hogy olyan belpolitikai kérdésbe avatkozzam, amely régóta mélységesen megosztja a lelkeket, továbbá azért sem, mert az uralkodó vallásos érzelmeinek őszinteségét magam is csodálom, de nem vagyok egészen biztos abban, hogy az Apostoli Szentszék nem vall kudarcot egy ilyen lépés esetén, hiszen a király nem akart engedni sem a két antant fenyegetéseinek, sem az országa fegyveres ellenállásának.” (19. sz. dokumentum)

Schioppa – annak tudatában, hogy a Szentszék tudomásul vette ugyan a visszatérési kísérletek meghiúsítását, az uralkodó fegyveres elűzését és trónfosztását azonban fájdalommal nyugtázta – jelentéseiben mentegetni próbálta a magyarok lépését. A trónfosztást egyértelműen az antant nyomásának tulajdonította, és azzal is a magyar ügy mellé állt, hogy ezt a nyomásgyakorlást az ország belügyeibe történő illetéktelen beavatkozásnak nevezte. Ezzel együtt – mintegy a magyar ügy melletti elkötelezettségét is felfedve – hangot adott abbéli aggodalmának, hogy a trónfosztás hiábavaló volt: „az országnak talán nem lesz haszna abból az áldozatból, amelyet meghozott, amikor eltörölte a saját királya és dinasztíája trónörököségi jogát. A kisantant, ha ma meg is van elégedve ennyivel, holnap újabb ürügyet fog találni Magyarország megtámadására, amelyet nyilvánvalóan le akar rombolni, vagy legalábbis demokratizálni a politikai és társadalmi életét. A második dolog az, hogy a politikai harcok – a Habsburg-dinasztia trónfosztása következtében – olyan hevesek lesznek, hogy komolyan veszélyeztetik ennek a boldogtalan országnak a jövőjét.” (20. sz. dokumentum)

Schioppa Magyarország iránti szimpátiája mellett is megmaradt professzionális – pártatlan – diplomatának, aki kellő távolságtartással és kritikával tudta szemlélni a fogadó országban zajló folyamatokat. Kritikával szemlélte például a Horthy-rendszer hivatalos „keresztény kurzusát”. Már egyik első jelentésében rámutatott, hogy a keresztény kurzus „nem más mint egy tartalom nélküli kifejezés, legalábbis politikai értelemben. [...] Mindenki mélyen meg van győződve a politikai, igazgatási, kereskedelmi élet keresztény értelmű átszervezésének és helyreállításának szükségességéről, de a keresztény szó az ő gondolatvilágukban egyszerűen a magyar szó szinonimája, ellentétben a zsidó fajjal.” (2. sz. dokumentum)

Nem mulasztotta el azt sem, hogy rámutasson a király nélküli királyság ellentmondásaira: a IV. Károly halála utáni magyarországi nemzeti gyászünnepegekről szóló jelentésében többek között fontosnak tartotta kiemelni, hogy a végtisztesség megadásáról a magyar kormány úgy rendel-



kezett, „mintha IV. Károly ténylegesen még mindig az ország királya lett volna”, az ünnepségen pedig a trónon ülő Horthy „egy törvény szerint nem létező királyt képviselt! A koporsó körül vigyázásban tisztek és katonák, ugyanannak a hadseregnek a tisztjei és közkatonái, amely négy hónappal ezelőtt még ágyúval lőtt a királyra.” (33. sz. dokumentum)

A királykérdés és legitimizmus ügye a szentszéki–magyar kapcsolatokban egyúttal a katolikus politizálásnak és a katolikus–protestáns viszonyoknak összefüggésében is jelentkezett. Ebben a kontextusban Schioppa IV. Károly két visszatérési kísérletének megghiúsítását, majd a Habsburg-ház trónfosztását is részben a protestantizmus politikai győzelmeként értékelte, az egész királykérdést pedig a katolikus és protestáns politika egyik fő ütközőpontjának tekintette. Az első visszatérési kísérlet után a Teleki-kormány bukását és a Bethlen kormány kinevezését Schioppa következképpen a protestantizmus „újabb térhódításaként” jellemezte, (12. sz. dokumentum) és a második restaurációs kísérlet kapcsán is azt hangsúlyozta, hogy „nincsenek kevesen, akik a protestantizmus győzelméről beszélnek, és azt mondják, hogy a Horthy-Bethlen-Bánffy protestáns kormányzat legyőzte volna az Apostoli Királyt, a példásan katolikus embert! Az bizonyos, hogy mindazok a férfiak, akiket a kormányzat aktív közreműködésre hívott fel az esemény alatt és után, mind protestánsok.” (19. sz. dokumentum) Ennek ellenére a kezdeti „zavaros” belpolitikai helyzetet követően (vö. 2. sz. dokumentum) Schioppa kifejezetten pozitívan értékelte a Bethlen-kormány törekvéseit. Hangsúlyozta ugyan, hogy „ez nem az, amire a katolikusok vágnak”, de attól tartott, hogy a kormány bukása esetén balratolódás megy végbe Magyarországon, ezért Bethlen politikai pozíciójának megerősítésére azt javasolta, hogy engedélyezzenek számára pápai audienciát 1923. tavaszi római útja alkalmával. (51. sz. dokumentum)

Nem áll módunkban további izgalmas epizódokat felidézni arról, milyen autonóm módon járt el például Schioppa a szentszéki intenciók végrehajtása során a szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok felvételének megakadályozása érdekében, (67. sz. dokumentum) milyen tanácsokkal segítette XI. Piusz pápát, hogy mely ügyekben volna célszerű a magyar főpásztoroknak útmutatást adni az 1924. áprilisi zarándoklat alkalmával, (61. sz. dokumentum) vagy éppen milyen információkkal segítette elő 1923-ban azt, hogy amennyiben Pietro Gasparri bíboros államtitkár is jónak látja, „befolyásolni tudja a jóvátételi bizottságban képviselt hatalmat, hogy legyenek nagyvonalúak ezzel a szerencsétlen országgal szemben.” (53. sz. dokumentum)

Az elmondottakból azt hiszem, kellőképpen nyilvánvaló, hogy a kötet egy munkáját nagy odaadással, professzionalizmussal és a tőle elvárt pártatlansággal végző nunciussal a történészek számára hatalmas kincseshányat kínáló jelentéseit tartalmazza, aki ugyanakkor őszinte és odaadó barátja lett Magyarországnak. Beszámolóinak szikár adatai és

részletes elemzései mögött ismételten felsejlik, hogy kezdettől fogva mennyi empátiával és szimpátiával követte hazánk sorsát. Rögtön egyik első jelentésében például így ír: „A trianoni békeszerződés [...] Magyarországtól elszakította népességének és területének kétharmadát, minden ellenséges invázióval szemben nyitott határt hagyott maga után, természetes védelem nélkül; elvette erdőit, legelőterületeit, bányáit, sóját, olaját, gázlelőhelyeit, vízerőműveit; annyira feldarabolta folyamai rendszerének természetes egységét, hogy lehetetlenné vált a folyóvizeivel való észszerű gazdálkodás; a mezőgazdaságra korlátozta gazdaságát, ugyanakkor megfosztotta ezt a mezőgazdaságot a fejlesztés minden eszközétől, elszakította szükséges nyersanyagaitól és kiszolgáltatotta a szabályozatlan vizek kényének-kedvének. Még folytathatnám egy darabig a hatalmas károk és igazságtalanságok felsorolását, amelyeket az antant itteni képviselői előttem megvallottak.” (2. sz. dokumentum) Miként Johan Ickx kötetben szereplő tanulmányából tudjuk, ez a Magyarország iránti szimpátia lett Schioppa „veszte”. A román kormány nem a pártatlanságra ügyelő nunciust, hanem a magyar ügy elfogult szolgáját vélte benne felfedezni, ezért addig intrikált ellene, amíg sikerült elérni, hogy 1925. május 3-án áthelyezzék a hollandiai internunciatúrára. Utóda így hollandiai elődje, Cesare Orsenigo lett, akinek a budapesti jelentéseiből összeállítandó kötetet már most érdeklődéssel várjuk.

(ism.: *Fejérdy András*)

## **Hargittay Emil: Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újraírása, Universitas Kiadó, Budapest, 2019, 272 o.**

Pázmány Péter a 17. századi egyháztörténet és irodalomtörténet megkerülhetetlen alakja, munkáinak hatása a barokk korai időszakától kezdve rendkívül szerteágazó volt. Az 1970-es évektől fellendülő Pázmány-kutatás ellenére a modern, kritikai igényű életműkiadás elindításával még sokáig adós maradt a szakma: csak az 1998-as Pázmány-konferencián fogalmazódott meg az igény egy korszerű kritikai kiadás iránt. A megkezdődő munkálatok eredményeként elsőként a *Felelet* jelenhetett meg 2000-ben, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen Hargittay Emil vezetésével létrejövő Pázmány Péter Kutatócsoportnak köszönhetően azonban mára már közel egy tucatnyi tudományos igényű kötet látott napvilágot. Hargittay Emil már az 1998-as konferencia *Pázmány és a kompiláció* című előadásában felhívta a figyelmet a pázmányi életmű egészét átható újraírási tendenciára. E szövegalkotási mód fő jellegzetességeinek feltárását, illetve ezek műről műre haladó áttekintését vállalta magára a kiterjedt szövegelemző vizsgálatokon

alapuló új monográfia. A *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében* (2009) című korábbi tanulmánygyűjtemény után tehát a szerző új kötetében ismét több évtizednyi kutatómunka eredményei öszszegződnek.

Az Universitas Kiadó gondozásában megjelent kiadvány elején szereplő mottó igen találóan érzékelteti Pázmány írói eljárás módjának alapvonását, a tökéletes mű létrehozására irányuló szándékot: még az újraírás programját megfogalmazó sorok is módosult formában kerültek be a *Kalauz* újabb, harmadik redakciójába. Hargittay Emil munkájának alapvétele szerint a pázmányi életmű centrumában a *Kalauz* áll, vagyis az az átfogó igényű, még a szerző életében három kiadást megért kötet, amelybe Pázmány valamilyen formában minden 1613 előtt írt vitairatát beolvasztotta. De a főmű az 1613 utáni hitvita-szövegek létrejöttét is alapvetően meghatározta: egyfelől az újabb munkák hivatkozási bázisává vált, másfelől – a nyomában kibontakozó protestáns reflexióknak köszönhetően – a későbbi vitairatok megírására is ösztönzően hatott.

A bevezetés a kutatástörténet főbb állomásait tekinti át, míg a következő fejezet Pázmány irodalomszemléletének jellegzetes összetevőit a művekben található különféle paratextusok vizsgálata alapján vázolja fel. E viszonylag rövid szakasz mutatja be azt a szemléleti hátteret, amely a következő szakaszban elemzett munkák létrejöttét is alapvetően meghatározta. A fejezet az ajánlólevelek kapcsán mutat rá arra, hogy Pázmány anyagi függetlenedésének köszönhetően később már szabadon, az adott szöveg funkcióját figyelembe véve választhatta meg az ajánlások címzettjeit. Jól példázza e tendenciát a *Felelet* 1603. évi kiadása: Pázmány e munkájában Forgách Ferenc püspökhöz csupán egyetlen epigramma szól, a mű volta-keppeni címzettje az a Nádasdy Ferenc, aki itt nem mint mecénás, hanem mint megtérítendő fél jut szerephez. Az evilági kötöttségektől való elszakadás folyamata e téren végül a prédikációs kötetben érte el tetőpontját, ahol az ajánlás címzettje maga Isten.

E fejezetnek képezi részét az idézéstechnika átfogó vizsgálata is. A korszakra jellemző gyakorlatot követve az idézetek Pázmánynál is tipográfiaiilag elkülönítve szerepelnek a főszövegben, fogalmazásmódjára pedig jellemző, hogy a latin citátumok kihagyása se grammatikailag, se értelmileg nem zavarja meg a mondatfűzés folytonosságát. Hargittay Emil arra is felhívja a figyelmet, hogy a latin-magyar kétnyelvűség mögött teológiai-hitvédelmi indok, az autoritás-elvűség húzódik meg, ami másfelől a pázmányi írásgyakorlat kompilációs szövegalkotását megalapozó nézetnek is tekinthető. A korszakban egyébként általánosan jellemző irodalomszemlélet, mely az imitációt az eredetiség fölé helyezte, Pázmány egész életművét áthatja, amit igen szemléletesen érzékeltet a topikus jellegű pók-méh-hasonlat. Ennek fényében nem meglepő, hogy Pázmány írói működésére a kompilálás mindkét eljárása, vagyis a más szerzők műveiből

kiemelt részletek egybeszerkesztése, illetve a saját alkotások – átdolgozással, újraírással egybekötött – újrafelhasználása egyaránt jellemző.

A szövegkapcsolatok részletes elemzését közlő fejezetet a könyv címébe is beemelt főmű bemutatása előzi meg. A *Kalauz* kiadástörténetét, főbb vonásait és utóéletét ismertető alfejezetek mellett itt a szövegstruktúráról elvként felfogható pázmányi szillogizmusok alkalmazási technikájába is betekintést nyerünk. A fejezet zárlatában pedig a *Kalauz* egyik fennmaradt példányának margóin olvasható hitvita részleteivel ismerkedhetünk meg. A recepciótörténet e szelete azért bír külön érdekességgel, mert a kéziratossá bejegyzések nemcsak a pázmányi fejtegetésre reflektáló protestáns fél (név szerint: Munkácsy István) véleményét rögzítik, hanem egy későbbi tulajdonos, Ambrosovszky Mihály egri kanonok Munkácsyval vitába szálló viszontválaszait is megőrizték. A változó terjedelmű glosszák között ma már megmosolyogtatóan ható, személyeskedő megjegyzéseket éppúgy találhatunk, mint a vitakozó felek filológia igényéről tanúskodó, locusjelölésekkel ellátott fejtegetéseket.

A könyv legterjedelmesebb fejezete időrendben haladva mutatja be az egyes vitairatok és a *Kalauz* kapcsolatrendszerét, az 1603-ban megjelenő *Felelettől* egészen az 1631. évi *Okok, nem okokig* bezárólag. A vizsgálat viszonyítási pontja mindig a főműnek tekintett *Kalauz*, s noha a tárgyalásmód az újraírás mikéntjére koncentrálna, a szerző az ezzel összefüggésben álló egyéb részletkérdésekre is kitér. E fejezet bőséges kutatási anyagából csupán néhány meglátást emelnék ki. Az elemzésekből kiderül, hogy Pázmány egyik jellegzetes eljárása volt az átfogó műegészbe való áthelyezés során a műfaji egyneműsítés. Ez történik például a *Keresztényi felettel* (1607), melynek *Kalauz*ba való átkerülése együtt járt a gondolatmenet átdolgozásával és a vitairatokra jellemző személyeskedések higgadtabb tónusú megszólalásokra való cserélésével. A módszer legszemléletesebb példája azonban az *Öt szép levél* (1609): Pázmány a művet az első szövegváltozat fikciós alaphelyzetét, a levélformát elhagyva emelte át *Kalauz*ába. A jelentékeny szövegváltoztatást ebben az esetben is a vitastílus értekező hangvételre váltása kísérte. A vitairatok keletkezéstörténeti viszonyrendszere arra mutat, hogy az életmű periodizációját illetően szintén a *Kalauz* megszületése tekinthető a leginkább meghatározó határpontnak. A szerző szerint ugyanis a pázmányi szövegalkotás tekintetében 1614-től kezdve beszélhetünk egyfajta fordulatról: innen az egyes vitairatok már nem a főmű előzményeinek, előkészítő munkálatainak szerepét töltik be; az irány megfordul, s a *Kalauz* válik Pázmány egyik fontos hivatkozási alapjává, ahová tovább-irányíthatja a vita adott pontjáról a másik vitafelet, illetve a bővebb kifejtésű érvmenet iránt érdeklődő olvasót. A *Kalauz* tehát központi szerepéből megjelenése után sem veszít, csupán a későbbi művekhez való kapcsolódásának módozatai formálódnak át. A fejezet gondos filológiai elemzései még számos fontos észrevétellel bővítik a szakirodalom eddigi meglátásait, miközben a vitairatok előttünk kirajzolódó alakulástörténete meggyő-

zően igazolja a mű alapállítását, a *Kalauz* centrális jelentőségét Pázmány munkásságában.

A lineáris szemléletű vizsgálatot a strukturális megközelítésmód ismertetése követi. E fejezet az adatok átláthatósága érdekében főként táblázatok segítségével dolgozik, a szöveges szakaszok ezekhez nyújtanak magyarázatot. Az ábrák közül a legfontosabb a kötet hátsó borítója elé helyezett kompilációs stemma, amely felülről lefelé, időrendben haladva veszi számba a vitairatok (és néhány más eltérő műfajú, de szövegkapcsolatot mutató kiadvány) tartalmi összefüggésrendszerét. Emellett a *Kalauz* 1637. és 1623. évi kiadása közötti tartalmi eltérések egy olyan táblázatban követhetőek nyomon, amely a kötetben szereplő, Pázmány által összeállított tartalomjegyzéket utólag kibővítve, az alapstruktúrát tagoló könyveken és részekén túl az alosztásokat és alfejezeteket is feltünteti. A táblázat így a jelentékenyebb szövegátalakító műveletek jelzése mellett a mű tematikus elágazásainak feltérképezéséhez is nagy segítséget nyújt.

A szerzőség és az írói terv kérdését körüljáró fejezet szintén táblázatba rendezve közli a kiadványok címlapjain szereplő nevek, álnevek vagy névhiányok adatait. Ezekből kiderül, hogy a későbbi kiadások alkalmával általában már a névtelenül megjelent művek címlapján is feltűnt a szerzői név, a *Kalauz* redakcióiba felvett átdolgozott változatok révén pedig az álneves nyomtatványok attribulálása is lényegileg megtörtént. Ez a fejezet ismereti egybefüggően a Pázmányhoz köthető, fennmaradt munkapéldányokkal kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat is. Az áttentés megerősíti a korábbi fejezetek állításait: az 1603-tól 1627-ig terjedő időintervallumból ránk maradt munkapéldányok azt a feltevést igazolják, hogy a saját művek újraírása Pázmány alkotásmódját alapvetően meghatározó eljárás volt. (A kötet végén elhelyezett képmellékletek között a munkapéldányokról is található néhány felvétel.)

Az Összegzésből a *Kalauz* műfaji problémájára vonatkozó meglátásokat érdemes még kiemelni: ezek alapján a mű „egyszerre teológiai szintézis és vitairat” (219), bár benne mennyiségileg a polemikus jelleg dominál. A szöveg stílusát meghatározó kettősség új műfaji minőséget hoz létre: „hodoegus”-t, vagyis gyakorlati útmutatót. Hargittay Emil maga is úgy jellemzi munkáját, mint ami alkalmas a *Kalauz* kritikai kiadását előkészítő módszertani útmutató szerepét betölteni. A recenzált kötet tehát eltérő módon ugyan, de Pázmány főművéhez hasonlóan szintén egyfajta „kalauz”: megbízható útmutató a pázmányi vitairatok szövevényes viszonyrendszerét és szövegkapcsolatait áttekinteni kívánók számára.

(ism. *Hernády Judit*)





## **E számunk szerzői:**

DEÁK ANDRÁS MIKLÓS, kandidátus, ny. főiskolai docens

EGERESI GÁBOR, református lelkész, a Sárospataki Református  
Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma igazgatója

FEJÉRDY ANDRÁS, Bölcsészettudományi Kutatóközpont  
Történettudományi Intézet, igazgatóhelyettes; Pázmány Péter  
Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,  
egyetemi docens

HERNÁDY JUDIT, PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola,  
doktori hallgató

KLESTENITZ TIBOR, Nemzeti Közsolgálati Egyetem, tudományos  
munkatárs

KOVÁCS ISTVÁN, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet és  
Társadalomtudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola,  
„A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 600-1700” -  
Középkori és Koraújkori Doktori Program, doktori hallgató

KRUPPA TAMÁS, MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti  
Kutatócsoport tudományos főmunkatárs, SZTE JGYPK egyetemi  
docens

LUCSKI MÁRTA, Pápai Református Teológiai Akadémia, főiskolai  
adjunktus

NAGY KORNÉL, ELKH BTK TTI, tudományos munkatárs

OLÁH P. RÓBERT, Egyházmegyei Levéltár, Győr, levéltáros

RADA JÁNOS, Miskolci Egyetem, egyetemi tanársegéd

SÁRMÁSI ZOLTÁN, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK  
Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

TAMÁSI ZSOLT, egyháztörténész, igazgató: marosvásárhelyi II.  
Rákóczi Ferenc Római Katolikus Teológiai Líceum

THOROCZKAY GÁBOR, habilitált egyetemi docens, ELTE BTK  
Történeti Intézet Középkori Történeti Tanszék

TÓTH TAMÁS, egyháztörténész, főiskolai tanár, a Magyar Katolikus  
Püspöki Konferencia titkára